

გ ელიაშა

ჭყონდიდი — პაჩვვიდი

(ისტორიული მიმოხილვა)

პუნდიდი—პარტიული საქართველოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ეკონომიური და კულტურული ცენტრი იყო უძველესი დროიდან. გეგეპკორის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში დაცულია შრავალი საინტერესო მასალა, რომელიც ნათლად შეტყუელებს მხარის ისტორიაზე.

წინამდებარე შრომა ამ მასალებზეა აგებული. იგი დამხმარე საკითხავ წიგნს წარმოადგენს საქართველოს ისტორიაში.

ჰუმონდიდი — მარტვილი

გეოგრაფიული მდებარეობა და მუხრანობა

ამა თუ იმ ქვეყნის მატერიალური კულტურის ძეგლებში ჩაქსოვილია მათი შემომქმედი ხალხის ეროვნული სახე, მისი წარსული და აწმყო, მისი ძალა და სიმხნევე, ათასწლოვანი ნაზრევი და ნაშრომი, ყველაფერი, რაც კარგი და მნიშვნელოვანი ჰქონია და აქვს.

საქართველო მდიდარია ჩვენი მამაცი და კულტურული ტრადიციების მქონე ხალხის — ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ძვირფასი რელიქვიებით. კლდეში გამოკვეთილი გრანდიოზული ქალაქები, ფაქიზი ხელოვნებითა და ღრმა მხატვრული ჩანაფიქრით ნაგები ტაძრები, ქართული ბრწყინვალე ჩუქურთმით შემკული სასახლეები და დარბაზები, აკადემიის დიდებული ნანგრევები, ციხე-ქალაქის განსაცვიფრებელი გალავნები, ფერწერის, მოზაიკის, ოქრომკედლობის, ნაირნაირი ჩუქურთმებისა და სხვ. უკვდავი ნიმუშები, სოციალისტურ ეპოქაში შექმნილი ხელოვნებისა და კულტურის გრანდიოზული ძეგლები ხომ მთელი წიგნია, რომელიც მკაფიოდ, მეტყველად მოგვითხრობს შემომქმედი ადამიანის სულიერი სიბრძნისა და ძალის შესახებ.

ეს ძეგლები უხვადაა მიმოხილული ჩვენი რესპუბლიკის ყველა კუთხეში, ყველა სოფელსა და ქალაქში, მთასა და ბარში. მათ შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს სამეგრელოს აღმოსავლეთ ნაწილსაც.

სამეგრელოს აღმოსავლეთ ნაწილში 350 სხვადასხვა ისტორიული ძეგლი და ადგილია. ყოველ მათგანს თავისი „თავგადასავალი“, თავისი ისტორიული გამართლება და გააზრება აქვს. დოშაყეში, ბალდასა და გაქედოლში სახიზნად გამოყენებული გამოქვაბულები, რომლებიც მტრის შიშით სოფლიდან აყრილ ადგილობრივ მკვიდრთ „შეუსწორებიათ“ და ქვიტკირის მძლავრი კედლით ამოუქოლიათ, მოძალადეთა წინააღმდეგ ჩვენი ხალხის თავდადებული, გმირული ბრძოლის დიდ-

მარტვილის გორაკის ტყეში მდებარეობს.

ბული მოწმენი არიან. რაოდენ შეუღრეკელი ნებისყოფა, ძალა და შე-
მართება უნდა ჰქონოდა ხალხს, რომ ტეხურის ხეობა შეეკრა და მთაზე
„დგომის“ ჯიხები და გალაუნის ჯაჭვი გაემართა. „დგომი“ ხომ
ნადგომია, აყრილი, გახიზნული ხალხის ნადგომი; ხალხს ეს ხეობა „გო-
კრილი“. ე. ი. საიმედოდ შეკრული ჰქონია. მის მიღმა კი იგი შრო-
მობდა და ცხოვრობდა, იცავდა თავის მხურვალე კერას, ახარებდა ვაზს
და ქართული მიწის ბარაქას აპრავლებდა.

აბედითის უძველეს ნაგებობათა გრანდიოზულობა, ნახარებაოს და
სალხინოს ტაძრების ჩუქურთმოვანი ქანდაკებებით შემკული კედლები,
ნოლის, შბეფის ციხეები და ალერტის ისტორიული ღირსშესანიშნაობა-
ნი, თამაკონისა და ნახუნაოს ციხე-დარბაზები. ტყვირის ეკლესია და ნა-
ქალაქევის (ნოქალაქენი) გრანდიოზული ნაგებობანი ქეშმარიტად მეტ-
ყველებენ ჩვენი ხალხის მთელს ისტორიაზე. მის მწუნხარებასა და სი-
ბარულზე, მის შრომასა და ცხოვრებაზე. მათ შორის ყველაზე მნიშვნე-
ლოვანი ძეგლია მარტვილის მონასტერი (იხ. სურათი).

ქართული კულტურის შესანიშნავი ძეგლი — მარტვილის ტაძარი
დგას გეგეჰკორას (ყოფილი მარტვილის) რაიონის ცენტრში. მაღალ გო-
რაკზე. საიდანაც საუცხოო სანახაობად არის გადაშლილი მთელი დასავ-
ლეთ საქართველოს ხელი.

• • •

სამეგრელოს აღმოსავლეთი ნაწილი რიონის ნაპირებიდან სამეგრე-
ლოს მთაგრეხილამდე ვრცელდება. ბუნებით და ისტორიული ღირსშე-
სანიშნაობებით მდიდარი ეს მხარე მრავლად იზიდავს ტურისტებსა და
სხვა დამოვალიერებლებს. ნაყოფიერი ქალები. მრავალმხრივ მდიდარი
ტყე და მთები. ჭორომებთან-ჩანჩქერებიანი მდინარეები; კალმახით
მდიდარი მდინარე წაჩხურა. ჰეავე წყლები. წიაღისეული სიმდიდრით
უხვი მოიხ: კალთები, შესანიშნავი გორდი. სალხინო. კურზუ და ლებარ-
დე. აახის თვალუწვდენი იალალები — „გადოსნური მხატვრის“ მიერ
შექმნილი წარმტაცი ტილოა. იგი ისტორიულად ჰყონდიდელთა ერთიან
სამწყსოს შეადგენდა და ამიტომ მას საჰყონდრო ან საჰ-
ყონდილო ეწოდებოდა. სოფითგანვე საჰყონდილოდ მიჩნე-
ული ეს ადგილი დღეს გეგეჰკორასა და აბაშის რაიონებად იყოფა.
საჰყონდილოს ეკონომიური. კულტურული და რელიგიური ცენტრი
იყო მთელს საქართველოში თავისი მარტვილის მონასტრით სახელგან-
თქმული ჰყონდილი. ✦

სოფელ ჰყონდიდს. ანუ მარტვილს ჰველად მეტად ხელსაყრელი გე-
ოგრაფიულ-სტრატეგიული მდებარეობა ჰქონდა. იგი იყო ერთ-ერთი

ყველაზე მნიშვნელოვანი დასახლებული პუნქტი „არგუეთ-კლისორის“ გზაზე. სოფელი გაშლილია მდინარე აბაშის ბორცვიან, მრავლად დახრამულ ქალაზე, რომელიც სამეგრელოს მთავრეხილის ერთი განშტოების — ტაბაკოლას მთის ფერდობს შეადგენს. გაზეთი „ივერია“ 1878 წლის 5 სექტემბერს წერდა: „ს. მარტვილი ძევს დაბა ზონიდან ათს ვერსტზედ, ჩრდილო-დასავლეთით, მდებარეობს მშვენიერს მდინარის აბაშის პირზედ, რომელიც წარმოგვიდგენს სრულიად ვაკე ადგილს, გარდა აღმოსავლეთის ნაწილისა. მშვენიერი მდებარეობა ადგილისა, ნაყოფიერი ნიადაგი მიწისა, მდიდარი მცენარეულობა, საუკეთესო ჰაერი, წმინდა და მარგებელი წყალი მდინარისა, წყაროსა და ქისა, — აი ბუნებითი ღირსებანი ამა სოფლისა“.

სოფლის ცენტრი მდებარეობს ბორცვებით გარშემოზღუდულ მცირე ველზე, რომელსაც დასავლეთით მდ. აბაშის პატარა შენაკადი ინჩხია ჩამოედის. ინჩხისა და აბაშას შორის ნაოღალევის ვრცელი ნაყოფიერი ველია გაშლილი. ეს ველი ვრცელდება ტაბაკოლას კალთებამდე. საიდანაც სათავეს იღებს ინჩხია. აბაშის დასავლეთი ნაპირები შემოზღუდულია კოკათის და ნაფაცაცუს საკმაოდ მოზრდილი ბორცვებით. სამხრეთით სოფლის ცენტრს ნახარებაოს მცირე სერები ზღუდავს. სამხრეთ-აღმოსავლეთით მას დაჰყურებს „ქვენიას“ მაღალი სერო, რომელსაც უნაგირა ორ ნაწილად ჰყოფს: ჩრდილოეთი ნაწილი საერთო სამარხია. სამხრეთი კი, რომელიც გაცილებით მაღალია ჩრდილოეთის ნაწილზე, ნავისებური მოყვანილობის თხემით მთავრდება. ამ მცირე (6000 კვ. მ.) ტაფობზე არის აგებული მონასტრის მთელი ანამბლი. ეს ბორცვი ქვემოდან ძლიერ სასიამოვნო შთაბეჭდილებას სტოვებს. იგი გუძობასებრ ამოზიდულია და თავწაკვეთილ კონუსს მიაგავს. მისი თხემი სოფლის ცენტრიდან დაახლოებით 300 მეტრზე უფრო მაღლა მდებარეობს და ქვემოდან რომ შეხედავთ, ზღვის ტალღებზე წამომჯდარი ნაღვი წარმოგიდგებათ თვალწინ. რდესღაც იგი „ჰყონის“, ანუ მუხის გაუვალი ტყით ყოფილა გარშემორტყმული. ათასწლოვანი ხეების ჯავშანთან ერთად ამ მონასტრის ყოველმხრივ ციცაბო ქანობეზა ეკრავ. მონასტრის პლატოდან ადვილად შეიძლება თვალი შოვავლათ თითქმის 20—30 კილომეტრის რადიუსით გარშემოჯარულ სოფლებს. აქ მუდამ ქრის გრილი და საამო ნაღვი, რომელსაც ახლომდებარე ტყეებიდან ვარდ-ყვავილების დამათრობელი სურნელება მოაქვს. ზოგი ამ მხარეში ერთადერთი პუნქტია. საიდანაც ადამიანს თავისუფლად შეუძლია თვალყურის ადევნოს მთელი ტენურის. რიონის და ცხენისწყლის გაშლილ ველებს. ამრიგად, მარტვილის ანსამბლს გარკვეული სტრატეგიული მნიშვნელობაც ჰქონდა.

ძველი გზაც — „არგუეთ-კლისორის“ — ხომ ჰყონდიდზე გადიოდა. იგი ქუთაისიდან ხონისა და ბუმბუას „ხინჯის“ — ბუმბუას ხიდის გავლით მდ. ცხენისწყალს ჰკვეთდა. ბუმბუას ან პუმპუას, თუ პომპეუსის (როგორც ხალხში არსებული გადმოცემები გვანიშნებენ) ქვითკირის ბურჯებიან ფართო ხიდზე გავლით დატვირთულ ურმებს შეედლოთ ცხენისწყლის გადალახვა. აქედან მთის ქიუხებს მიუყვებოდა ფართო გზატკეცილი. დღესაც დარჩენილია ამ ძველი გზის — „კვე ში შარას“ — კვალი ს უ ხ ჩ ე ს, ხ უ ნ წ ი ს ა და ქ ვ ე ი თ ი ს სერებზე. იგი ჰყონდიდს ჩადიოდა, ჰყონდიდიდან, ბობოთისა და სერგეთის გავლით, ნოქალაქევის სიმაგრეში შედიოდა, აქედან კი, სახარბედიოსა და ეკის მთის გავლით, კლისორისაკენ მიემართებოდა.

ამ გზის გაყოლებაზე დღეს მრავალგან არის „ნ ა ჯ ი ხ უ ე ბ ი“, „ნ ა ო ხ ვ ა მ უ ე ბ ი“, სანიშნო ათასწლოვანი ხეები და სიძველეთა ნანგრევები. გზის გასწვრივ მოჩანან „დ ი ხ ა გ უ ძ უ ბ ე ბ ი“ და „დ ი ხ ა კ უ რ ზ უ ლ ე ბ ი“. ამ „კვეში შარას“ გასწვრივ უამრავი ძვირფასი არქეოლოგიური მასალა მოიპოვება. მათხოჯთან გზას, დადიანის ციხის თუ ნაციხარის ქვემოთ, ფლატზე უძველესი ნაგებობის ბურჯები გადმოჰყურებს. ეტყობა ისინი — რდესლაც მძლავრი სიმაგრის ბურჯები იყო. ხილთან შეიმჩნევა აქეთ-იქით მდებარე კოშკების ბურჯებისა და ქვითკირით ნაშენი კედლების ნაშთები. ხილთან, სუხჩეს გადასახედზე არის ძველი ციხის კარგად შესამჩნევი ნანგრევები. აქვე აიკრიფა ძვირფასი არქეოლოგიური მასალა: უძველესი მეტალურგიული და კერამიკული წარმოების ნიმუშები, კაჟისა და ქვის იარაღის ძვირფასი ნაშთები. ასეთივე ნაგებობათა კვალი ჩანს ზედა ხუნწშიც. თვით ადგილთა სახელწოდებანი: „ნ ა ქ კ ა დ უ“, „ნ ა რ ო ნ ი“, „ნ ო ჯ ი ხ უ“, „კ ვ ა რ ფ ე რ დ ი“, „ჯ ი ხ ფ ე რ დ ი“ და სხვ. ამ სიმაგრეებზე და კულტურის კერებზე მიუთითებენ. „ქვეითიც“ ხომ უძველესი გზა და ადგილია. აქ მრავალ ადგილას, ერთიმეორის მიყოლებით, უძველესი კულტურის შესანიშნავი კერებია. აქვე დგას მრავალასწლიანი ცაცხვის ხე, რომელსაც ხალხი „თ უ რ ქ თ ა ს ა ნ ი შ ნ ო ს“ უწოდებს. გადმოცემები გვარწმუნებენ, რომ ამ გზაზე მრავალი ასეთი ცაცხვის ხე იდგა ერთიმეორის პირდაპირ და ლაშქრისათვის თუ მოგზაურისათვის საიმედო სანიშნოს წარმოადგენდა. თუ ამ გადმოცემებს ოდნავ მაინც დაეჯერება, იგი ერთგვარი ცოცხალი სტელის მაგვივრობას სწევდა უძველეს დროში. გადმოცემები იმასაც მოგვითხრობენ, რომ გზის გასწვრივ ოდესლაც ქვის სტელებიც ჰდგარა. აქედან ჩვენამდე მხოლოდ ერთი ლოდის ნამუსრევა მოაღწია. მასზე რაიმე ნიშანი არ არის, მაგრამ ხალხი დარწმუნებულია, რომ იგი სანიშნო სვეტის ნატეხია.

აქვე „ქვეითში“, ანუ „ქვაითში“ (როგორც დღეს უწოდებენ მას)

არის შესანიშნავი უძველესი „ნაოხვამუ“ (ნაეკლესიარი) ბაზილიკური პატარა ეკლესიით. ეკლესია ვეებერთელა ლოდებითაა ნაგები ხორი-ათის ფერდობის გუძუბისებრ აწვილ კონცხზე. ეს ეკლესია და მის მიდამოებში არსებული ციხის ნანგრევები საიმედო საგუშაგო და სენაკი იყო ამ გზაზე. აქედან გზა ჭყონდილისაკენ მიემართებოდა. ჭყონდილი ქვენიას ფერდობის მდინარე ინჩხიასაგან ჩახრამულ კალთაზე მდებარეობდა. აქ გზა, ეტყობა, ჩაკეტილი იყო მაგარი, სამგალავნიანი ციხე-ქალაქით, რომელსაც დღეს ხალხი „ქაჯიშ ნამარანუს“ (ქაჯის ნამარნეხს) უწოდებს. შესაძლებელია სწორედ ეს იყო ჭყონდილელ ერისკაცთა და პატრონთა ციხე-ქალაქი. იგი აბაშასა და ინჩხიას შორის ნახევარკუნძულად შექრილ სერზე მდებარეობს. წლების განმავლობაში ამ მდინარეებმა მათ შორის მდებარე ნაოლაღევის ველის ორივე მხარეს წარმოშვეს ღრმა ხეობები გაშლილი ქალებით. ამ ქალებს შორის სერადაა გაკრილი ნაოლაღევის ველის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ბოლო, რომელიც უნაგირათი ორ ნაწილადაა გაყოფილი. ეტყობა, ეს უნაგირა ხელოვნურად არის ჩაკვეთილი გზის გასაყვანად. სერის ჩრდილო ნაწილიც გაყოფილია ორ ნაწილად და მცირე გასასვლელი აქვს. მისი სამხრეთი ნაწილი, როგორც გეგექკორის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის განკარგულებაში არსებული არქეოლოგიური მასალები ადასტურებს, სამარხი და საყოფაცხოვრებო უბანი იყო, ხოლო ჩრდილოეთის ვრცელი მასივი — ქალაქი და საცხოვრებელი ადგილი. ორივე ნაწილს, თვით ქალასთან, ერთიანი გალავანი ჰქონდა შემოვლებული. მეორე გალავანი, ისიც საერთო, ფერდობს შუაწელზე ერტყა, ხოლო მესამე გალავანი ცალ-ცალკე ზღუდავდა ორივე უბანს. სამხრეთ ველს ჩრდილო-აღმოსავლეთით, გასასვლელთან, ედგა მაღალი მძლავრი კოშკი, რომლის ორი-სამი მეტრის სიმაღლის ნანგრევი დღემდეა შემორჩენილი. ასეთივე კოშკი ედგა ჩრდილოეთის ველის სამხრეთ კიდეზე. ეტყობა, კოშკები სამხედრო დანიშნულების ციხეებს წარმოადგენდნენ. სამხრეთის ნაწილის უკიდურესი კონცხიდან სერს ქვემოთ ჩასდევს ქვის საფეხურების ნაშთები. იგი გზისკენ ჩამავალ რაღაც პროპილიის მსგავს ნაგებობას მოგვაგონებს.

სერის დასავლეთ მხარეში, სადაც მდინარე აბაშის ვრცელი ქალაა, ერთ ადგილს შემორჩენია სახელწოდება „ნოდარბაზენი“, ანუ „ნოდარბაზენი“, რაც ქართულად ნადარბაზენს ნიშნავს. გადმოცემა მოგვითხრობს, რომ აქ უხსოვარ დროს შესანიშნავი დარბაზები და სასახლეები ედგა და იყო ულამაზესი და მდიდარი ქალაქი. სახელწოდება „ნოდარბაზენი“ დარბაზების არსებობაზე მიუთითებს. თვით ადგილის „ქაჯიშ ნამარანუს“, ქაჯის ნამარნეხის შესახებ ხალხში არსებობს გადმოცემა, რომ ეს ადგილი უძველეს დროს ძლიერ გამაგრებული ქა-

ლაქი და ციხე-სიმაგრე ყოფილა. როდესაც ქრისტიანებმა კერპი მოქრეს, ვისაც ქრისტე არ სწამდა, ე. ი. კერპს ვმსახურებოდა. ამ ქალაქში გამოიკეტა. ისინი ურჯულოები და დაწყევლილები იყვნენო, — გვიამბო 90 წლის მოხუცმა მიხა ხელაიამ. მათ არც ღმერთი სწამდათ და არც არაფერი ქრისტიანული. ისინი ხალხს მოტყუებითი ხერხებით მკურნალობდნენ, ირწმუნებოდნენ, რომ მათ შეეძლოთ მოეყვანათ სეტყვა, ქუხილა, გრიგალი. ესენი იყვნენ ქაჯები, რომელთა დანახვასაც კი ეშიონოდა ხალხს. ამიტომ ამ ქალაქს შემდეგ ქაჯების მარანი შეერქვაო. ქაჯებს (აქ შესიზნულ წარმართებს) სამხრეთის ველზე მოწყობილი ჰქონდათ მარანი, სადაც ჩემონას ველზე მოკრეფილი ყურძნიდან დაწურულ ჩემის ღვინოს ინახავდნენო. დიდხანს ეს ადგილი დაწყევლილი და შეჩვენებული იყო, — გვარწმუნებს სხვა გადმოცემაც. ეტყობა, ქალაქის შეჩვენება წარმართთა დამარცხებასა და განდგომასთან იყო დაკავშირებული. წარმართები, როცა ისინი ჰყონდიდის საუფლოდან გამოდევნეს, როცა მათი კერპი განადგურდა. ამ ქალაქში მოემწყვდნენ, იზოლირებული გახდნენ. ხალხმა ეშმაკეულები. ქაჯები. შეარქვა მათ და დღემდე ასე იხსენიებს. ქრისტიანთა რისხვით იავარქმნილი ეს ქალაქი უძველეს დროში ალბათ ერთ-ერთი ყველაზე ბრწყინვალე და მძლავრი ქალაქი იყო „არგუეთ-კლისორის“ გზაზე.

„ქაჯის ქალაქის“ შემდეგ გზა კოკათსა და ნაფაცაცუს გავლით ნაქალაქევისაკენ მიდიოდა. კოკათსა და ნაფაცაცუს დღესაც შესანიშნავი არქეოლოგიური მასალა აიკრიფება. „ნაფაცაცუს“ 1956 წელს ვინმე უგულავამ ამოყარა მთელი გალავანი. რომელიც მშრალი წყობით იყო ნაგები. აქვე ზედაპირზე იქნა ნაპოვნი კერამიკული ჰურქელი. ფასკუნჯის თავია გამოსახულებით. ასამდე სხვა კერამიკული მასალა. ქვისა და კაყის იარაღები. რომლებიც მეტყველებენ, რომ ეს გუძუბნეებრ აწეული 200 მეტრის სიმაღლის ბორცვი უძველესი კულტურის კერისა და დიდი ქალაქის ადგილია. არსებობს ასეთი ხალხური გამოთქმა: „მარტვილი დაეცეს და ნაფაცაცუ ადგესო“. საიდან მოპდინარეობს ეს გამოთქმა, არ ვიცი, მაგრამ ერთი რამ სარწმუნოა, რომ ეს სიმაგრე უძველესია და თითქმის მარტვილის მსგავსი სიმაგრე იყო ალბათ უხსოვარ დროში. ასეთავე სიმაგრეა აბედათის უძველეს ნაგებობათა მთელი ანსამბლი, რომელიც ხალხის რწმენით მარტვილთან რკინის ჯაჭვით იყო დაკავშირებული. გზა, რომელიც ჩვენს მიერ ასე ნაბიჯ-ნაბიჯ მინიშნულია უძველესი კულტურის ძეგლებით და მასალებით, ამასთან ხალხის გადმოცემით და რწმენით, ისტორიული წყაროების დამოწმებითაც. გაივლიდა ჰყონდიდს. ჰყონდიდი კი ამ გზაზე ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი სამხედრო-სტრატეგიული პუნქტი და მძლავრი ბურჯი იყო.

ეს იმითაც იყო განპირობებული, რომ წამ გზაზე მდგარა ერთ-ერთო ყველაზე სახელგანთქმული წარმართული ბომონი. იგი, უეჭველად, მთელი გზის „ბატონი“ და ამ კუთხის ხალხის უმაღლესი სალოცავი იყო. ✓

✓მარტვილის ბორცვი საუკეთესო სათვალთვალო პუნქტის მოვალეობასაც ასრულებდა. ბუნებრივია, რომ სამეგრელოსა და აფხაზეთისაკენ მიმავალი ჯარის, ვაჭართა ქარავნების, საფოსტო შიკრიკების, მეფეთა მოციქულების, მსტოვართა და საქმის კაცთა სადგური სწორედ აქ უნდა ყოფილიყო. ✓

✓კარგი გეოგრაფიული მდებარეობა და ამ გზაზე უპირატესი მდგომარეობა ხელს უწყობდა მხარის სამეურნეო დაწინაურებას. მარტო მის მიდამოებში შესამჩნევია 3 დიდი ციხე-ქალაქის ნაშთი, ნანგრევებითა და სხვა რელიქვიებით, და უძველესი მეტალურგიის ათზე მეტი კერა. ქვეითის ნაქკადუები, საელიაოსა და მარტვილის ფერდობის მეტალურგიული კერები, ნახუნაოს ნაქკადუერი, სერგიეთის და ბობოთის მეტალურგიული წარმოების შესანიშნავი კერები მეტყველებენ იმაზე, რომ ჰყონდიდის ირგვლივ და ჰყონდიდ-ნაქკალაქევის გზის გაყოლებაზე მრავალად გილას იყო განვითარებული უძველესი ბრინჯაოსა და რკინის მეტალურგია. ეს მხოლოდ ვარაუდი კი არ არის; არამედ დადასტურებული აზრია, რომლის მასალები გეგეპკორის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ფონდებშია დაცული. ✓

✓აღსანიშნავია ისიც, რომ მარტო კონკრეტული ოჯახის. კერძო პირის მეტალურგიულ საქმიანობასთან როდი გვაქვს საქმე. აქ სათემო, საერთო საზოგადოებრივი წარმოებაა. ერთ ადგილას, ერთ კერაზე მრავალი ქურაა ჩაყრილი. თვით კერაც დიდ ტერიტორიაზეა გაშლილი (მაგ., კაჭი ცანავას ეზო, „ნაცაცხვერა“ ნახუნაოში, „ნაქკადუ“ ქვეითში და სხვ.). ამ ადგილებში მეტალურგიული კერების ასე მასობრივად გავრცელებაც წილის სიმდიდრით იყო განპირობებული. ნახუნაოს. ნალეპსაოს მთებზე და ჰყონდიდის ირგვლივ მდებარე სერებზე, ტყეში უხვად იყო მაგარი ჭიშის ხეები, რომელთაგან ადვილად მიიღებოდა ხის ნახშირი: ნიადაგში უხვად იყო სპილენძის, კალისა და მარგანეცის მადანიც. ამრიგად, აქ მოსასლე კოლხ კაცს ადგილზე ჰქონდა ყველაფერი იმიანთეის. რომ მეტალურგიული წარმოება გაეჩაღებინა! ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მეტალურგიული წარმოება ამ კუთხეში უძველესდროშია ჩასახული. ამ კერებზე ყველგან უხვად აიკრიფა უძველესი, პრეისტორიული ხანის კერამიკული მასალა. ✓ეს ყველაფერი იმაზე მეტყველებს, რომ მეტალურგიული წარმოება ჰყონდიდის მიდამოებში ენეოლითის ხანიდან მომდინარეობს (ამ საკითხს ქვემოთ უფრო დაწვრილებით შევხებით). ✓

ამასთან ერთად, ფართოდ იყო განვითარებული სოფლის მეურნეობაც. ჭყონდიდის (მარტივლის) მიდამოებში მრავლად გვხვდება ადგილთა სახელწოდებანი: „ნ ა ე ს უ“, „ე ს უ ძ ე“, „კ ი ფ კ ვ ა თ ა რ ი“, „ნ ა კ ი ფ უ“ და სხვ. ეს სახელწოდებანი, უდავოდ, მიუთითებს იმაზე, რომ ამ მიდამოებში უხსოვარი დროიდან მისდევდნენ სელისა და კანაფის მოყვანას და მის გამოყენებას საოჯახო საქმიანობასა და ცხოვრებაში.

ბერძენთა ძველი დროის მწერლები გადმოგვცემენ ცნობებს ქართველი ერისა და საქართველოს მიწა-წყლის შესახებ. ჰ ე რ ო დ ო ტ ე (480—426 წწ. ახ. წ-დე) წერს, რომ „კოლხეთში იზრდება სელი, რომლისაგან აკეთებენ ტილოს, აქედან გამოტანილს ბერძენები უწოდებენ სარდონულს. როგორც ამბობენ, კავკასიის მთებზე ხარობს ხე, რომლის ფოთლებს ნაყვენ, წყალში ხსნიან და ამით ღებვენ თავიანთ ნაქსოვებს, და ეს ნაქსოვი არ ხუნდება რეცხვაში და მატყლეულის დაძველებამდე ფერს არ კარგავს“¹.

ასეთივე ცნობებს გვაწვდიან კოლხეთში სელის წარმოების შესახებ ძველი ბერძენი მწერლები: ჰ ი პ ო კ რ ა ტ ე, ჰ ს ე ნ ო ფ ო ნ ტ ე, ს ტ რ ა ბ ო ნ ი და სხვ. სელისა და კანაფის მოყვანა მტკიცედ იყო ფეხმოდგმული ჩვენი მხარის გლეხთა ყოფაცხოვრებაში მე-18 საუკუნეშიც. მე-20 საუკუნის ოციან წლებამდეც კი მისდევდნენ მათი ბოქსოზაგან მაგარი ტილოს — „ჯვალოს“ დამზადებას. ბაწრის გრეხას და ბადეების ქსოვას. სხვადასხვა სახის საყოფაცხოვრებო ქსოვილების დამზადებას. სელის „ჯვალოსა“ და უფრო წმინდა ტილოსაგან ტანისამოსს იკერავდნენ.

მაშასადამე, ყოფაცხოვრებაში სელისა და კანაფის გამოყენება ჩვენს ხალხს დიდხანს. თითქმის დღემდე გადმოჰყვა. უხსოვარი დროიდან მომდინარე ეს სამეურნეო ტრადიცია ერთხელ კიდევ თვალნათლივ მეტყველებს კოლხების სამეურნეო-შემოქმედებითი საქმიანობის მრავალათასწლოვან ისტორიაზე.

ოქტომბრის რევოლუციამდე გლეხისათვის სანატრელი იყო სელის მოკლე ქვედა საცვალიც კი. ამაზე ამბობს ხალხური სიმღერა, რომ გლეხს ენატრებოდა „სუში კურთა თინახლო კუნტა“ (სელის ქვედა საცვალი, ისიც მოკლე). დავით დადიანი ბებუთოვისადმი მიწერილ „უსტარში“ წერდა, რომ „სელს მრავალ ადგილს სთესენ და ხმარობენ ძაფათ თუ ტილოთ და არ ისყიდება გარეშე“. ჭყონდიდის მიდამოებში ჩაწერილი გვაქვს მრავალი ჩოგონება. რომლებშიც მოთხრობილია, თუ როგორ მოჰყავდათ ეს კულტურები, როგორ და რისთვის იყენებდნენ

¹ მ. ჯ ა ნ ა წ ვ ი ლ ი, „საქართველოს ისტორია“, ტ. I, 1906 წ., გვ. 74.

მათ. აღნიშნავენ, რომ სელის მარცვლისაგან შესანიშნავ საქმელსაც — „ქუმუსაც“ კი ამზადებდნენ (ქუმუ დამოწმებული აქვს ივ. ჯავახიშვილს „საქართველოს ეკონომიურ ისტორიაში“): მისგან ზეთსაც ხდიდნენ. სელის მარცვლისაგან ქუმუს დამზადება ახლაც იციან „ნ ა ე ს უ შ ი“, „ქ უ მ უ - წ ყ ა რ ს“ სამკურნალო თვისებებსაც აკუთვნებდა სახალხო მედიცინა. მას სიმღერებშიც კი იხსენიებენ: „ქ უ მ უ რ ე ქ დ ო ქ უ მ უ წ ყ ა რ ი“...¹

✓მეგრულად სელს „ს უ ს“ უწოდებენ, ხოლო კანაფს „კ ი ფ ი ს“. „ე ს უ ლ ე“, „ნ ა ე ს უ“, „ო ს უ ლ ე“ და სხვა — სელის მოყვანის ტრადიციული ადგილებია. „ესულე“ პატარა უბანია ჭყონდიდის სანახებში, მარტვილის. ანუ გეგეკკორის თემში. იგი სიტყვა-სიტყვით სასელო. ე. ი. სელის მოსაყვან ადგილს ნიშნავს. ესულეში სულეები ცხოვრობენ (მოხუცი მეგრელი დღესაც ს უ ლ ა ს იტყვის და არა სულავას). ეს გვარი ოდითგანვე სელის მოყვანას მისდევდა! დღესაც ისინი თესავენ სელს, მისი ბოჭკოსაგან ამზადებენ ძაფს, ქსოვენ ბადესა და გრებენ ბაწარს. ასეთი საქმიანობით ამ კუთხეში ყველაზე უფრო მხოლოდ ისინი და ს უ ლ ა ბ ე რ ი ე ბ ი, ანუ ს უ ლ ა ბ რ ე ი ე ბ ი არიან ცნობილნი. გვარი სულაბერია წარმომდგარია სელბევრისაგან. ს უ ბ რ ე ი სიტყვა-სიტყვით ს ე ლ ბ ე ვ რ ს ა ნიშნავს. ამ გვარის კაცთა სამეურნეო საქმიანობა და ეკონომიური სიტუაციის წყარო მათი გვარის წარმოშობასაც დაედო საფუძვლად. ს უ ლ ა ბ ე რ ი ა და ს უ ლ ა ჭყონდიდის მიდამოების ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი და მრავალრიცხოვანი გვარია. ✓სელისა და კანაფის მოყვანაც ამ მიდამოების ერთ-ერთი დამახასიათებელი დარგია უძველესი დროიდან!

ჭყონდიდისა და მარტვილის მიდამოებში მრავლადაა ადგილების სახელწოდებანი: „ნ ა ღ უ მ უ“, „ო ღ უ მ ო ლ ი“, „ნ ა ქ კ ი ღ უ“ და სხვ. ეტყობა, რომ უძველესი დროიდან ამ მიდამოების მარცვლეულ კულტურათა ასორტიმენტში ყველაზე გაბატონებული მდგომარეობა ეკუთვნოდა ღომსა და ჭადს, რომელთა ნოყიერი მარცვლისაგან ამზადებდნენ ღომს და აცხობდნენ ჭადს; მათ იყენებდნენ სამკურნალო მიზნითაც.

✓ამ მიდამოებში თითქმის ყოველ ნაბიჯზე გვხვდება ადგილთა სახელწოდებანი: „შ ო ნ უ რ ი“, „ნ ა ო ჯ ა ლ უ“, „ო ბ უ ა ლ ე შ ი“, „ჩ ე რ გ ვ ა ლ ი“, „ჩ ე შ ი“, „ნ ა ხ ა რ დ ა ნ უ“, „პ ე რ კ ი“, „კ ო ლ ო შ ო ნ ა“, „ქ ო დ ი ნ ა“, „მ ა ქ ყ ვ ა დ უ რ ი“, „ს ა მ ა ნ კ რ ო“, „მ ა ხ ვ ა ტ ე ლ ი“ და სხვ. ყველა ესენი წარმომდგარია ვაზის ძველ ჯიშთა სახელ-

¹ ნ. სილაგაძის მ. ხელაიას. ნ. სულაბერიძის მოგონებები. ბმმ სამეცნიერო ფონდი, „ა“ ჯგუფი. №120.

წოდებებისაგან. როგორც გადმოცემები მოგვითხრობენ¹, ამ მიდამოებში უხვად იყო გავრცელებული ვაზის სხვადასხვა მეგრული ჯიშის² ვაზის ეს ჯიშები მიშვებული იყო ხურმის, თხმელის, ვაშლისა და ბლის მაღალ ხეებზე. გ. ვაბისონია მოგვითხრობს: თითოეული ძირი ხიდან ხშირად 10 გოდორი ყურძენი ჩამოგვცრეფთა; დილით რომ ავიდოდით საკრეფად ხეზე, სალამოს ძლივს ვამთავრებდით კრეფასო. განსაკუთრებით ყოფილა გავრცელებული „ოჯალეში“ („შონური“, ანუ „ობჯალეში“). ვაზის ჯიშებისათვის, მათი თავისებურებების და მოთხოვნების მიხედვით, შესაფერისი ადგილები იყო გამოყოფილი. ოჯალეშა განსაკუთრებით მზისგული ადგილები ჰყვარებია. ამიტომ ეს ადგილები ყოველთვის მზისგულ სამხრეთის ფერდობებზე და მზით მთელი დღე განათებულ მინდვრებზეა გაშლილი. „ნაესუში“ კალამუნას მთის კალთაზე განსაკუთრებული უბანია „ობჯალე“, რომელსაც მთელი დღე ადგას მზე. აქ ობჯალეს ჯიშის ვაზი ხარობდა თურმე და ამიტომ დაერქვა ამ ადგილსაც „ობჯალე“, ე. ი. სამხეო. ამ ჯიშის ვაზის აღწერილობიდან ჩანს, რომ იგი ოჯალეში იყო. გავრცელებული ყოფილა აგრეთვე „ჩეშიც“. ეს ჯიშიც ყოფილა ისეთივე უხვმოსავლიანი და კარგი ხარისხის ღვინის მასალა, როგორც ოჯალეში, ოღონდ იგი „ჩე“ — თეთრი იყო. ადგილთა სახელწოდების ასეთი სიუხვე იმაზე მეტყველებს, რომ შევენახეობას ამ მიდამოებში უხსოვარი დროიდან მომდინარე ტრადიცია აქვს და იგი მხარის სამეურნეო ცხოვრების ერთ-ერთ, ყველაზე დამახასიათებელ დარგს შეადგენდა.²

✓ ჭყონდიდის—მარტვილის მიდამოებში მოსახლეობა უძველესი დროიდან ფართოდ მისდევდა მეტალურგიულ წარმოებას, რომელიც საკუთარ ეროვნულ ტრადიციაზე იყო დაფუძნებული. აქ დამზადებული ლითონით კმაყოფილდებოდა მთელი საქყონდიდლოს მოსახლეობის მოთხოვნილება, ამასთან ერთად ის უდავოდ გაჰქონდათ მის საზღვრებს გარეთაც. საკუთარი ლითონის ნედლეული ხელს უწყობდა ხელოსნური წარმოების განვითარებასაც, რასაც აქ ნაპოვნი ბრინჯაოსა და რკინის ნაკეთობანი ადასტურებენ. ყველაფერი ეს იმაზე მეტყველებს, რომ ჭყონდიდი საერთოდ აღებ-მიცემობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კერა უნდა ყოფილიყო. ✓

სლანიშნულ მხარეში სელის წარმოების კერების სიმრავლე ამ კულ-

¹ მ. სურმაეას, ნ. სილაგაძის, ა. წულაიას, ბ. გეგელიას, ნ. ნაჰყევიას მოგონებები. გეგეჰკორის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის სამეცნიერო ფონდი, № 125.

² ვაზის აღწერილობა მოცემულია ზემოთ მითითებულ გადმოცემებში.

ტურის განვითარების ფართო მასშტაბზე მიუთითებს. სელის ტილო კოლხეთიდან შორეულ ქვეყნებშიაც გაჰქონდათ. მის ექსპორტში ჰყონდიდის წილი მცირე როლი იქნებოდა. როგორც ჩანს, ჰყონდიდი და მისი მიდამოები ძალზე მდიდარი იყო მარცვლეულითაც, ხილითაც, თაფლითაც. თავისთავად ცხადია, ყოველივე ეს კიდევ უფრო აძლიერებდა მის მნიშვნელობას და იპყრობდა ეგრისისა და შემდეგ სრულად საქართველოს სასულიერო და საერო დიდებულთა ყურადღებას.

ამიტომ იყო, რომ წარმართთა ქურუმთუპირველესობას და შემდეგ კი ქრისტიანული ეკლესიის სასულიერო ხელისუფალთ თავიანთ რეზიდენტად სწორედ ეს ადგილი აურჩევიათ.¹

აპონდიდი — წარმართული რელიგიის ცენტრი
სამეგრელოს აღმოსავლეთ ნაწილში

✓ სახელწოდება ჰყონდიდი წარმოიშვა „დიდი ჰყონის“ — დიდი მუხისაგან. ჰყენიას მაღალი ბორცვი, როგორც გადმოგვცემენ, დამშენებული იყო „ჰყონის“ (მუხის) ათასწლოვანი ხეებით. თვით ჰყენიაც „ჰყონიდან“ — „ჰყონარიდან“ არის წარმომდგარი. გადმოცემის თანახმად, უხსოვარ დროში იმ ადგილას, სადაც დღეს მარტვილის ტაძარი დგას, მდგარა ვეებერთელა „ჰყონის“ (მუხის) ხე, რომელიც კერპთაყვანისმცემლების კერპი, ღვთიური ძალით შემოსილი ბომონი ყოფილა. ადგილის ძველი მეგრული სახელი იყო „ჰყონ-დიდი“, ესე იგი დიდი მუხა. „გადმოცემა მოგვითხრობს, ტრაპეზი მარტვილის ეკლესიისა დადგმულია იმ მუხის ძირზე, რომელიც მოჰკვეთა ანდრია მოციქულმა, ოდეს მეგრელნი მოაქცია“¹. ეს მუხა იმდენად ცნობილი და აღიარებული ყოფილა, რომ მასზე სალოცავად, მის სათაყვანებლად მთელი ეგრისის მოსახლეობა იკრიბებოდა თურმე. „საქართველოში ხემცენარეთა თაყვანისცემის არსებობის საუკეთესო დამამტკიცებლად უნდა ჩაითვალოს ძველ საქართველოში განთქმული ჰყონდიდი, — წერდა ივ. ჯავახიშვილი, — რომელიც მეგრულად დიდ მუხას ნიშნავს და თავდაპირველად, უეჭველია, მუხის მსახურების სალოცავ ადგილად უნდა ყოფილიყო“².

✓ წარმართთა ეს დიდი და სახელგანთქმული კერპი, როგორც ეტყობა, უძველესი დროიდან, ადამიანთა პირველყოფილი საზოგადოების პერიოდიდან, იდგა აქ. ბუნების ძალების წინაშე უძლურმა ადამიანმა მძლავრი ხე მიიჩნია ღვთაებად და თავის მფარველად; იგი ძირისა და ფუძის პატრონად გამოაცხადა. ხისადმი ასეთი რწმენა ასეულ თაობას გადმოყვა და ქრისტიანობის დრომდე მოაღწია. გადმოცემების თანახმად ჰყონ-

¹ ექ. თაყაიშვილი, „ძველი საქართველო“, ტ. III, გვ. 39.

² „ქართველი ერის ისტორია“. ტ. I, 1960 წ., გვ. 94.

დღის დიდ კერპს საუკუნეების განმავლობაში დედისერთა ჩვილ ბავშვებს სწირავდნენ მსხვერპლად. „დიდ მუხას... თაყვანს სცემდა ხალხი და სწირავდა მსხვერპლად თავის შვილებსა“ („ივერია“).¹ ამ ცნობას არ შეიძლება სავსებით ვენდოთ, მაგრამ არაა გამორიცხული, რომ მასში სიმართლის ნაწილიც იყოს, რადგან თავიანთი კულტურული განვითარების გარიყრაჟზე, როგორც ყველა ერს, ასევე ქართველებსაც წესად ჰქონიათ კერპთათვის ადამიანის მსხვერპლად შეწირვა. უახლესი ბატონიშვილი წერდა: „მიერ უამითა შესწირვიდნენ კერპთა ძეთა და ასულთათვისთა და იყო ესე ბოროტება მრავალსა წელსა“.² როგორც ისტორიკოსი დ. ბაქრაძე შენიშნავს, „ეს წესი ხალხის გადმოცემით ბევრ ადგილას არის მინიშნებული და დადასტურებული მთელს საქართველოს ტერიტორიაზე. ამ ადათის არსებობას ადასტურებს „ქართლის ცხოვრებაც“. მსგავსი წესი აღწერა სტრაბონმა საქართველოს საზღვარზე ალბანიაში.“

✓ ხალხურ გადმოცემებში შეწირვის რიტუალი დაწვრილებითაა აღწერილი. თუმცა ამ აღწერაში ბევრი რამ ზღაპრული და მოგონილია, მაგრამ ნაწილს მაინც აქვს ერთგვარი მნიშვნელობა წარმართულ ადათ-ჩვევათა, ქართულ წარმართულ ღვთაებათა პანთეონის შესასწავლად. მინა ხელაის, გრიგოლ გაბისონიას, ნიკოლოზ ოსმძის, აკაკი ვაბისონიას და სხვათა გადმოცემებში მოთხრობილია იმის შესახებ, რომ ხეს მსხვერპლად სწირავდნენ დედისერთა ჩვილ ბავშვებს. სამსხვერპლო ყრმის შერჩევა ხდებოდა თურმე წლის ერთ-ერთ „თ უ თ ა შ დ ღ ა ს“ — „თ უ თ ა შ ნ ა ს“ (ორშაბათს). ამ დღეს მოგვები სხდებოდნენ ყრილობაზე და კენჭის ყრათ აირჩევდნენ სამსხვერპლო ყრმას. შემდეგ მშობლები ღვთის არჩეულს პატრუსაცემად მართავდნენ „ს ა ბ ა ტ ო ნ“ დღეს (შაბათ დღეს) დიდებულ ღვინს, ხოლო მეორე დღეს „ბ ე ა ს დ ღ ა ს“ (მზის დღეს — კვირას) დიდებული ეტლით მიამგზავრებდნენ ყრმას მუხის ეზოსაკენ. სადაც დედა ამთავრებდა მსხვერპლად შეწირვის რიტუალს. საინტერესოა ის, რომ „თ უ თ ა შ დ ღ ა“ და „ბ ე ა შ დ ღ ა“ მთვარისა და მზის საზეიმო და საგამგიო დღედ იყო მიჩნეული; მხოლოდ მთვარისა და მზის „ნებასურვილით“ ირჩეოდა სამსხვერპლო ყრმა და მხოლოდ მათი „კეთილი ნებით“ და „მზრუნველობით“ სწირავდა ტომი მათთვის განკუთვნილ საზეიმო დღეს მსხვერპლს. მუხის კულტი, უდავოა, დაკავშირებული იყო მზისა და მთვარის კულტთან. ✓

„ჰყონდიდის“ კერპი ერთადერთი ხე-კერპი როდი იყო საქართველოში. ხის თაყვანისცემის მრავალი შემთხვევაა აღწერილი აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს მრავალ ადგილას. თვით მე-18 საუკუნე-

¹ 1878 წ., 5 სექტემბერი.

² „საქართველოს ისტორია“, 1 ნაწ., 1885 წ., გვ. 10.

ნის უკანასკნელ წლებშიც მუხა კიწიაში ღვთიური ძალის მცენარედ მიიჩნდათ და მსხვერპლად სწირავდნენ ხარსა და ძროხას.¹ სამღვდლო პირები ბერიძეები წინ აღუდგნენ ამ წესს და მოჰრეს იგი. ხის თაყვანისცემის ასეთივე გადმონაშთი იყო „სოფიობა“ ბანძაში. რკულაშში, ჩვენს დრომდე იდგა საყოველთაოდ ცნობილი მუხა, რომელიც ასეული წლების განმავლობაში კერპად იყო აღიარებული.² აი როგორ აგვიწერს ამ ხეს და მისი თაყვანის რიტუალს 1884 წელს გაზ. „მწყემსის“ კორესპონდენტი, სოფლის მასწავლებელი ლ. ჯაში: „ჩემს სიცოცხლეში არ მინახავს იმოდენა ხე... ამ მუხას ტანზე ორი კუნძი აქვს გამობმული, თიჯოეულ კუნძებზედ ხუთ-ხუთი პატარა კუნძია კაცის თითების მსგავსად. ეს კუნძები ჯვარის სახის მსგავსად არიან დაწყობილნი. მუხის ძირშია და რა ნივთებს არ ნახავს კაცი! აქ უპატრონოთ ჰყრია ვერცხლისა და სპილენძის ფულები, თოხი, ცხენის ნალები, ნაჭახი, სატევარი. ნამვალი, დანები, ლეკური, შანდლები და წმინდა სანთელს ხომ ანგარიში არა აქვს. მუხის ტანზე შემოხვეულია აბრეშუმის ძაფები. შესობილია მასში უანგარიშო ლურსმნები, რომელზედაც, როგორც ეტყობა, წმინდა სანთელი ნთებულა. ამ ხის ძირში ბევრი სხვადასხვა ნივთებია. მუხის გარშემო მე შევნიშნე ორმოცამდე ქათმები და ძალიან გამოკვირდა. რადგან მახლობლად სოფლები არ არას. მეწისქვილეს კკითსე, თუ ვის ეკუთვნოდნენ ეს ქათმები და მან აი რა მიამბო მუხის შესახებ: „ეს ქათმები, დაიწყო მან, მლოცველებისაგან არის შემოწირული. ამ ქათმებს კარდა აქ კიდევ სხვა ბევრი ქათმებია, მაგრამ ეხლა აღმათ შორს არიან წასულნი, მაგათ არაფერი კაცი არ უვლის და არც არავინ აქმევთ საქმელს. ეს დიდი მუხა წმინდა გიორგის მუხაა და ამიტომ წმინდა გიორგი თვითონ უვლის ამ ქათმებს. მათი მოპარვა და მოტაცება არა კაცს არ შეუძლია და არც არაფერ ნადირს“...³ ქათმებს გარდა ამ მუხას სწირავდნენ ცხვრებს, ღორებს, თხებს და სხვ. კუნძებზე უნთებდნენ სანთელს. ევედრებოდნენ მუხას და ისე ემთხვეოდნენ ხოლმე მლოცველები ამ კუნძებს, როგორც ხატს... ხეს უვლიდა „ხატის კაცი“ — ვინმე ხუროცილავა. 10 ნოემბერს კი წმინდა გიორგის დღესასწაულზე აქ იკრიბებოდა მრავალი შორწმუნე, იმართებოდა დიდი ღვინი. ამ დღეს თურმე კერპს ხარსა და ძროხებს უკლავდნენ.⁴

¹ წარმართთა საყოველთაოდ აღიარებული კერპი — ჰყონდიდის კერპი, დასავლეთ საქართველოში სახელგანთქმული ბომონი, ხოლო თვით ადგილი — მთელს ამ მხარეში იმ დროს ყველზე მნიშვნელოვანი რელიგიური და კულტურული კერა უნდა ყოფილიყო. „დიუბუას ახრია, — წერდა ექვ. თაყაიშვილი, — მარტვილი ამენებულა იმ ადგილზე.

¹ „მწყემსი“, 1884 წ., № 4, გვ. 6—7.

სადაც წინეთ ს ა კ ე რ პ ო ტაძარი იყო და ზოგიერთ ნამეტრევებთ ამ ტაძრისა ჩაყოლებულია მარტვილის ეკლესიის კედლებში: დიუბუას შემდეგ მარტვილის ეკლესია სრულიად განუახლებიათ და გარედან ეკლესიას დაუპარგავს ძველებური სახე და უმეტესი ნაწილი იმ ქანდაკებათა ნაშთებისა, რომელნიც ჩატანებული ყოფილა ძველ კედელში¹.

თავისთავად ცხადია, რომ ასეთ სახელგანთქმულ კერპს, კულტურული კოლხეთის ყოველმხრივ მდიდარ და განვითარებულ ადგილას ექნებოდა ქართულ სტილზე აგებული საკუთარი წარმართული ტაძარი. ცნობილი მკვლევარის დიუბუას მითითება ამ არქიტექტურულ ფრაგმენტებზე და ქანდაკებებზე საესებით გვარწმუნებს ამ აზრის სისწორეში. ისედაც ცხადია, რომ ბოლნისი. მცხეთის ჯვარი, მარტვილი და სხვა არ აიგებოდა, თუ ხალხს დიდი ხნით ადრე შემუშავებული არ ექნებოდა ეროვნული მხატვრულ-არქიტექტურული ტრადიცია და სტილი. განსაკუთრებული პედაგოგისა და კულტურის ძეგლთა უანგარო, თავდადებული მცველის — ნიკოლოზ ოსიძის მითითებით სამხრეთის სამხროს სვეტზე კედელში ჩვენ აღმოვაჩინეთ სამშენებლო ქვედ ჩართული ჩუქურთმიანი ფრაგმენტი. სვეტის ეს ბათქაშმორღვეული კედელი ქანდაკებებით და ჩუქურთმებით არ არის და არც შეიძლება ყოფილიყო შემკული: ჩუქურთმიანი ფრაგმენტი მშენებლობის დროინდელი ჩანართია. იგი გამოყენებულია არა მხატვრული გაფორმების თვალსაზრისით, არამედ მხოლოდ სამშენებლო მიზნით. ფრაგმენტი 9—10 სმ-ია. სიმაღლე 6 სმ-ს აღემატება. მის ერთ მხრეზე არის მოგლუვებული. გრეხილ არშიად ქცეული გონიო. მასზე შემორჩენილია რელიეფურად ამოკვეთილი, შუაში ამოღარული ორი ზურგულა და მათ შორის ირიბად ჩაკვეთილ ფართო ზურგულათშორისი ღარები. გონიო მარჯვნივ ჩასმულია რელიეფურად ამოკვეთილ და შუაში ამოღარულ ზურგულა არშიაში. არშიაზე ამოკვეთილია მცენარის შესანიშნავად გამოყვანილი ფოთოლი. მონამტვრევის გონიობზე არის რელიეფურად ამოკვეთილი და შუაში ამოღარული ზურგულა. რომლებიც ეტყობა ფოთლის ან მცენარის ტოტების გაგრძელებას წარმოადგენდა. ეს ფრაგმენტი პირვანდელი ტაძრიდან აღებული ერთეული უნდა იყოს. იგი ფაქიზი შესრულებითა და მხატვრული ჩანაფიქრით შესანიშნავ შთაბეჭდილებას ახდენს. კედლიდან ვილაც ხელმყოფის მიერ ამოძრობილი ეს ფრაგმენტი ახლა გეგეპკორის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში ინახება.

წარმართობა დიდხანს, ჩვენი წელთაღრიცხვის შემდეგაც, ბატონობდა კოლხეთში. თუმცა არსებითი ცვლილება მოხდა მსხვერპლად შეწირვის რიტუალში, მაგრამ ხისა და ცის მნათობთა თაყვანისცემის წარმართული

¹ „ძველი საქართველო“, ტ. III, გვ. 39-40.

წესები შინაგან ძალაში რჩებოდა და კვლავინდებური ექსტაზითა და რელიგიური სასოებით სრულდებოდა. ჰყონდიდი კვლავაც ინარჩუნებდა მთელი კოლხეთის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი რელიგიური ცენტრის მნიშვნელობას: იგი „არგუეთ-კლისორის“ გზაზე კვლავ ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტი და ეკონომიური ცენტრი იყო.

**მარტვილის ტაძრის მშენებლობა და მისი
საეკლესიო კათედრალად გადაქცევა**

ქრისტიანობა საქართველოში ორი მიმართულებით მოედინებოდა. ბიზანტიის გავლენით ზღვისპირეთის ახალშენები და რომაული გარნიზონები ამ რელიგიის ქადაგების პირველი კერები გახდნენ. აქედან ისინი ქვეყნის სიღრმეშიაც შევიდნენ. ასევე, სირიისა და პალესტინის გზით სამხრეთ საქართველოში შემოდრიოდნენ ქრისტეს სჯულის მქადაგებელნი და ქალაქად და სოფლად ავრცელებდნენ ქრისტეს მოძღვრებას. ამ მოძღვრებამ ყველაზე ადრე და ფართოდ დასავლეთ საქართველოში ბოიკიდა ფეხი.

გადმოცემის თანახმად, საქართველოში ღვთისმშობელი მარიამის ირწმუნებით წმინდა მოციქული ანდრია იქნა გამოგზავნილი. ანდრია „ქართლის ცხოვრების“ და სხვა გვიანდელი ქრისტიანული წყაროების ვადმოცემით პირველი საუკუნის მოღვაწეა. ხალხურად გადმოცემა მოგვითხრობს, რომ ანდრიამ მორწმუნეთა თვალწინ შემოკრა ნაჭახი და ჩათალა დიდი მუხა, მაგრამ თვითონ უვნებელი დარჩა¹. ამის შემდეგ ირწმუნა ხალხმა ხის უძღურება, დაგმო და მოჭრა იგი. რასაკვირველია, ამ გადმოცემას არავითარი ისტორიული დამოწმება, უტყუარი წყაროებით დადასტურება არ ახლავს თან. ერთი კი ნამდვილად სწორია, რომ მორწმუნენი თანდათანობით მქადაგებელთა, მოციქულთა გავლენის ქვეშ ექცეოდნენ. მათი ქადაგების გავლენით კერპისადმი შიში უნელდებოდათ და უკვე პატივყრილ კერპს ქრისტიანი მორწმუნენი ჰრიან და ანადგურებენ. ეს ერთბაშად, ქრისტიანობის ქადაგებისთანავე როდღე მოხდებოდა: ამ პროცესს ასეული წლები დასჭირდებოდა. დასავლეთ საქართველოში შავი ზღვის სანაპიროზე ქრისტიანობის ქადაგების დასაწყისი და გავრცელება 325 წ. გაცილებით უფრო ადრე უნდა ვიგულისხმეთ — წერდა ივ. ჯავახიშვილი². ამ დროს უკვე არსებობდა ტრაპიზონისა და ბიჭვინთის საეპისკოპოსოები.

ბუნებრივია, რომ დასავლეთი საქართველო და, კერძოდ, სამეგრელო.

¹ ნ. ოსიძის, მ. ხელაიას და სხვათა გადმოცემები, ბმმ სამეგრელო ფონდი.

² „ქართველი ერის ისტორია“, ტ. I, 1960 წ., გვ. 231.

რომელიც დიდხანს რომის გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა, ხოლო შემდეგ ბიზანტიის კულტურულ და ეკონომიურ გავლენას განიცდიდა, თავდაპირველი გზა იყო საქართველოს სხვა მხარეებისაკენ, მისი გულისაკენ. სამეგრელოში ასე ადრე გავრცელებულმა ამ რწმენამ არაერთხელ განიცადა სასტიკი რეპრესია კერპთაყვანისმცემლებისა და საერო ხელისუფალთაგან. ლეონტი პროველი მოგვითხრობს: „ხოლო ვითარცა ესმა მეფესა ადერკის მეგრელთაგან სჯულის დატევება, განუწყრა და წარავლინნა ერისთავნი მისნი, და იძულებით კულადვე მიაქცივნა მეგრელნი. და დამალეს ხატნი და ჭუარნი, და შერისხნა მეფე ადერკი ერისთავსა კლარჯეთისასა, რომელ მშუიღობით განუტევა ანდრია მოციქული“¹. მაგრამ გარკვეული მიზეზების გამო დაგმობილი რელიგიიდან ქრისტიანობა თანდათან სახელმწიფო სარწმუნოებად იქცა.

ქრისტიანობის იდეურ და პოლიტიკურ გამარჯვებას, ცხადია, უნდა მოჰყოლოდა წარმართთა ტაძრების და კერპთსაუფლოების მოშლა და მათ ნანგრევებზე, ტრადიციულად დაწესებულ რელიგიურ კერებზე, ახალი ქრისტიანული ეკლესია-მონასტრების შექმნა.

შეუძლებელია იმის დადგენა, თუ როდის შეცვალა წარმართული ჰყონდიდი ქრისტიანულმა ჰყონდიდმა, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ მის ყველაზე მნიშვნელოვან სტრატეგიულ მდებარეობასა და ეკონომიურ მდგომარეობას შიგა სამეგრელოში, კერპის მოჭრა და ქრისტიანული ეკლესიის დაარსება ქრისტიანული რელიგიის გაბატონებისთანავე ან. შესაძლოა, უფრო ადრეც მომხდარიყო.

აღნიშნულ საკითხზე მრავალი გადმოცემაა შემორჩენილი. ერთ-ერთი, გადმოცემის თანახმად, ქრისტიანმა მოციქულებმა ჰყონის მოჭრის შემდეგ ნახარებაოში, იქ, სადაც დღეს ნახარებაოს ეკლესია დგას, ხალხს ახარეს და უქადაგეს კერპის მოჭრისა და ქრისტიანული რელიგიის გამარჯვების შესახებ². ამის შემდეგ ამ ადგილას და კერპის გადანაქვრზე მათ თავიანთი მცირე სენაკები გამართეს. ცხადია, სანამ ქრისტიანობა ისე გაძლიერდებოდა, რომ შესაძლებელი გახდებოდა მონუ-მენტური ნაგებობის აგება ძველი წარმართული ტაძრის ნაცვლად, მანამ აქ ხის პატარა სენაკები იქნებოდა მოწყობილი. შემდეგში, ალბათ, დააარსეს წამებულთა სახელობის მონასტერი (იმ წამებულთა, რომელთაც კერპთაყვანისმცემელნი კერპს მსხვერპლად სწირავდნენ საუკუნეების განმავლობაში). „მარტვილი ლათინთა ენაა, მოწამენ უწოდებენ, მესხი ყრმასა უწოდენ“ — განმარტავს საბა.

¹ „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, 1955 წ., გვ. 42.

² ს. ოსიძის, მ. ხელაიას, გ. გაბისონიას მოგონებები, ბმმ სამეცნიერო ფონდი, №15.

ასეთი მნიშვნელოვანი გეოგრაფიული და ეკონომიური პუნქტი ქვეყნის შიკა რაიონში. ასეთი სერიოზული მნიშვნელობის რელიგიური კერა, რომელიც დიდი გზის ყველაზე მნიშვნელოვან ადგილზე მდებარეობდა. ცხადა, ქრისტიანობის სახელმწიფო სარწმუნოებად გამოცხადებისა და მსხვილი სამონასტრო და საეპისკოპოსო კერების შექმნის ეპოქაში. ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სამონასტრო კოლად უნდა ქვეულის-ყო და. მართლაც. VI—VII საუკუნეების მიჯნაზე ჩაეყარა საფუძველი მარტვილის ლეთისმშობლის მიძინების ცნობილ მონუმენტურ ტაძარსა და მონასტრის სხვა ღირსშესანიშნაობებს. ცნობილი ქართველოლოგი მარი ბროსე. ცნობილი მკვლევარები დიუბუა დე მონპერე. დიდი ქართველი მეცნიერი ექვთიმე თაყაიშვილი ძეგლის გულმოდგინე შესწავლისა და მისი არქიტექტურულ-მხატვრული განხილვის საფუძველზე იმ დასკვნამდე მივიდნენ. რომ ძეგლი სწორედ VI—VII საუკუნეების მიჯნაზე უნდა იყოს აგებული. ექვთ. თაყაიშვილი თავის ცნობილ ნაშრომში „არქეოლოგიური მოგზაურობა სამეგრელოში“ წერს: „მარტვილის ეკლესიის თავდაპირველი გეგმა სრულიად ისეთი იყო. როგორც ჭვარის ეკლესიისა მცხეთის მახლობლად. ატენის სიონისა და ძველი შუამთისა კახეთში. ამ გეგმის ეკლესიები ეკუთვნიან მე-7-8 საუკუნეს“¹. დავა ტაძრის აგების შესახებ გამოიწვია „მატიანე ქართლისას“ ცნობამ. რომელსაც ერთხმად იმოწმებენ ძველი და ახალი დროის მეცნიერები. რომ დასავლეთ საქართველოს („აფხაზთა“) მეფე გიორგი II (922—957 წწ.) „განაგნა და განაწყუნა ყოველნი საქმენი მამულსა ან სამეფოსა მისსა: აღაშენა საყდარი ჰყონდიდისა, შექმნა საეპისკოპოსოდ და განაშენა იგი ნაწილთა სიმრავლითა წმიდათა მარტულითათა“². ეს ცნობა დამოწმებული აქვს ვახუშტი ბატონიშვილს. აქ ერთი რამ არის ყურადსაღები: X საუკუნეში ნაგებ გრანდიოზულ ტაძარს იმავე საუკუნეში, რამდენიმე წლის შემდეგ. არ გადააკეთებდნენ. სხვა რომ არა იყოს რა, ჭვარის ტიპის შესანიშნავ ნაგებობას შედარებით უფრო სუსტ წაგრძელებას არ მიუღდამდნენ, რადგან იმავე საუკუნეში ასეთი საკიროება არც იქნებოდა. ეს აუცილებელი გახდებოდა, საუკუნეებს რომ გაევილო ან ნაგებობა დარბევისა და მიწისძვრის გრიგალებს ჰყოლოდა. ამ მოვლენათა გამო იძულებული იქნებოდნენ პირვანდელი კედელი სწორი და შედარებით სუსტი მხატვრულ-არქიტექტურული წაგრძელებით დაეფარათ. როგორც ცნობილია. მარი ბროსეა ეკლესიის კედელზე უპოვონია ხუცური წარწერა, რომელიც ასე ამოუკითხავს: „[...მართო შეიწ-

¹ „ძველი საქართველო“. 1914 წ. ტ. III, გვ. 40.

² „ქართლის ცხოვრება“. ტ. I. გვ. 265.

დასავლეთ კარიბჭის სანათლავის შებლი (X საუკუნე).

ყალბ) მეფე აფხაზთა [და ქართველთა ორთავე შინა] ცხოვრებათა აღაშენა წმინდა ეკე სანათლა ვიქ... დასაბამითგანთა წელთა... ქორონიკონსა სიე:”

ქორონიკონი ამ წარწერისა უდრის 996 წელს. ბაგრატ III მეფობის დროს. მაშასადამე, 922—957 წლებს შორის აშენებული ტაძრისათვის 996 წელს. ე. ი. რამდენიმე ათეული წლის შემდეგ. მიუშენებიათ რაღაც სანათლავი, კარიბჭე. რომელსაც სრულიად დაუფარავს ეკლესიის დასავლეთის ფსადის შესანიშნავი მხატვრობა (იხ. სურ.). სრულიად გაუგებარია, რა საჭიროებას უნდა გამოეწვია ამ ფსადის ასეთი დამაზინჯება (ეს მინაშენი არც საქვალეა, არც მსგავსი სხვა რამ დანიშნულების სათავსია) იმ დროს, როდესაც ტაძარი საკმაოდ ვრცელია და სათავსოს სიმცირე აღარ იგრძნობა. თავისთავად ცხადია, სხვა მოსაზრებებს და უტყუარ ფაქტებს თავი რომ დავანებოთ, ეს მოსაზრებაც ეკვის ქვეშ აყენებს „ქართლის ცხოვრების“ ცნობის სისწორეს.

¹ „ძველი საქართველო“, ტ. III, გვ. 41.

VI--VII საუკუნეებს შორის ნაგებმა ამ არქიტექტურულმა ძეგლმა. დიდმნიშვნელოვანმა რელიგიურმა კერამ, არაერთხელ განიცადა გადა-
 შლიელ მოძალადეთა შირივ აოხრება და განადგურება. არაბთა მრავალ-
 გზის დამარბეველ და გამანადგურებელ ლაშქრობებს ცოტა ზიანი როდი
 მიუყენებია ძეგლისათვის. „ახლა მურვანმა განიზრახა — წერს ს. მა-
 კალათია, — თვით ეგრისში გაელაშქრნა. მურვანის ჯარი დაბანაკდა
 ჭყონდიდის ან მარტვილის მიდამოში და აქედან მურვანმა გაილაშქრა
 და აიღო ციხე გოჯი“¹. არსებობს გადმოცემა, რომ მურვანმა მონასტერი
 გამოაწვევინა და ცხენის თავლად აქციაო². ამ ბარბაროსი სარდლის ლაშ-
 ქრობას დაუზიანებლად ვერ გადაურჩებოდა ტაძარი და მონასტრის მთე-
 ლი ანსამბლი. ეს რომ ასე უნდა ყოფილიყო, ამაზე ისიც მიუთითებს, რომ
 არაბთა სარდალს ციხე-გოჯისაკენ მხოლოდ ჩვენს მიერ წემოთ აღწერილი
 გზით შეეძლო წასვლა. ამ გზაზე კი ყველაზე მნიშვნელოვანი სტრატეგი-
 ული პუნქტი ჭყონდიდი, ანუ მარტვილი იყო. თუ არაბებმა ასხის მთაზე
 გამართეს საიმედო სიმაგრე სვანეთის შესაკრავად, ციხე-გოჯის შესაშუს-
 რავად უეჭველად აქ დაბანაკდებოდნენ. მტრის ამ შემოსევა-დაბანაკებას
 მხოლოდ დიდი ზიანის მოტანა შეეძლო. ასე დანგრეული და იავარქმნი-
 ლი ნაგებობა სერიოზულ აღდგენა-აშენებას მოითხოვდა და, როგორც
 ეტყობა, მთავარი აღდგენა-აშენება და გადაკეთება სწორედ გიორგი II
 დროს მოხდა. ეს ისე სერიოზული სამშენებლო ღონისძიება იყო, რომ
 თითქმის, ხელახლა აშენებას უდრიდა. გარდა ამისა, ამ რელიგიური
 კერისა და არქიტექტურული ანსამბლის სერიოზული აღდგენითი სამუ-
 შაობის ჩატარებას მოითხოვდა ერთი პოლიტიკური ვითარებაც: ამ ხა-
 ნებში ყოველმხრივი ბრძოლა წარმოებდა ქართულ ეკლესიაზე ბიზანტი-
 ის გავლენის აღმოსაფხვრელად და დამოუკიდებელი ეკლესიის შესაქმნე-
 ლად. თუ ბიზანტიური გავლენის კერები ზღვისპირეთი და აქ არსებული
 საეპისკოპოსო კათედრები იყო, ქართულ სამეფო კარს და ქართული ეკ-
 ლესიის შესვეურთ ეს კერები უნდა მოესპოთ და ქართული ეკლესიის
 კერები ქვეყნის შიგა რაიონებში გადაეტანათ. ეს ღონისძიება რომ განე-
 ხორციელებინათ, საჭირო იყო საეპისკოპოსო-საკათედრო ტაძრების კე-
 თილმოწყობა, ზოგის აგება. ზოგის აღდგენა და ხელახლა „აღშენება“.
 რადგან ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი ასეთი კერა ჭყონდიდის მარტ-
 ვილის ტაძარი იყო, მეფე გიორგიმ გადაწყვიტა მისი სერიოზული აღდ-
 გენა და საეპისკოპოსოდ გადაქცევა. რაც შეასრულა კიდევ. „აფხა-
 ზეთის მეფის გიორგი II დროს (922—957 წწ.) გაუქმებულ იქნა

¹ „სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია“, 1943 წ., გვ. 67—68.

² ე. გეგიას, ნ. ოსიძის, გ. გაბისონიას და სხვათა ვადმო-
 ცემები, ბმმ სამეცნიერო ფონდი, №16.

ზღვის სანაპირო ზონაში ფასისის კათედრა და იგი გადატანულ იქნა შიდა მხარეში, ახალ ცენტრში — „კონდიდში“; წერს პავლე ინგოროყვა¹. ამ სერიოზულ აღმშენებლობით და პოლიტიკურ მოვლენას „ქართლის ცხოვრების“ მემკვიდრე, რასაკვირველია, სხვანაირად ვერც შეაფასებდა. ამრიგად, უტყუარად შეიძლება დადგინდეს, რომ მარტვილის ტაძარი ადრე ნაგები ძეგლია, რომელიც გიორგი II დროს აღდგენილია.

ბუნებრივად იბადება კითხვა: თუ ასე სერიოზული აღდგენითი მუშაობა ჩატარა გიორგი მეორემ, მაშინ იმავე საუკუნეში, რამდენიმე წლის შემდეგ, რათ დასჭირდათ მისთვის წანამატის მიკერება და ამით დასავლეთის ფასადის დათარვა? რადგან ძეგლი დაზიანებული იყო და მის აღდგენას სერიოზული აღდგენითი სამუშაოების ჩატარება დასჭირდა, თავისთავად ცხადია, რომ ერთხელ, თუნდაც გულდასმით აღდგენას არ შეეძლო მშენებლობის ყველა ნაკლის შევსება. ამიტომ საჭირო გახდა ასეთი ღონისძიების განმეორება. ამ ღონისძიების დროს სანათლავის ბიძატების საკითხიც დადგა და აი ეს დასავლეთის კარიბჭეც მიუშენეს. სხვა რამით მისი გამართლება ყოვლად შეუძლებელია.

მაშასადამე, დღეს საყოველთაოდ დადგენილად უნდა ჩაითვალოს ის აზრი, რომ ტაძარი აგებულია VI-VII საუკუნეების მიჯნაზე. ეს მოსაზრება საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში წამოაყენა და ღრმა მეცნიერული კვლევით დაადასტურა ცნობილმა ქართველმა მეცნიერმა აკადემიკოსმა გ. ჩუბინაშვილმა, რომელიც ძეგლის მხატვრულ-არქიტექტურული შესწავლისას ეყრდნობოდა ნ. სევეროვის არქიტექტურულ ანაზომებს. იგი წერს: „ატენის სიონის ძველი შუამთის აგრეთვე მარტვილის აშენება, უშუალოდ დამოკიდებული მცხეთის ჯვარზე, ეკუთვნის 3ე-7 საუკუნის დამდეგს“². ხოლო ძეგლის აგების შესახებ არსებული სხვა ცნობები და მათ შორის „ქართლის ცხოვრების“ ზემოთ დამოწმებული ცნობა მხოლოდ მის აღდგენასა და გადაკეთებაზე მიუთითებს.

ტაძრის საეპისკოპოსო კათედრალად გადაქცევამ კიდევ უფრო აამაღლა კონდიდის მნიშვნელობა სრულიად საქართველოს მასშტაბით. აგრეთვე ხელი შეუწყო მის კულტურულ ცენტრად გადაქცევასაც.

მარტვილის მონასტრის არქიტექტურული ანსამბლი

მარტვილის მონასტრის არქიტექტურული ანსამბლი (დღევანდელი საბით) შედგება რამდენიმე ერთეულისაგან. მთელ ანსამბლს შემოვლებული აქვს მაღალი, მსლავრ ბურჯებზე დაყრდნობილი ვალავანი, რომელიც აშენებულია სხვადასხვა დროს; შემონახულია უძველესი ნაგებო-

¹ „გიორგი მერჩულე“, გვ. 2:9.

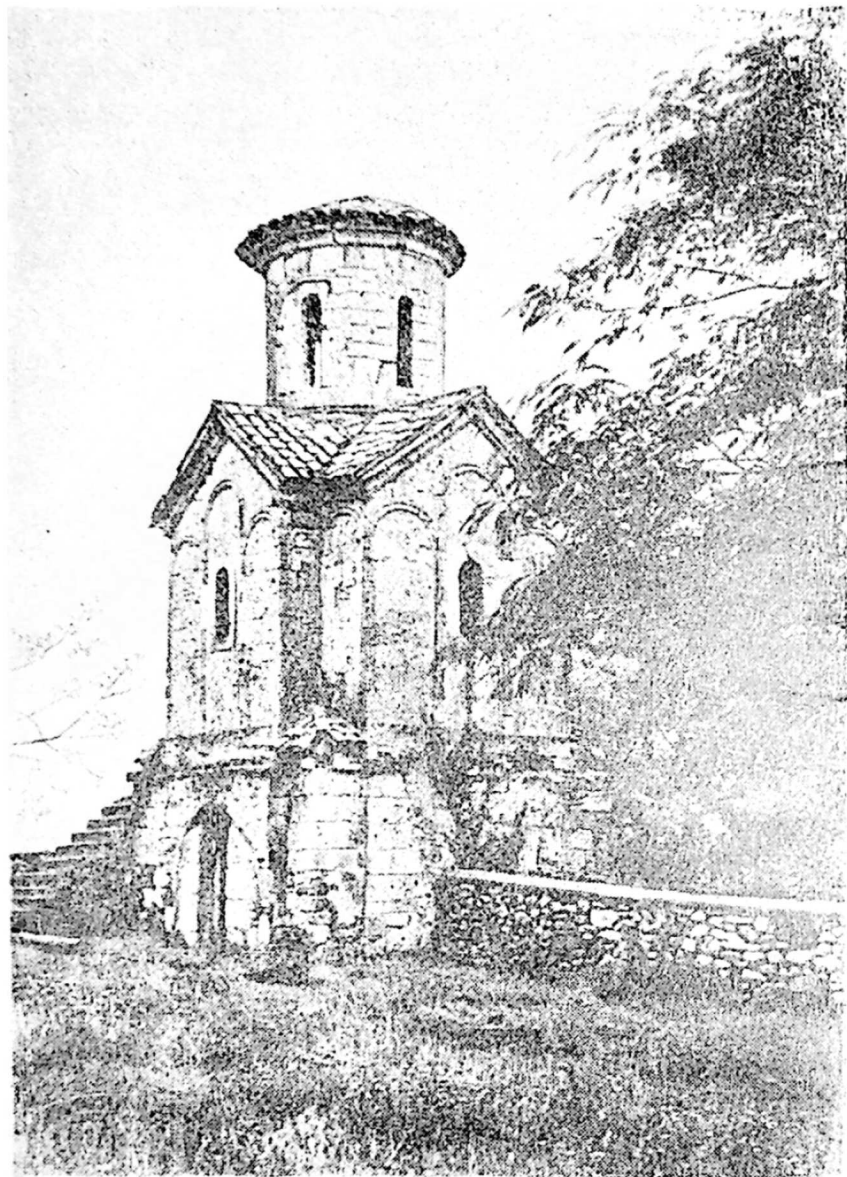
² გ. ჩუბინაშვილი, „ქართული ხელოვნების ისტორია“, ტ. 1, გვ. 139.

ბას ნაშთებიც. გალავნის უმეტესი ნაწილი უფრო გვიანდელი დროისაა. კედელი გამავრებულია ერთმანეთისაგან 5-6 მეტრით დაშორებული ქვიტყირის ბურჯებით. გალავანი ნაგებია რიყის ქვით და დატანებული აქვს ეკარჩიული მილაკები - წყალსაწრეტი ღარები. ზოგან ჩართულია ხათალი და მხატვრულად გაფორმებული ლოდები, ეტყობა. ეს ჩანართები უფრო გვიან დროს ეყუთვნის. განსაკუთრებით ალსანიშნავია მსგავსი ჩანართები სამხრეთის და ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხარეს. სამხრეთით გალავანში ჩაყოლებულია რამდენიმე ლოდი, რომლებზეც რელიეფურად ამოკვეთილია სამკუთხოვანი სხეულები. სამკუთხედის წვეროები მცირე რკალით იკვრება. ეს ლამაზი გეომეტრიული ხაზულები ჩააჭდარია ლამაზ, რელიეფურ არშიაში. ლოდის ფორმა თაღოვანია. ეტყობა. ეს ქვები (აქ ისინი ხუთზე მეტია) ჩამოხსნილია რომელიღაც წინანდელი ნაგებობის ლამაზად გაფორმებული თაღებიდან. ჩრდილო-აღმოსავლეთით გალავანში ჩართული ოთხკუთხა სათავსის გარე კედლებზე მრავლადაა გამოყენებული ძველი ნაგებობის კედლებიდან ჩამოცვენილი ლოდები. ერთ ლოდზე ნუსხა-ხუტური წარწერაა. ერთზე რელიეფურად ამოკვეთილია შესანიშნავი ჯვარი. სხვაზე შემორჩენილია ზოგან მხატვრულად გაფორმებული გონიო, ზოგან რელიეფური მხატვრობის ნაშთი. გალავანი სხვადასხვა დროსაა განახლებულ-გადაკეთებული. ეს ნაშთები გალავანში სამშენებლო ქვებად არის ჩართული სხვადასხვა დროს, მონასტრის არქიტექტურული ერთეულებთან მშენებლობის ან გადაკეთებისას. გალავანს დაახლოებით ოვალური ფორმა აქვს. დასავლეთის რკალის მთელ მონაკვეთს გარედან თახჩებოანი კედელი მიუყვება. ამ მონაკვეთის ჩრდილოეთ და სამხრეთ კედლებთან ყოფილა ქვიტყირის სხვა მინაშენები. რომელთა ერთ-ერთ კედლად თვით გალავანი გამოუყენებიათ. ანტიკომა მასზე თახჩები და მინაშენისეული ნაშთებიც. ეტყობა. ისინი ბერთა მცირე სენაკები და სხვა საყოფაცხოვრებო ნაგებობანი იყო. ჩრდილოეთის მხარეზე დახურული შარანი ყოფილა. აქ ჩაყირულია უზარმაზარი ქვევრები, რომლებზეც არის უძველესი მხატვრული ხაზულებიც. აქვე, ჩრდილოეთის მხარეს, მონასტრის ეზოში შესასვლელი ნაგებობის — ჭიშკრის მცირე დახურული სათავსის კვალიცაა დარჩენილი. თუმცა იგი ძალიან ადრეული არ უნდა იყოს. მაგრამ აგურის თავისებურება და მისი მშენებლობითი წყობა გვარწმუნებს, რომ უკანასკნელ საუკუნეებს არ უნდა ეკუთვნოდეს. აღმოსავლეთი მხარის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კიდურზე. როგორც აღვნიშნეთ. პირდაპირ გალავანში ამოყვანილია ოთხკუთხა სათავსი. ოთხი-ოთხნახევარი მეტრის სიმაღლეზე არის სართულთშორის გადახურვის კვალი. აღმოსავლეთით ამ სათავსს დატანებული აქვს ერთი ვიწრო სარკმელი. ჩრდილოეთით — ერთი კარი. დასავლეთის მხარეს,

ქეგლის ეზოს ქვეშ, არის აგურით ამოყვანილი გვირაბის პირი, რომელიც შესასვლელიდან მეტრნახევარი სიღრმის შემდეგ ამოვსებულია. როგორც გადმოგვეცემენ, ამ სათავსის ზემოთ ბერის ფიცრული სენაკი იდგა, ხოლო ეს სარდაფის მსგავსი ოთახი გამოყენებული ყოფილა სტუმრების დროებით მოსადგელად. აქვე უნდა ყოფილიყო მცველთა ბინაც, რომლის წინ, დამრეც ველზე, არის ერთიმეორის გვერდით ჩაყრილი უზარმაზარი ამოკირული ქვევრები. ეტყობა, მონასტრის მომსახურე პერსონალი ღვინოსა და კირნახულს აქ ინახავდა. განსაკუთრებით საინტერესოა გალავნის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კედური, რომელიც რკალად ეკვრის აღმოსავლეთისა და სამხრეთის კედლების შესაყარს. იგი დაშენებულია უძველესი კედლის საყმაოდ მაღალ პიედესტალზე. აღმოსავლეთის მხარეზე გალავანში გზიდან მონასტრის ეზომდე შედის თლილი ქვის საფეხურები. გალავნის კედელში ვიწრო კარია დატანებული. ეტყობა, იგი უფრო გვიანაა გაკეთებული.

ჩრდილოეთის გალავანში დგას საჰსართულიანი ჯვრის ტიპის პატარა ეკლესია (იხ. სურ.). ამ ნაგებობის პირველი სართული გალავნის ქვემოთაა ამოყვანილი. სართულთშორის გადახურვა თაღოვანი აქვს. სათავსი სწორკუთხოვანია და აქვს თაღოვანი ქვი. აღმოსავლეთის მხარეზე მას კანკელი ჰქონია. აქ დღესაც დაცულია თლილი ქვის ტრაპეზი. კედლებში დატანებულია თახჩები. ახნათლე მხოლოდ ჩრდილოეთით გაჭრილი კარიდან შედის. შესაძლებელია, რომ იგი მცირე ზენაკი -- სამლოცველო იყო. კედლებში დღეს დარჩენილია თაღების საყრდენი სვეტისთავეები. თაღების ქვემოთ სიციარილე შემდგომ ამოქოლილია, რაც კარგად შეიმჩნევა ბათქაშაცვენილ შიგნითა და გარეთა კედლებზე. ამ სართულზე ჩრდილო-დასავლეთის მხრიდან იწყება ლამაზი პროპილეი, რომელიც თაღოვან კარებში შედის და თლილი ქვის საფეხურებით გადის ამ ნაგებობის მეორე სართულზე. თაღურად გადახურულ ტალანში, რომელსაც ჩრდილოეთის მხრივ სამი სარკმელი ჰქონდა დატანებული. ჩაწყობილი იყო საფეხურები, რომელიც მცირე ქვითკირის მოედნიდან ბრუნდებოდა სამხრეთისაკენ და იდიოდა სამსართულიანი ნაგებობის მეორე სართულზე. საიდანაც თავისუფლად შეიძლებოდა შესვლა მონასტრის ეზოში. ეს, როგორც ეტყობა, უძველესი დროიდან ერთადერთი და საიმედოდ დაცული შესასვლელი იყო მონასტრის ეზოში. შესასვლელი ტალანისა და გალავნის კედლის გასწვრივ თაღოვანი გადახურვით საიდუმლოდ დაცული ოთახი ყოფილა. ოთახი ამოყვანილია ძველი აგურისა და ქვის წყობით. კედლებს დატანებული აქვს თახჩები. აქედან მეორე სართულის კიბის ქვეშ თლილი ქვის საფეხურები შედის გვირაბში, თუ საიდუმლო სათავსში, რომელიც დღეს ამოვსებულია. ოთახი მხოლოდ სანთლით თუ შექმდე-

„ჩიქვანების საყდარი“

ბოდა, მას არსაიდან არც სარკმელი აქვს და არც სხვა, თუნდაც უმნიშვნელო, სამზერი. ტალანში ჩრდილოეთით ვიწრო კარი გადის: 1952 წელს ძეგლის გაწმენდისას აქ საიმედოდ დაცული სამარხი აღმოჩნდა. სამარხში მიცვალებულის ძვლებთან ერთად იყო საოჯახო ქურკლები (დოქები, ქოთნები და სხვ.), რომელთა ნაშთები დაცულია გეგეპკორის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში. აქ, ამ ცხედრის დამარხვის შემდეგ ოთახი ამოუქოლიათ, ამოუესიათ და საიდუმლოდ დაცული, მიუვიწყებიათ. გათხრისას სამარხით ნაკლებად დაინტერესებულან, ამიტომ იგი პეცნიერული შესწავლის გარეშე დარჩენილა და ნაშთები გაფანტულა. დღეს საჭირო დასკვნების გაკეთება უკვე ვერ ხერხდება.

თაღედებზე დაყრდნობილ ამ ოთახის გუმბათოვან ქერს, რომელიც ძლიერ დაზიანებულია, მაინც ეტყობა მაღალმხატვრული გემოვნებით შესრულებული ფრესკების კვალი. ცარიელსა და ვრცელ თაღედებს შორის სივრცე შემდეგ ამოუესიათ, ოთახის აღმოსავლეთით თლილი ქვის მცირე ტრაპეზი დაუდგამთ და უქცევიათ სამლოცველოდ, საიდანაც მონასტრის ეზოსაკენ გასასვლელი კარი გაუჭრიათ.

მეორე სართულზე დაშენებულია ადგილობრივი ტუფით მოპირკეთებული და გარედან ლამაზად გაფორმებული მესამე სართული. იგი ჯვრის ტიპის ნაგებობაა. ჩრდილოეთით, აღმოსავლეთით და სამხრეთით მას დატანებული აქვს თითო სარკმელი. შიგნითა სათავისის აღმოსავლეთით დგას თლილი ქვის ტრაპეზი. კედელში არის მცირე ნიშები, რომლებიც თალისებრ იჭრება აფსიდებში. მასზე დადგმულია მაღალი და მრგვალი გუმბათი 6 ვიწრო ფანჯრით. იგი შორიდან გარკვევით ჩანს და კარგ შთაბეჭდილებას ტოვებს მნახველებზე. ამ ნაგებობის შესახებ ექვთიმე თაყაიშვილი წერდა: „ჩრდილოეთის მხრით ეკლესიისა (იგულისხმება მთავარი ტაძარი — გ. ე.) ფერდობზე პატარა თლილის ქვის სამ სართულიანი ეკლესია არის ჯვრის გეგმისა, სრულიად შებურვილი სურათით (რესტავრაციის შემდეგ ძეგლი განთავისუფლდა სუროსაგან, — გ. ე.). სილამაზე ამ ეკლესიისა სწორედ მომხიბვლავია და მარტო ამის სანახავად ღირს, რომ კაცი გაემგზავროს მარტვილში“¹. სართულის გარეგანი ფორმა. რაგორც ზემოთ ითქვა, ჯვრისებრია. ფასადები შვერილებს წარმოადგენს, ხოლო კედლების შესაყარი წიბოები ჰქმნის ვიწრო სამკუთხოვან ნიშებს; შვერილები სახურავისკენ სამკუთხედად ვითარდება და ჰქმნის ისრის წვერისებრ სახურავს, რომლის ჩაღმართი ფრთები იკვრება ნიშების თავზე. ფასადებზე თაღოვანი სამი რელიეფური არშიაა თვით შვერილის შუბლაძდე. შუა არშია ფანჯრის პირდაპირ საკმაოდ მაღლა ადის, დანარჩენი ორი კი შედარებით დაბლა

¹ „ძველი საქართველო“. ტ. III, 1914 წ., გვ. 43.

ანის ამოკვეთილი კედლის მთელ მასივზე. ეს არშიები ისეთნაირადაა განწყობილი, რომ ისინი კედლის და სახურავის თავისებურ მდგომარეობას პარმონიულად ერწყმის. ასევე ნაზ ხაზულებშია გადაწყვეტილი ფანჯრის არშიებიც. მასიური რელიეფური არშიები გასდევს ნიშის კედლებსა და გუმბათის მთელ ყელს სარკმლების ირგვლივ. შესანიშნავადაა გაფორმებული გუმბათის წრიული კოშმიდიც.

ამ სათავეს დასავლეთის მხრიდან დატანებული აქვს კარი. რომლისკენაც მონასტრის შიგა ეზოდან საფეხურები მოემართება და კარის წინ მცირე ქვითკირის მოედნით მთავრდება. კარის ჩარჩოებზე ყოფილა მხედრული წარწერა, რომელიც ამოუკითხავს და გადმოუწერია ექვთიმე თაყაიშვილმა: „...თქვენისა ფარვისამან სახლთუხუცესმან ჩიქვანმა გიორგიმ საცხოვრებლად მრჩობლთა შინა ცხოვრებათა თვით და მეთლლისა ჩემისა...“ სხვა რაიმე წარწერის კვალი მასზე დაცული არ არის. მხოლოდ სამხრეთით. აფსიდის ფრთებზე შემორჩენილი იყო შესანიშნავად შესრულებული ორი ფრესკა: ერთი—დასავლეთით, მახარობელი მათესი (ფრესკა მთლიანად ჩამოშლილა, გარდა შარავანდედისა და მახარობლის პირიანის ცხვირისზედა ნაწილისა), მეორე—აღმოსავლეთით. შარავანდედი და სახე მახარობელი ლუკასი ნიკაპზემით. ფრესკა წარმოადგენს ხელოვნების შედეგს. ისე შესანიშნავადაა მოხატული მაღალი ოლიმპიური შუბლი. მასზე კულულებად გადმოყრილი შევერცხილი თმა, გამომეტყველი თვალები, ბრძენის დაფანჩული წარბები, რომ ძალაუნებურად გიზიდავს და გიპყრობს. ფრესკას შემორჩენილი აქვს ნუსხა-ხუცური წარწერა: „მახარობელი ლუკა“. ამ ორ ფრესკას სპეციალისტები XIV საუკუნეს მიაწერენ. აღმოსავლეთის სარკმლის ნიშში წმინდა გაბრიელი იყო ჩახატული. თუმცა იგიც ამავე დროით აზრილდება, მაგრამ შესრულების თვალსაზრისით შედარებით სუსტია.

ეს ნაგებობა აგების სტილითა და თავისებურებით ერთ-ერთი უღამაზესი და იშვიათი ნაგებობაა. იგი მონასტრის სხვა ერთეულთა შორის ყველაზე აღრინდელია. ეტყობა, მთავარი ტაძრის აგების პერიოდში (VII ს.) გაკეთდა ამ ეზოში ეს მონუმენტური შესაავლელიც.

ამ ეკლესიას „ჩიქვანების ეკლესია“ უწოდებენ. როცა ჩიქვანები იმდენად აღზევდნენ, რომ სამეგრელოში პირველი კაცები, მეფის კარის წარჩინებული მოხელენი და სალიპარტიანოს მეპატრონენი გახდნენ, მათ ეკლესია თავიანთ განსაკუთრებულ სალოცავად აქციეს, მოახატვინეს და შეამკობინეს. ამაზე მეტყველებს ზემოთ მოტანილი წარწერაც. იგი XVIII საუკუნეში შესრულდა.

მონასტრის ანსამბლის მეორე — მცირე ერთეულია „სვეტი“ (იხ.

¹ „ძველი საქართველო“, ტ. III, გვ. 43.

„სვეტი“.

სურ.). „საზღვრეთ-დასავლეთისაკენ ეკლესიისა ამართულია ოთხკუთხე-
დი მაღალი სვეტი, რომელზედაც მესვეტის საცხოვრებელი ეკლესია-
ოთახია“ (ე. თაყაიშვილი)¹. სვეტს სამხრეთი მხარე მონგრეული აქვს,
მხოლოდ ჩრდილოეთი ნახევარი შემორჩენილია სახურავამდე. სახურა-
ვი შუაზეა გაპობილი. „სვეტი“ აგების თავისებურებათა მიხედვით ორ
სხვადასხვა დროს უნდა იყოს აშენებული და შემდეგ გადაკეთებულ-
გამაგრებული. მისი გეგმა მართი ოთხკუთხედის ფორმისაა. სიმაღლე
დაახლოებით 20 მეტრზე მეტია. გვერდების სიგრძე 5 მეტრს აღემა-
ტება. უძველეს კედელს ეტყობა, რომ მესვეტის ბინა ან კოშკის ოთახი
აბსიდებზე იდგა. ჩრდილოეთით და სამხრეთით კედლები მასიურია.
ზოლო დასავლეთით და აღმოსავლეთით — თაღებია. თაღებს შორის
სივრცე თავისუფალ გასასვლელს წარმოადგენდა თავის დროზე. კოშ-
კური ოთახის მხოლოდ ჩრდილოეთი ნახევარია შემორჩენილი. მასზე
პატარა ნიშები და ბუხრის ნაწილი არის. შიგა კედლებზე მხატვრობის
ნიშნები არ არის. სვეტს შემორჩენილი აქვს სახურავის ჩრდილოეთი
ფრთა. როგორც ეტყობა, სახურავი ორფრთიანი იყო. დახურულია
კრამიტით. კრამიტი ახალია. გარედან სვეტი შესანიშნავად არის მო-
ჩუქურთმებული. კედლის ასე უხვი შემკულობა თვით ძირითადი ტაძ-
რის კედლებზე არ არის. „აღმოსავლეთის ნაწილზე ამ ეკლესიისა (ლა-
პარაკია კოშკურ ოთახზე—გ. ე.). მოჩანს ქანდაკება წელზევეითი სვიმეონ
მესვეტისა და საზოგადოთ ეს ნაწილი და მხარე სვეტისა შემკობილია
ჩუქურთმებით და გრეხილებით“ (ე. თაყაიშვილი)². შესანიშნავ შთა-
ბეჭდილებას სტოვებს სვეტის აღმოსავლეთი და დასავლეთი ფასადები.
მასიური კედელი. გაყოფილია ორ მცირე ნიშად, რომელთაც დაჰყვება
რელიეფურად ამოკვეთილი ერთი თაღედური (იგი საფუძველთან სწორ-
კუთხედის ფორმას ღებულობს) და მეორე სწორკუთხედი არშია. თი-
თოეული არშიის სიგანე დაახლოებით 30 სანტიმეტრია. არშიების გო-
ნიოები გრეხილითაა გაფორმებული, გული კი წნულ ჩუქურთმას წარ-
მოადგენს. თაღებზე გაკეთებულია თაღედურად გათლილი ქვები, რომ-
ლებზეც მხატვრულად ამოჭრილ გეომეტრიულ სხეულთა შესანიშნა-
ვი მწკრივია ჩასმული ასევე ლამაზ, ბარელიეფურ გრეხილთა არშიაში...
როგორც ექვთიმე თაყაიშვილი აღნიშნავს, ეს ქვები, ჩუქურთმოვანი
არშიები, ალებულ უნდა იყოს სხვა ნაგებობიდან და გვიან უნდა იყოს
ჩართული სვეტის გარე კედელში. ასევე ლამაზადაა გაფორმებული
კოზმიდიც. საერთოდ, კოშკის ოთახი გარედან ისე მდიდრულადაა
შემკული, რომ მას ძველად რაღაც სხვა დანიშნულება უნდა ჰქო-

¹ „ძველი საქართველო“, ტ. III. 1914 წ., გვ. 43.

² იქვე, გვ. 43.

ნოდა; შეიძლება აგი მდიდრული საცხოვრისი იყო. როგორც გადმოვეცემენ, უკანასკნელ დრომდე მასზე ბაგირის კიბით ადიოდნენ და მესვეტეებისაგან ლოცვა-კურთხევას იღებდნენ. „ღიუბუას დროს — წერდა ექ. თაყაიშვილი — აქ კიდევ ცხოვრობდა მესვეტე და დაცული იყო კიბე, რომლითა საშუალებითაც ხალხი ადიოდა და ჩამოდიოდა, რათა მიეღოთ ლოცვა-კურთხევა მესვეტისაგან. მურავიოვის დროს აქ იყო მესვეტე იესე, რომელიც წინათ განმარტობებული ცხოვრობდა ტყეში და რომელიც მოვიდა აქ მესვეტის — რომანოზის გარდაცვალების შემდეგ“¹. როგორც გადმოცემები გვარწმუნებენ. ბერები, გარდა ქადაგებისა, ეწეოდნენ წიგნის გადაწერა-გავრცელების საქმესაც.

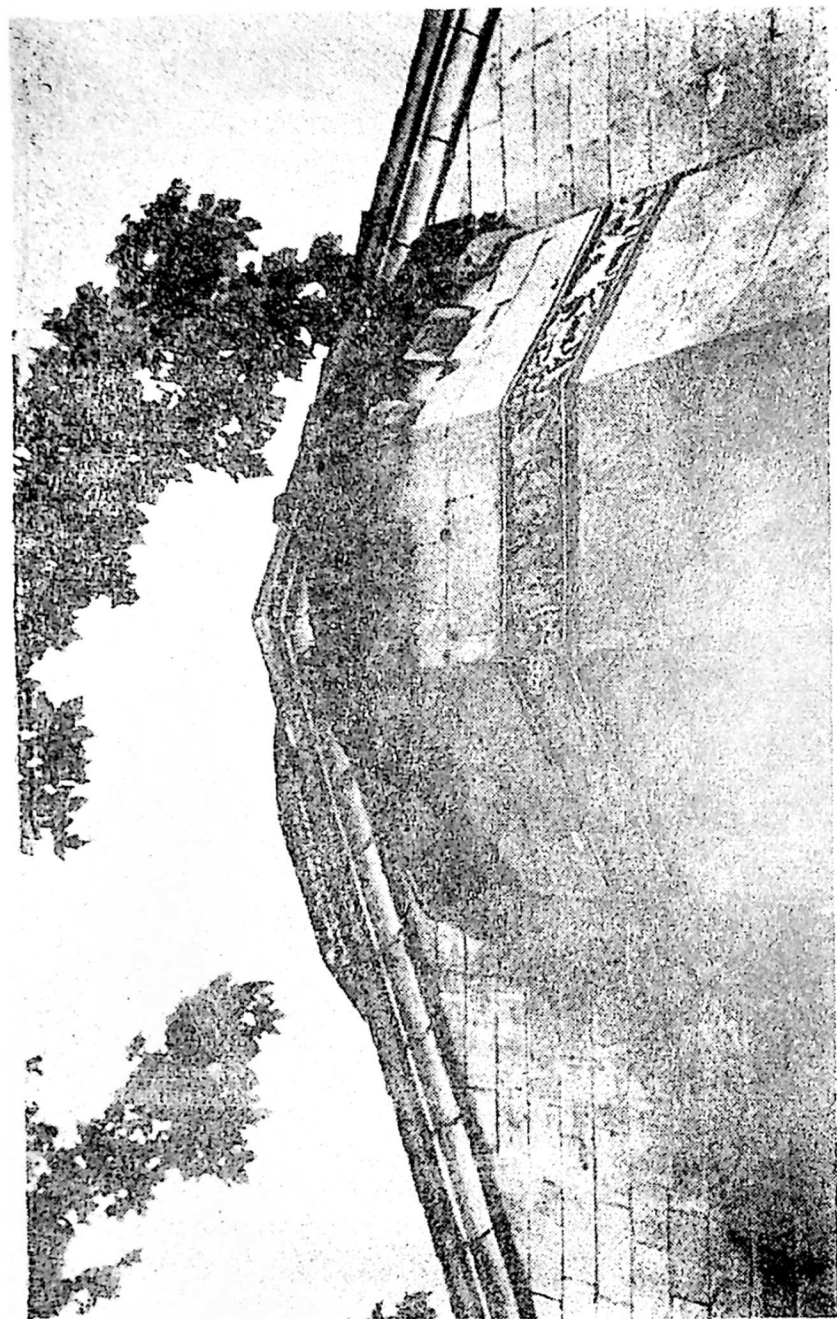
მონასტრის ნაგებობათა კომპლექსში შედიოდა აგრეთვე ულამაზესი სამსართულიანი სამრეკლო. რომლის სიმაღლე 20 მეტრს აღემატებოდა. იგი თლილი ქვით მოპირკეთებული და შესანიშნავი ჩუქურთმობის მორილიონებით ყოფილა შემკული. 1825 წელს ბესარიონ ჭყონდიდელმა სამრეკლო ხელახლა ააგო. მან, როგორც სამრეკლოს მშენებლობის ქვაზე წარწერა მოგვითხრობს. საფუძვლიანად დაანგრია ძველი, ალბათ, შედარებით დაბალი სამრეკლო და ააშენა ახალი, უფრო მაღალი, შესანიშნავი არქიტექტურული ნაგებობა. 1825 წელს შესრულებულ წარწერაში ვკითხულობთ: „წელსა ქ. ესით ჩუკე: აგვისტოს 15 ხელმწიფობასა ყ. დ უმაღლებულესისა და თთუით-მპყრობელესისა. ალექსანდრე პავლეს ძისა და მთავრობასა ღენერალ ლეინტელანტისა, სხვითა და სხვითა ორდენ კავალერისა მქონესა ლეონ გრიგოლის ძის დადიანისა: აღშენდა სამრეკლო ესე ყ. დ უსამღვდელოესისა სრულიად სამენგრელოისა მწყემსთ-მთავრისა ჭყონდიდელ მიტროპოლიტისა და კავალეროსნისა ბესარიონ კაცია დადიანის ძისა მიერ საფუძვლითგან დარღვეული მონაგებისა თუისსა წარგებითა“. ამის ქვემოთ იყო მეორე ქვა წარწერით: „ქ. ე. შეიწყალე ამისი კალატოზი გიორგი ქართველი ჯუბინაძე“². სამრეკლო დაინგრა 1930 წელს.

ამ კომპლექსში მთავარი ნაგებობა მარტვილის დიდი ტაძარია. იგი თავისი მხატვრული გაფორმებით გარდამავალი ეტაპია „მცხეთის ჯვრის“ მიერ დაკანონებული კედლის მხატვრულ გაფორმებასა და ახალ სტილს შორის, რომელიც VI—VII სუკუნეების მიჯნაზე ყალიბდებოდა.

ტაძრის თავდაპირველი გეგმა ჯვრისებრია. მას ორმხრივ შევრილები და შევრილებს გვერდით ლამაზი ნიშები ჰქონია. სამხრეთით და ჩრდილოეთით შედარებით უფრო ვრცელი შევრილები ყოფილა, ვიდ-

¹ „ძველი საქართველო“, ტ. III, 1914 წ., გვ. 43.

² იქვე, გვ. 44: ეს ქვაები დაცულია გეგეჯკორის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

Скульптурное изображение в виде ступеней (VII век до н.э.)

რე აღმოსავლეთით და დასავლეთით (იხ. სურ.). შვერილთა შუბლზე ერთ კომპოზიციურ ჩარჩოშია ჩასმული მთელი ლავგარდანი, რომელშიც რელიეფურად ამოჭრილი რამდენიმე კომპოზიცია უწყვეტ მოთხრობად გრძელდება ერთმეორის მიყოლებით. ცალკეულ სიუჟეტურ ნაკვთებს შორის გადაშლილია შესანიშნავად შესრულებული მცენარეთა ტოტები, რომლებიც სიუჟეტურ ნაკვთებს ერთმანეთთან აკავშირებს რაღაც ორგანიული მხატვრული კავშირით. კოზმიდის ქვემოთ მოწყობილია შესანიშნავად გაფორმებული მოდილიონები წნული ჩუქურთმით შესრულებული ჯვრებით, სხვადასხვა სახის ჩუქურთმებითა და წმინდანთა გამოსახულებებით. ცალკეული სიუჟეტური ნაკვთი. თუ ცალკეული მხატვრული დეტალი ისეთი ოსტატობითაა შესრულებული, რომ წარუშლელ შთაბეჭდილებას ტოვებს მნახველებში და კარგ წარმოდგენას იძლევა ტაძრის ამგები ოსტატი-არქიტექტორისა და მთავარი მხატვრის დიდ ხელოვნებაზე, მის ესთეტიკურ გემოვნებაზე. სწორედ ეს ლავგარდანები განასხვავებენ „მცხეთის ჯვრისაგან“ მარტილის დიდ ტაძარს. თუ „მცხეთის ჯვარზე“ ცალკეული სიუჟეტური ნაკვთი, ცალკეული კომპოზიცია ცალკე არეშია მოქცეული და იზოლირებულ დეტალს შეადგენს. აქ ეს სტილი შეცვლილია ახალი. უფრო განვითარებული სტილი — ლავგარდანის კომპოზიციური ერთიანობის სტილით. კედელი ჩუქურთმებითა და მხატვრული კომპოზიციებით არაა გადატვირთული. ფასადის ეს რამდენიმე დეტალიც კი სრულყოფილ და დიდებულ შთაბეჭდილებას ქმნის. იგი თავისუფლად, ძალდატანების გარეშე აღიქმება და ესთეტიკური სიამოვნების ვრძნობით ავსებს ადამიანს. კედლის მორთვის ეს მარტივი, მაგრამ ძვირფასი ხერხი უდაოდ გამოართლებული და გენიალური ხეობია. რომლის გამოყენებაში საუკეთესოდ დახელოვნებული ყოფილა ტაძრის ამგები ოსტატი. ასევე დიდ ოსტატობით და ფაქიზი გემოვნებით არის შესრულებული ფანჯრის არშიებიც. აქ ჩუქურთმის თითოეული ხაზული ისეა გაანგარიშებული და მოფიქრებული, რომ არ არღვევს საერთო ჰარმონიას, არ ტვირთავს კედელს და არ ღლის თვალს. ასეთი გაფორმება ოთხ მხარეზე ჰქონია, მაგრამ სამხრეთისა და ჩრდილოეთის კედლის სწორი კედლით დაფარვის გამო ეს მხატვრული დეტალები არ ჩანს. დღეს ხელშეუხებლად მხოლოდ აღმოსავლეთის ფასადია დარჩენილი. დასავლეთის ფასადიც დაფარულია გვიან მინაშენი კარიბჭით. ამ მინაშენს სრულიად დაუფარავს მთელი ფასადის მხატვრობა. მხოლოდ სანათლავის ზედა სართულზე. რომელიც განძსაცავს შეადგენდა შემდეგ, დატულია ხელუხლებლად ლავგარდანი და კოზმიდის მთელი მხატვრული გაფორმება. აქაც იგივე სტილი და იგივე მხატვრული ჩანაფიქრია, მხოლოდ. სიუ-

ექტერი განსხვავებით. დასავლეთის კარიბჭე, ცენტრალური და ორი გვერდითი ეკტერი გვიან და სხვადასხვა დროსაა მიშენებული. ამას ადასტურებს სანათლავეს საეხებით დაცული შვერილი და ნიშები. შვერილში გაჭრილია კარი, რომლის შუბლზე განააკუთრებით ამოჭრილ ნიშში, ეტყობა X საუკუნეში, ჩახატული ყოფილა მოზაიკური კომპოზიცია — ღვთისმშობელი ყრმით ხელში. მოზაიკა დღეს მთლიანად აცვენილია. სანათლავეს გვიანდელი კედლები მიშენებულია ნიშების გონიობზე. ორი გვერდითი ეკტერიც — ჩრდილოეთის მცირე საყდარი და სამხრეთის სამარხი — ფარავს დასავლეთის ფასადის დანარჩენ ნაწილს.

X საუკუნეში ნაგები სანათლავეს ფასადი შემკულია ლამაზი ჩუქურთმებით. შესანიშნავი წნული ჩუქურთმოვანი არშია აქვს კარის პირს და ფანჯრებს. ასევე, ორ გვერდით მოდილიონზე წნული ჩუქურთმით ამოჭრილია იშვიათი ხელოვნებით შესრულებული ჯვრები.

კარგი გემოვნებითაა შესრულებული ჩრდილოეთის და სამხრეთის კარისა და ფანჯრის პირები, თუმცა ისინი მხატვრული ჩანაფიქრით და სიძლიერით აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ფასადების მხატვრობას როდი შეედრება.

კედლებზე არსად არ არის შემორჩენილი ტაძრის თავდაპირველი ამგების ვინაობის აღმნიშვნელი ცნობა. მხოლოდ დიუბუას დროს ყოფილა შუა ეკტერის ფანჯრის ზემოთ წარწერა: „ქრისტე. შეიწყალე მიქელ გალატოზი ოპიზარი“. წარწერა შესრულებული ყოფილა ასომთავრულით. იგი დიუბუას გადმოუღია და ამ გზით მოაღწია დღემდე. ეს წარწერა დღეს კედელზე არ შეინიშნება. წარწერა, როგორც ეტყობა, კედლის ამგებისაა, ხოლო ეს ეკტერი აგებულია X საუკუნეში. ამიტომ წარწერაც X საუკუნეს მიეკუთვნება. კალატოზი ან მარტვილის ეკლესიის რესტავრატორ-მშენებელი ყოფილა ვინმე მიქელი ოპიზადან, ჭოროზის ბეობიდან, სამხრეთ საქართველოს ამ შესანიშნავი სამშენებლო ხელოვნების ტრადიციების მქონე მხრიდან. ჩრდილოეთ კედელზე მარი ბროსეს შეუნიშნავს ასომთავრული წარწერა: „ქრისტე შეიწყალე... ოქროპირი“. იგიც ეტყობა კალატოზია, ჩრდილოეთის კედლის ამგები და მომხატავი. მხოლოდ ეს ორად ორი, ისიც ცნობილ უცხოელ მეცნიერთა მიერ გადმოწერილი, წარწერა შემოგვრჩა ამ მონუმენტური ნაგებობის ამგებთა შესახებ.

ტაძარს თავდაპირველად აბსიდებზე დაყრდნობილი უფრო მცირე გუმბათი ჰქონია, შემდეგ იგი მაღალი და უფრო ნათელი თექვსმეტ ფანჯრიანი ნაგებობით შეუცვლიათ (იხ. სურ.). გუმბათის მაღალი ყელი ამ კოხტა ნაგებობას იერსა და მშვენებას ჰმატებს. ამასთან იგი

კიდევ უფრო ვრცელსა და ხალვათსა ხდის ამ მხრივ ისედაც უნაკლო შიგა სივრცეს.

ტაძარი შიგნით გრანდიოზულ შთაბეჭდილებას ტოვებს. ვრცელი, მაღალი კამარა შეკრულია ოთხი ნახევარწრიული აბსიდიტით, რომელზეც დაყრდნობილია გუმბათი. კამარებს ქვეშ ოთხმხრივ მცირე ნიშებით შევდივართ ოთახებში, რომლებიც შენობის ოთხსავე წიბოსთან კვადრატულ კიდეებს შეადგენს. ჩრდილო-დასავლეთის კიდეურ ოთახში აგებულია საფეხურები, რომელიც შუა ეკვტერის ზედა პართული-საყენ - განძსაცავისაყენ მიემართება. განძსაცავის წინ შვერილის შიგა თაღოვან სივრცეში არის რიკულებიანი მცირე მოედანი. რომელიც ტაძრის მთელ შიგა სათავსს გასცქერის. სამხრეთ-აღმოსავლეთის კიდეური ოთახების შიგა კედლებში დატანებულია საიდუმლო ხვრელები ქვის საფეხურებით. რომელიც შვერილთა სხვენზე სწორი კედლის ამენებით შექმნილ საიდუმლო ოთახებში შედის. ამ ოთახებს თითო ვიწრო ხარკმელი აქვს. ამ საიდუმლო ხვრელებსა და ოთახებს, უდავოდ სამხედრო-სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა. დიდი შიშინანობის და თავდასხმების დროს აქ ინახავდნენ განძეულს და იმალებოდნენ კიდევ ტაძრეულნი თუ სხვა ერის შვილნი.

ტაძრის იატაკზე დაგებულია ქვაფენილი, რომელიც ცენტრიდან წრიულადაა დაწყობილი. იატაკი უძველესია, ხოლო მარმარილოს ტრაპეზი გაკეთებულია გვიან, XVIII საუკუნეში.

უძველესი ფრესკების კვალი ტაძრის შიგა კედლებზე თითქმის სრულიად არ არის შემორჩენილი, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იმ ორიოდ ფრაგმენტს, რომელიც გვიანი მხატვრობის ქვემოთ გამოჩნდა სამხრეთის სამხროს მარცხენა კედელზე და დასავლეთის სამხროში. კანკელის ზემოთ შემორჩენილია XIV საუკუნის ფრესკა ღვთისმშობლისა. აღაგ-აღაგ შეინიშნება მსგავსი კომპოზიციები, რომლებიც ხელახლა მოხატვისას შეუნარჩუნებიათ თავისი კარგი მხატვრული ღირებულების გამო. ყველაზე უნაკლოდ დაცულია ჩრდილოეთის სამხროს მხატვრული მორთულობა, აქ რამდენიმე რეგისტრზე დაცულია XVI და XVII საუკუნეებში შესრულებული ფრესკები — ჩიქოვან-დადიანთა ოჯახების წევრთა სურათები. მარჯვენა მხარეს პირველ რეგისტრზე მშვენიერი მხატვრული სტილით დახატულია წმინდა პავლე და წმინდა პეტრე. ამავე სამხროში კაცია ჩიქვანის ოჯახის წარმოდგენილი. კაციაა და მის თანამეცხედრეს ეკლესიის მაკეტი უჭირავთ ხელში. მათ შორის დგას მათი მემკვიდრე იესე. ფრესკას აქვს მხედრული წარწერა: „აქ: ჩიქვანი-ბატონი კაცია. ქ. თანამეცხედრე მათი... ქალი...“¹

¹ - „ძველი საქართველო“, ტ. III, გვ. 129.

მარტეღლის მთავარი საყდრის გუმბათი.

ხოლო მათი შემკვიდრის¹ ზემოთ წერია: „ქ. ჩიქვანი-იესე:“ მარცხნივ გამოასხულია იესო ქრისტე, რომელიც აუროთხებს დადიანებს. კაცის ოჯახის წევრთა ფრესკული კომპოზიციის გასწვრივ არის დიდრ, მსხდრულად შესრულებული წარწერა, რომელიც ალაგ-ალაგ ამოშლილია: „შენთან, მინდობილმან, ლეჩხომან, და: საინასარიძის, და სალიპარტაიძის, პატრონმან, დიდისა, ხელწიფისა, მეფისა, და: დადიანისა, ეპიროსის, იმერეთისა, ოდიშისა, თაუშისა, და: სარდალმან, ჩიქვანმან, კაცისა, და: თანა, მეტეხდრუმან, ჩვენმან, დიდისა, ერისთავთ: ერისთავის, ქალბან, თამარ, და: ძემან, ჩვენმან, გორგომ, იოსებ, ოტიაშ, დავესატვინეთ, სამხრო, ესე, ტაძრისა, შენისა, ჩვენად, საფლავად, და: შევაშკეთ, მურასათ, პატროსანისა, ხატიათ, სახისა, შენათათ, და: წირვისა, იარაღითა, სხვა, რაც, გლებები, შემოგწირეთ, ასა, რაც, ბეგარა სძესთ, და: ჩვენთვის, აღაპი, გავიჩინეთ, ომისა, აუჯრია, დაგვიც, თქვენა, ტაძარშიდ, ის, გაშინჯონ, და: მოასვენებს, და: ნურტვინი, მოშლით, და ვინცა, მოშალოს, ჩვენადეთ, შექმალ, მეორედ, მოხვლას, გაიკოთვის, და: დაიხატა, სამეზრო, ეს, სრული, და:“.

კაცია ეპიროსი და XVII საუკუნეში, ეს სამხროც XVII საუკუნეშია მოხატული.

სამწერესთა სანათლავის ან დასავლეთის შუა ეკვტერის შიგა მონატურლობა, რომელიც დღეს ძლიერ დაზიანებულია, აქ ზედა რეგისტრზე სული წმინდის მოფენა ყოფილა დახატული. მის ქვემოთ ნიშში ჩახატულია ცკონდიდელი ზოსიმე კობალაძე, რომლის მხრების გასწვრივ არის ასომთავრული წარწერა: „დიდისა საყდრისა შამა ცკონდიდელის კობალაძე ზოსიმე აღიდენ ღმერთმან“². ეს ფრესკა სხვა წინანდელ ფრესკებზე ყოფილა დახატული. დღესაც მოჩანს მის ქვემოთ იმ ფრესკათა ნაწილები. ეკვტერის თაღზე და მარცხენა კედელზე გამოხატული ყოფილა მეორედ მოხვლა. მის ქვემოთ არის ისტორიულ პიროვნებათა სურათები, რომლებიც დღეს ძალზე დაზიანებულია და არც არავითარი წარწერა არაა მათზე შემორჩენილი.

ეკლესიის კანკელის წინ დაპარებულია სამეგრელოს მთავრის დავით დადიანის ქალიშვილები თამარი და ნინა. აქვე მარხია ლევან დადიანი, რომლის საფლავზე არის სამარხის ქვა წარწერით: „დადიანი ლევან გრიგოლის ძე ღენერალ-ლეინტენანტი და კავალერი შემდგომად ორმოცდა ორის წლის დიდებულად მფლობელობისა სამეგრელოს სამთავროსა, აღესრულა წელთა ჩემ, ივლისს ლ. ძემან მისმან დადიანმან დავით

¹ „ქველ საქართველო“, ტ. III გვ. 121—122.

² იქვე, გვ. 124.

დავსდევ ფიქალი ესე საფლავსა მისსა“¹. მეორე მწერივზე არიან დასა-
ფლავებულნი და ფიქალი აძევთ ეკატერინე ჭავჭავაძე-დადიანისას, ან-
დრია და ნიკო დადიანების საფლავებს, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთის
აფსიდის სვეტთან ნაცრისფერი მარმარილოს მშენიერი ბალდახინის
ქვემოთ მარხია სამეგრელოს უკანასკნელი მთავარი დავით ლევანის ძე
დადიანი. მას ორ ენაზე (რუსულ და ქართულ ენებზე) აქვს წარწერა:
„მფლობელი სამეგრელოსა მთავარი დავით ლევანის ძე დადიანი იშვა
კვ-ს იანვარს ჩვიგ -სა წელსა. აღსრულდა ლ-ს აგვისტოს ჩუნგ-ს წელსა.
აჰა ესერა ღმერთი შემწე ჩემდა და ჭეული შეავედრებელი სულისა
ჩემისა. ფსალ. ნგ. მოიხსენე უფალო სული შესვენებულისა მონისა
ამის შენისა“².

მის გვერდით მარცხნივ არის ფიქალი წარწერით:

„ქ. ს-დ სამეგრელოს დედოფალი მართა, ზურაბის ასული, და კ-ვა-
ლერი წ-ის ეკატერინას ა-ს ხარისხისა მიიცვალა წელსა ჩულთ-ს, ნოემ-
ბრის ვ-ს სასაზღვსა გორდს და განაუენებულ იქმნა სამთავრო სასაფლა-
ოსა ამას შინა მარტვილს: ხოლო ფიქალი ესე დავსდევ პირმშობან ძე-
მან ამისმან სამეგრელოს მემკვიდრეჲ დავით დადიანსა“³.

აქვე მარხია ლევან დადიანის ძე გრიგოლი. ფიქალზე არის შემდეგი
წარწერა: „მთავარ ლევან დადიანის-ძე გრიგოლ გენერალადიუტანტი
1814—1901 წ.“

სამხრეთის ეკეტერში დამარხულია ნიკოლოზ გრიგოლის ძე დადი-
ანი—გენერალ-მაიორი და კავალერი. აქვეა დამარხული ელიზბარ გრიგო-
ლის ძე დადიანი.

ეს მხოლოდ მცირე სიაა იმათი, ვინც აკრე პატივით მიუბარებიათ
მარტვილის შიგა სათავსში და მის ეკეტერებში მიწისათვის. არა მხო-
ლოდ სამეგრელოს მთავართა და მათი ოჯახის წევრთა სამარხი ყოფილა
ეს მონასტერი. „ქართლის ცხოვრების“ ცნობით აქ დაუმარხავთ ერთ-
ანი საქართველოს დიდი მეფე ბაგრატ მეოთხე: „სამშუილდის ტბათა
მდგომსა ბაგრატ მეფესა დაეცა საღმობა მუცლისა... და დიდითა დიდე-
ბითა და პატივითა წარიყვანეს და დამარხეს ჭყონდიდს“. შემდეგ
საქართველოს თურქ-სელჯუკები შემოესიენ. ამ ბარბაროსებმა 1080
წელს, „დიდი თურქობის“ მძიმე წელს, დაარბიეს და ააოხრეს
მთელი საქართველო. აი რა ცნობას გვაწვდის ამის შესახებ
„ქართლის ცხოვრება“: „დღესა ივანობისასა ასისფორნი და კლარჯეთი
ზღვის პირამდის, შავშეთი, აჭარა, სამცხე, ქართლი, არგუეთი, სამოქა-

¹ „ძველი საქართველო“, ტ. III, გვ. 126.

² იქვე, გვ. 127.

³ იქვე, გვ. 128.

ლაქო და ჭყონდიდი (ხაზგასმა ჩვენა — გ. ე.) აღივსო თურქეთი. მოისრა და ტყუე იქმნა ამათ ქუეყანათა მკვიდრი ყოველი. და მასვე ერთსა დღესა დაწვეს ქუთათისი, და არტანუჯი, და უდაბნონი კლარჯეთისანი და დაყვეს ამათ ქვეყანათა შინა თურქთა ვიდრე მოსლვადმდე თოვლისა, მოქამეს ქვეყანა და მოსწყვდეს, თუ სადღა ვინ დარჩომილ იყო ტყეთა. კლდეთა, ქუაბთა და ქურელთა ქუეყნისათა. და ასე იყო პირველი და დიდი თურქობა; რამეთუ ქრონიკონი იყო სამასი. ხოლო თუ ვინმე მთიულეთს ან სიმაგრეთა სადღუმე ვინ დაშთა კაცი, ზამთრისასიფიცხითა, უსახლობითა და შიმშილითა ეგრეცა მოისრა¹. თურქთა მიერ სასტიკად აოხრებული ჭყონდიდი, აკლებული და გამომწვარი მონასტერი ბუნებრივია ვერ დაიცავდა ამ საპარხის კვალს. ან იგი აოხრების შედეგად გაქრა, ან კიდევ თურქ-სელჯუთთა წაბილწვისაგან საიმედოდ დაიცვეს ქართველებმა: სამარხის კვალი მოშალეს (ხალხის გადმოცემით ასეთი შემთხვევებიც ყოფილა, ამით ხსნიან თამარის საფლავის გაუჩინარებასაც), ხოლო აღდგენის შემდეგ ამ საპარხის გადამმალავთაგან ცოცხალი არავინ დარჩა, სხვამ კიდევ რაღაც პოლიტიკური მოსაზრებით არ იზრუნა მის აღსადგენად და ასე დაიკარგა მისი კვალი.

თუმცა ჭყონდიდმა და ჭყონდიდის მონასტერმა თურქ-სელჯუთთა სასტიკი ამოხრებელი და გამანადგურებელი ლაშქრობა განიცადა, მაგრამ თავისი კარგი გეოგრაფიულ-სტრატეგიული მდებარეობისა და სამეურნეო მდგომარეობის გამო, უპირატესობა მაინც არ დაუკარგავს. იგი კვლავ ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი რელიგიური, პოლიტიკური და საგანმანათლებლო კერად დარჩა მთელ დასავლეთ საქართველოში.

მარტვილის მონასტრის მთელი ანსაზბლი ქართული ეროვნული კულტურისა და ხელოვნების ძვირფასი ძეგლია. თვით ტაძარი თავისი არქიტექტურული გაფორმებით უბადლო ქმნილებაა თავისი დროისათვის და აზრტომ მსოფლიო. უნიკუმთა რიცხვს მიეკუთვნება.

მეონდიდი — საპარხელოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კულტურული და რელიგიური ცენტრი

ჭყონდიდი რომ მთელი დასავლეთ საქართველოს ეკონომიური და კულტურული ცხოვრების უძველესი კერა იყო, ამას ადასტურებს შემდეგი ფაქტი: მონასტრის ჩრდილოეთი ფერდობის დიდ მასივზე ზედაპირულად აიკრიფა ენეოლითის ხანის ადამიანის საყოფაცხოვრებო იარაღები და ნივთები.

ეს შესანიშნავი მდებარეობის, მტრისათვის მიუდგომი, მალა აზი-

¹ „ქართლის ცხოვრება“, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა. ტ. 1, 1955 წ., გვ. 319-320.

ღული გორაკი. მაღალი ასწლოვანი ხეებით დაფარული, წყაროს წმინდა წყლებით მდიდარი. საიმედო და კარგი საცხოვრებელი ადგილი იყო პირველყოფილი ადამიანისათვის. 1959 წელს აქ ნაპოვნმა მასალებმა ეს მოსახრება დაადასტურა. აქ ნახნაზე შემთხვევით აღმოჩნდა კაყის ნამგლის პირები. შესანიშნავად გათლილი, დაასლოებით პრიზმის ფორმის სამტკრევი. 20 ცალი საფხეკი, 11 შუალა საკრისი, მრავალი ნუკლეუსი კაყის, რეტუმირებული ლამელები. აქვე აიკრთა მდიდარი კერამიკული მასალაც. მათ შორის აღსანიშნავია გუძუბიანი და მხატვრულად გაფორმებული ქურჭლის ფრაგმენტები, ვახის ორბიანი ყურები და სხვ.

ინტერესს იწვევს აგრეთვე სილქვას ღამაზად გათლილი სასამკაულო რგოლის სამტკრევეები. რგოლი საკმაოდ ფართო ყოფილა, ორ მხრივ იოიზად ჩათლილი. საკმაოდ ამობურცული ზურგის ხაზით. რიყის ქვის მასალათა შორის შესანიშნავია თანამედროვე ჩაქუჩის ფორმის იარაღი; მას ერთ ბოლოზე თხელი პირი აქვს. მეორე ბოლო კი მრგვალია, წველი ამობურცულია და მის ორივე მხარეს ეტყობა მკედით ტარზე დამაგრებისძიური ხაზები. ყველა მასალა საკმაოდ გახეხილი და დამუშავებულია. აქვე გვხვდება უძველესი მეტალურგიული წარმოების რელიქვიებიც: მილაკები, ტიგელის ნამსხვრეები, წიდა და სხვ.

ჩამოთვლილ მასალათა მხოლოდ ზერელე განხილვაც კი ამტკიცებს, რომ საქმე გვაქვს ენეოლითურ ნასახლართან. ეტყობა, ამ ადგილზე ხანგრძლივი დროის განმავლობაში უცხოვრია ადამიანს. აქ გაუვლია ქვის ხანა. აქვე მიუგნია ლითონის საიდუქლოებისთვის და უწარმოებია იცო: აქვე ჰქონია თავისი პირველყოფილი სარწმუნოების კერა. ქრისტიატაქვს აქ წარმართული ტაძრისა და ბომონის ნანგრევზე აუგიათ აგრეთდენ მონუმენტური არქიტექტურული ძეგლი — მარტვილის მონასტრის მთელი ანსამბლი. ამრიგად, აქ ისტორიულ მოვლენათა ჯაჭვი არ გაწყვეტილა. ამაზე მიუთითებს ნივთიერი მასალები. ფაქტები, წყაროები. ეს ერთ ხელ კიდევ ადასტურებს კოლხი ხალხის მოსახლეობას ამ ადგილზე უძველესი, პრეისტორიული ხანიდან დღემდე.

ადგილის ეს მოწინავე მდგომარეობა, ეს კულტურული და სამეურნეო ტრადიცია წარმატებით ვითარდებოდა ფეოდალიზმის ეპოქაშიაც.

X საუკუნიდან საეპისკოპოსო ცენტრს — ჰყონდიდ-მარტვილს თავისი წვლილი შეაქვს საქართველოს ყოველმხრივ ცხოვრებაში. აქ მოღვაწე ბერები თუ საერო ბრძენი კაცები ხელს უწყობენ ქვეყნის კულტურულ დაწინაურებას. ჰყონდიდის იდეოლოგიურ და პოლიტიკურ ცენტრში იკრიბებიან მაშინ ყველაზე სახელგანთქმული თეოლოგები,

მთარგმნელ-გადაწერები, პედაგოგება და ჰიმნოგრაფები. აქ პაექრობენ თეოლოგიის საკითხებზე, წერენ და გადასწერენ საღვთისმეტყველო თუ საერო თხზულებებს. სწორედ ასეთ მოღვაწეობას ეწეოდნენ მამონ ცნობილი მონასტრები. ისინი განათლებისა და კულტურის კერები იყვნენ.

„გეორგი მერჩულეს ძეგლიდან ჩვენ ვგებულობთ, რომ დემეტრე II-მ მოღვაწეობით „აფხაზეთის“ სამეფოში არსდებოდა ქართული მონასტერ-საფანეები. რომლებიც ძველი დროიდანვე დამკვიდრებული ბერძნული გავლენის შესუსტებასა და ქართული მწიგნობრობის ტრადიციების განმტკიცებას ისახავდნენ მიზნად“ (პავლე ინგოროყვა)¹. მათ შორის ერთერთი ყველაზე ცნობილი იყო მარტვილის მონასტერიც. ამან განაპირობა მარტვილში ისეთი დიდი ჰიმნოგრაფის და მგოსნის მოღვაწეობა, როგორც იყო ივანე მინჩხი. ეს პიროვნება, როგორც ირკვევა, პირადი მეგობარი ყოფილა დასავლეთ საქართველოს („აფხაზეთა“) მეფეს — გეორგი II. ივანეს თავისი პოეტური შემოქმედების დიდი ნაწილი სწორედ მისთვის მიუძღვნია. ცნობილი ქართველი მეცნიერის პავლე ინგოროყვას გამოკვლევით ივანე მინჩხი, საერო პიროვნება, სოფელ ინჩხურიდან ყოფილა. ინჩხური ჰყონდიდის სანახებშია და მის საეკლესიო სამფლობელოს შტაღდენდა. „თვით ივანე მინჩხი წარმოშობით დასავლეთ საქართველოდან ყოფილა... გეოგრაფიული პუნქტი მინჩხი (ინჩხური). სამშობლო ივანე მინჩხისა (მინჩხურისა), როგორც მოვიხსენეთ. მდებარეობს ჰყონდიდის სანახებში“ (პავლე ინგოროყვა)². აქ დაბადებული ეს ნიჭიერი ახალგაზრდა, მოსულა მარტვილის მონასტერთან არსებულ კერაში, აქ მიუღია სწავლა-განათლება. აქვე გაცნობია ბერძნულ ჰიმნოგრაფიას და ჰიმნოგრაფთა მოღვაწეობას; აქვე დაუფლებია ქართულ პოეტურ ტრადიციებს. ახალგაზრდის მოღვაწეობას მიუქცევია მთვე გეორგის ყურადღება და ეტყობა. დაუახლოვებია კიდევ. ივანე მინჩხის ერთ-ერთ პოეტურ ნაწარმოებს „გაბლობანი გეორგისნი“ აქვს ასეთი ზედწერილი: „ხოლო ესე გალობანი მას კარგსა გეორგი მეფესა. დიდსა. დიდითა ვედრებითა აღუწერებებან მინჩხისადა“ (პ. ინგოროყვა)³.

ივანე მინჩხის მოღვაწეობა ქართული ჰიმნოგრაფიის განვითარების გარკვეული ეტაპია. მან ამ საუკუნეში თქვა თავისი სიტყვა, რომელმაც, მკირე გავლენა როდი მოახდინა ქართული პოეზიის შემდგომი განვითარების საქმეში. ალბათ იმ მონასტრის კულტურულ კერაში მოღვაწეობდა ბევრი ჩუმი, მაგრამ სახელოვანი მოღვაწე, რომლებმაც,

¹ „გეორგი მერჩულე“, გვ. 247.

² იქვე, გვ. 670.

³ იქვე, გვ. 170.

წართალია, მოკრძალების გამო თავიანთ ნაღვეწარზე არ აღნიშნეს სა-
კუთარი ვინაობა. მაგრამ თავიანთი საქმიანობით დიდი ღვაწლი დასდეს
ქართული ხელოვნებისა და კულტურის განვითარების საქმეს. ეს ასე
ყოფილი და შემდეგაც, დიდი მოღვაწენი, დიდად განსწავლულნი და
დიდი ხელოვანნი ჰქმნიდნენ უკვდავ ნიმუშებს არა პირადი განდიდებ-
ვისათვის. არამედ ქართული კულტურის სიყვარულით, მშობლიური
ქვეყნის, ხალხის, სჯულის სიყვარულით. უპრეტენზიოდ აგურს აგურზე
ადებდნენ. აგებდნენ უღამაზეს ნაგებობებს, რომელნიც საუკუნეების
ზანძილზე ანციფრებს მნახველებს, ხატავდნენ შესანიშნავ ფრესკებს,
მაგრამ თავიანთი გენიის ნაყოფთ არსად უკეთებდნენ ავტორის ვინაობის
აღმნიშვნელ წარწერას. ასე იყო ეს მარტვილის სავანეშიც. ამიტომ მარ-
ტვილში მოღვაწე ქართული კულტურის მრავალი საამაყო ძეგლის ავ-
ტორის ვინაობა დაკარგული და უცნობია. ერთი კი უდავოა, ათეულო-
ბით იყო ასეთი პიროვნება. ისინი მოღვაწეობდნენ თავაუღებლად, უზ-
მაუროდ და თავიანთი წვლილი შეჰქონდათ მრავალსაუკუნოვანი ქარ-
თული კულტურის განვითარების საქმეში.

ეს სავანე დიდი საგანმანათლებლო და კულტურული კერა რომ იყო,
ადასტურებს ის ფაქტიც, რომ ბაგრატ IV აღმოსავლეთში ცნობილ
მთარგმნელს, მწერალს, ისტორიკოსსა და პედაგოგს — გიორგი მთაწ-
მინდელს სამოღვაწეოდ მარტვილის მონასტერი შესთავაზა. „ვითარცა
იხილა მეფემან ბაგრატ ესევითარი სიწმიდით და ღირსებით მოქალა-
ქობა და უახეულოთა მსგავსი ცხოვრება და სასწაული მისი, დიდად
შეიყუარა, ვითარცა ანგელოზი ღმრთისა, და ღონესა ეძიებდა, რათამცა
თქა მამულსა წარიყვანა. და მისცა მღუდელთ-მოძღურობა ჰყონდიდი-
სა საყდრისა. სადა შექმნა ბაგრატ საფლავი თუისი და დაუსვენებთან
მრავალნი წმიდათა მარტვილი“¹. ეტყობა, მაშინ მარტვილი ყველაზე
დიდმნიშვნელოვანი კულტურული ცენტრი იყო მთელს საქართველოში.
აქ არა მარტო წიგნის გადაწერისა და გავრცელების საქმეს ეწეოდნენ,
არამედ იყო რალაც საშუალო საგანმანათლებლო-სააღმზრდელო დაწე-
სებულება-სასწავლებელი, სადაც ეს დიდი მოღვაწე პედაგოგიურ მოღ-
ვაწეობასაც გასწევდა და მრავალ განსწავლულ ახალგაზრდას მის-
ცემდა სამშობლოს, სამეფო კარს, ეკლესიებს. ეს ვარაუდი საფუძველს
მოკლებული არ უნდა იყოს. ამას ისიც ამტკიცებს, რომ საქართველოს
დიდი მეფის დავით აღმაშენებლის „აღმზრდელი“ იყო მარტვილის
ეპისკოპოსი გიორგი ჰყონდიდელი. „კაცი სრული ყოვლითა სიკეთითა
სულისა და ხორცთასა, სავსე სიბრძნითა და გონიერებითა, განმზრახი,
სკიანის და ფრთხილი, თანააღზრდილი აღმზრდელი პატრონისა და თა-

¹ „ქართლის ცხოვრება“, 1955 წ., ნაწ. 1, გვ. 303—304.

ნაგანმკაფელი ყოველთა გზათა, საქმეთა და ლუწლთა მისთა“¹. თუ ამ ცნობას ვერწმუნებით, მაშინ უნდა ვაღიაროთ, რომ აქ მარტვილის საეპარქიოში გიორგი ჭყონდიდელის მეთაურობით სააღმშრდელო-საგანმანათლებლო დაწესებულება-სასწავლებელი არსებობდა, სადაც აღზრდისა და სწავლა-განათლების გარკვეული წლები გაუტარებია ჭაბუკ დავითს გიორგი ჭყონდიდელის ხელმძღვანელობით. აქ და საქართველოში კიდევ სხვაგან რამდენიმე ადგილას არსებულმა საშუალო ტიპის სასწავლებლებმა განაპირობეს ის ფაქტი, რომ დავითმა, ამ მტკიცე საფუძველზე დაყრდნობით, უმაღლესი სასწავლებელიც კი დააარსა გელათში და იყალთოში. დავითს სურდა გელათი ექცია „სხვად ათინად“, საქართველოში სწავლა-განათლების უდიდეს კერად. გელათის აკადემია, საფიქრებელია ივსებოდა მარტვილის მონასტრის სასწავლებელში განათლებამიღებული ახალგაზრდობით. ეს სასწავლებელი ალბათ გელათის აკადემიის ბაზა იყო.

ამ მოსაზრებას ისიც ამტკიცებს, რომ გელათის აკადემიისა და საერთოდ გელათის კულტურული და პოლიტიკური კერის შექმნის ერთ-ერთი სულისჩამდგმელი, ორგანიზატორი და ხელმძღვანელი დავით აღმაშენებელთან ერთად მისი მასწავლებელი. მისი პირველი ვაზირი გიორგი ჭყონდიდელიც იყო. მხოლოდ მას, სასწავლებლის რექტორს. საქართველოში ცნობილ პედაგოგს, შეეძლო გაეწია დავით მეფისათვის ასეთი თანამოღვაწეობა.

ასეთ დიდ მოღვაწეს და აღმზრდელს ანდო მეფემ მთავრობის მეთაურობა, დააწესა ჭყონდიდ-მწიგნობართუხუცესის სახელო და ამ პიროვნებას მიანიჭა სრულიად საქართველოს ვაზირთუპირველესობა. ამიერიდან ყველა არზა, ყველა საჩივარი, ყველა სატკივარი. ყველა საიდუმლო გიორგის მოხსენდებოდა. გიორგი მხოლოდ მეფეს ემორჩილებოდა. სხვა მასზე მაღალი თანამდებობის პირი, რომელიც ჩაერეოდა მის საქმეში და განკარგულებას მისცემდა მას. არ არსებობდა. ეს დიდი პატივი წილად ხვდა ჭყონდიდის ეპისკოპოსს. ეს უბრალო და შემთხვევითი მოვლენა როდი იყო. იგი განპირობებული იყო იმ დიდი და უპირატესი მდგომარეობით, რასაც მაშინდელ საქართველოში ასრულებდა მარტვილის მონასტერი. ეს ტიტული — ჭყონდიდლობა შემდეგშიც, თითქმის XIX საუკუნის დასასრულამდე, რჩებოდა საქართველოსა და იმერეთის სამეფო და სამეგრელოს სამთავრო კარზე დიდი მოხელის, დიდი სასულიერო პირის ტიტულად.

თამარის დროს ქართლის კათალიკოსი მიქაელი ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის ტიტულს ატარებდა. მიქაელის სიკვდილის შემდეგ-

¹ „ქართლის ცხოვრება“, 1955 წ., ნაწ. I, გვ. 336.

როცა კვლავ აირია ქვეყანა, (იმერელ-სვანებმა განდევნილი იური რუ-სი მოიწვიეს. მაგრამ ვერ შეძლეს თავიანთი განზრახულის აღსრულება), თამარა საგონებელში ჩავარდა, თუ ვინ მოეწვია თავისი ვაზირის თანამდებობაზე? ბოლოს არჩევანი შეჩერდა ანტონ გლონისთავის ძეზე. რომელიც გარეჯში მოღვაწეობდა. „ეჲ დასუეს ვაზირად. მიხეცს კყონდილი. სამთავისი, კისის-ხევი და მწიგნობართ-უხუცესობა“¹. მამასადამე, თამარის დროს. მართალია კყონდიდელი არ იყო ვაზირთ-უპირველესი. მაგრამ ვაზირთა შორის, ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ვაზირად მაინც ითვლებოდა. ამ პერიოდშიც კყონდიდელ-მწიგნობართ-უხუცეებები კვლავ სასულიერო დიდ მოღვაწეთა წრიდან ირჩეოდნენ.

შემდგომშიც კყონდიდ-მარტილს არ დაუქარგავს ეს უპირატესი მდგომარეობა. „ივერია“ 1878 წელს წერდა, რომ: „სამეგრელოში მარტილს ჰქონდა ისეთი მნიშვნელობა, როგორც რომის ქალაქს ფრანგთა შორის დასავლეთის ეკლესიაში“. მთელ სამეგრელოში მხოლოდ აქ დაარსდა პირველი სასულიერო სასწავლებელი XIX საუკუნის პირველ წლებში. „რომელიც იყო წყარო სწავლისა და განათლებისა, როგორც სასულიერო. აგრეთვე საერო წოდებაშიც... სწავლა, როგორც ეველგან. მიმდინარეობდა ძველის მეთოდით და უხეიროდ, მაგრამ იშვიათად მოიძებნება შეორე სასწავლებელი, რომელსაც მოეტანოს ამდენი სარგებლობა საზოგადოებისათვის“ („ივერია“).

ამრიგად. უძველესი დროიდან მოყოლებული მარტილი—კყონდილი მთელი საქართველოს კულტურულ-ეკონომიური და რელიგიური ცხოვრების ერთ-ერთი ცნობილი კერა იყო.

საათონდიდლო—აათონდიდის მონასტრის საეკლესიო საუფლო

მარტილის მონასტრის საეკლესიო საუფლო, მისი სამწყსო გადაჭედილი იყო უნაგირას მთიდან, ვიდრე ცხენისწყლამდე. „აწყა არს მწყემსი უნაგირის აღმოსავლეთისა ცხენის-წყლამდე“,—წერდა ვახუშტი ბატონიშვილი². ეს საწყსო, ეს საეკლესიო საუფლო—საქყონდიდლოდ იწოდებოდა. იგი შეიცავდა აბაშისა და გეგეჭკორის რაიონების ტერიტორიას დღევანდელი საზღვრებით და ცხაკაიას რაიონის აღმოსავლეთ

¹ „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, 1955 წ., გვ. 123.

² „საქართველოს გეოგრაფია“, 1941 წ., გვ. 166.

ნაწილს. ამასთან, სამწყსოს დიდი ნაწილი ამ ეკლესიის ფეოდალური საბატონო იყო. აქ მოსახლე გლეხები საეკლესიო გლეხებად იწოდებოდნენ, ხოლო აზნაურები ეკლესიას დაქვემდებარებული მცირე მემამულენი იყვნენ. საეკლესიო ძამულები. „ხ ა ტ მ ა მ უ ლ ე ბ ი“ აქ მოსახლე ყველა მსხვილი თუ წვრილი მემამულის სამემკვიდრო ფეოდრს შენადგენლობაში შედიოდა. გარდა ამისა, ჭყონდიდის მონასტერს ბოთქვის მთელი ოდიშის სხვადასხვა კუთხეში სხვა უამრავი მიწა-მამული ჰქონდა. ამდენად, იგი ჩვენი კუთხის ერთ-ერთ უდიდეს მემამულედ, ფეოდალად წარმოგვიდგება. საერო ფეოდალებზე არანაკლებ ავიწროებდნენ და ჩაგრავდნენ გლეხებს მონასტრის მესვეურნი. საეკლესიო გლეხებს ეკლესიის მესვეურთა მოთხოვნით ემართათ ბეგარა: ტ ვ ი რ თ ო ბ ა, ც ხ ე ნ ი ს ჩ ა ბ მ ა. ნ ა დ ო ბ ა და სხვ. ასევე ლა-ლა: რამდენიმე ლანდი (შულო) აბრეშუმი, ახალი პურის ძღვენი, ღვინო, ღვინო, სულგუნი, ქათამი და სხვ. ხოლო „ხატმაჟულსა“ და საეკლესიო მიწაზე მოყვანილი მთელი მოსავალი მთლიანად ეკლესიისა იყო. გარდა ამისა, ჭყონდიდელთა ინიციატივით აბაშაზე, ინჩხიასა და სხვა მდინარეებზე გაშართული წისქვილები საჭყონდიდლო — საეკლესიო წისქვილებად ითვლებოდა და მიიწოდებოდა ეკლესიის სასარგებლოდ იღებდნენ მონასტერი დიდძალ შემოსავალს იღებდა ქორწინების, მიცვალებულთა წესის აგებისა და სხვადასხვა საწმენოებრივი, საყოფაცხოვრებო-საოჯახო მომსახურებისათვის. ეკლესიათა აშენება-შეკეთებაზე მუშაობა ხომ გლეხის აუცილებელი მოვალეობა იყო. იგი თავისი საგზლით უსასყიდლოდ მუშაობდა აქ.

მარტვილის მონასტერს მთელ საჭყონდიდლოში საეკლესიო გლეხთაგან იმდენად დიდი შემოსავალი შემოდებოდა, რომ სამთავრო კარმა 12 ათასი მანეთი შეაძლია მონასტერს. რათა საეკლესიო გლეხთა მთელი შემოსავალი სამთავრო ხაზინის განკარგულებაში დაეთმო.

ხშირად იყო ცილობა თავადთა და მონასტრის მესვეურთა შორის მიწა-მამულისათვის. გათავებდებულნი თავადი ფაღავა თუ სხვა ვინმე საეკლესიო ემართა მიწას თავისად იჩემებდა და გლეხებს მძიმე მდგომარეობაში აყენებდა. იყო ბრძოლა, შეხლა-შემოხლა, ხანგრძლივი ჩივილი და ცილობა. ეს ყველაფერი გლეხის კისერზე გადადიოდა. თვით სამთავრო კარიც, რომელსაც სულ უფრო დიდი და დიდი გასავალი ჰქონდა, თავისი ფინანსური მდგომარეობის გამოსწორებას გლეხთა ახალ-ახალი ვალდებულებით დაბეგვრის გზით ცდილობდა. მთავარმა დავით დადიანმა საეკლესიო გლეხებსაც დაადო სამთავრო საუდიერო გადასახადი. ახლა გლეხი საეკლესიო ვალდებულებასაც ასრულებდა და სამთავრო გადასახადსაც იხდიდა.

მონასტერი მთელ საქონდიდლოში მეურნეობის მოგვარებისა და შემოსავლის გაზრდისათვის იბრძოდა; ნერგავდა სხვადასხვა კულტურას. ხელს უწყობდა მეაბრეშუმეობის განვითარებას ბოსტან-ბაღის გაშენებას და სხვ. არის მრავალი მოგონება და გადმოცემა (იხ. ს. კორჩახიას, ე. გეგიას, ნ. ოსიძის და სხვათა მოგონებები, ზმმ სამეცნიერო ფონდი). რომ ბერები ახალი ჭიშების გამოყვანასაც კი ასწავლიდნენ მეურნეებს, ნერგავდნენ უფრო უზენაყოფიან სეხილსა და ვაზს სოფლის მეურნეობაში. გრ. ვაბისონიამ მოგვითბრო, რომ ბერებს მონასტრის მიდამოებში სანერგეც კი ჰქონდათ მოწყობილი. ამ სანერგედან დამცნობილი ხეხილის ნორჩ ნერგებს ურიგებდნენ საეკლესიო გლეხებს, დადიოდნენ სოფლებში და ეხმარებოდნენ მათ ფუტკრის ოჯახების გადასამაშა, მოვლასა და მოსავლის გამოწურვაში. თვით ეკლესიის სახაზებშიც შესანიშნავი საფუტკრეები ჰქონდათ მოწყობილი.

აბაშაში დღესაც არის მოქმედებაში ჭყონდიდელთა ბრძანებით საეკლესიო ყმათა მიერ გაჭრილი არხი — „უ დ ღ ა რ ი“, რომელსაც „ქ ყ ო ი ნ დ ა რ ი ს ღ ა რ ს“ ეძახიან („ღარი“ მეგრულად არხია). რადგან მდინარეები შორს უვლიდა სოფელს, აქ გაუჭრიათ არხი, რომელსაც სამეურნეო მიზანი აქვს. თუ შუაგულ სოფელში გაივლიდა არხი, შლამს მოუტანდა მეურნეებს, გვალვის დროს ნიადაგს ტენს შეუენარჩუნებდა და ძლიერ ტენიან ნიადაგში ბრინჯიც უზვად იზარებდა. რამდენიმე სოფელი ამ არხს საყოფაცხოვრებო დანიშნულებისათვის გამოიყენებდა; ეს დაედო საფუძვლად ჭყონდიდელთა ამ ღონისძიებას და რამდენიმე კილომეტრის სიგრძეზე გაყვანილ იქნა ფართო და წყალუხვი არხი, რომელზეც როგორც მოხუცები გვიამბობენ, ასზე მეტი წისქვილი იდგა. ასეთივე, კარგი ღონისძიება იყო ნაოღალევის „ქ ყ ო ი ნ დ ა რ ი ს ღ ა რ ი ც“. სოფელ ინჩხურიდან, მდინარე ინჩხიას სათავიდან, ერთ კილომეტრზე იწყება ფართო არხი, რომლითაც ნაოღალევის ქვიან ველზე მოედინება ინჩხიას წყალი. იგი მრავალგან ქმნის მცირე ჩანჩქერებს. როქელზეც მოწყობილია წისქვილები. არხი რწყავს ქვთან ველს. ამასთან, მოსახლეობა არხით მოჰდინარე ანკარა წყალს იყენებს სასმელადაც. უდავოა, რომ ამ სამეურნეო ღონისძიებათა მთავარი მიზანი საეკლესიო შემოსავლის გადიდება იყო. ეკლესია წისქვილებში მინდს იღებდა, არხი რწყავდა საეკლესიო და „ხატმაჟულებს“, თანაც ეჰსახურებოდა საეკლესიო ყმებსაც, რისთვისაც მონასტერი სათანადო გასამრჩელოსაც იღებდა თურმე. გაცილებით მეტი ეკონომიური მნიშვნელობა ჰქონდა ს უ ჯ უ ნ ი ს ა რ ხ ს.

„საჭყონდრო“ აბაშის ხეობის ერთადერთი სამეურნეო-ტერიტორიული ერთეულია. მთელი ხეობა, დაწყებული თურჩუს მთიდან ისუ-

ლეთამდე. საქონდიდლოს საუფლოს შეადგენდა. მის განკარგულებაში იყო საეკლესიო მამულები ტაბაკოლას მთაზე, სუხჩეში, გორდში, კინჩხაში და დიდღვებუნაშიაც. საეკლესიო მამულები იყო თვით თურჩუშიაც, ე. ი. ჭყონდიდელ-ეპისკოპოსები მრავალი ყმა და მამულიანი ფეოდალური სამფლობელოს მესვეურნი იყვნენ¹. არც მთავარს, არც თავადთ ხელი არ მიუწვდებოდათ საეკლესიოდ განკუთვნილი მიწა-მამულისა და ყმებისადმი (იხ. კაცია ჩიქოვანის ბრძანებით შესრულებული წარწერა ეკლესიის კედელზე). მხოლოდ XIX საუკუნის პირველი ნახევრის ბოლოს მიაღწია სამთავრო კარმა, თავის სასარგებლოდ დაებეგრა საეკლესიო გლეხები. ეს ყველაფერი ადასტურებს იმ აზრს, რომ საქონდიდლო, ისე როგორც საქართველოში სხვა საეკლესიო ფეოდალური სამფლობელოები, ერთიან სამეურნეო-ტერიტორიულ ერთეულს შეადგენდა. იგი მოიცავდა მთელი აბაშის ხეობას თავიდან ბოლომდე ისე, როგორც სალიპარტიანო — მთელი ტეხურის ხეობას.

როგორც ქართული ეროვნული კულტურის მთელი საუნჯე, ეს დიდებული ძეგლიც და ადგილის ეს მოწინავე მდგომარეობაც მშრომელთა შემოქმედებითი შრომით იყო შექმნილი; მაგრამ მათთვის შიმშილი, სიღატაკე. სიბნელე და უბედურება სუფევდა მანამ, სანამ ოქტომბრის სოციალისტურმა რევოლუციამ არ დაამხო ეკლესიის, მემამულეთა და კაპიტალისტთა ბატონობა და არ გადასცა მშრომელ ხალხს სახელმწიფოს მართვა-გამგეობის სადავეები.

¹ საქ. ცნსა ფონდი, № 489. საქმე 65387. ფ. 1. საეკლესიო მამულთა სია.

არქეოლოგიური მოგზაურობა ისტორიულ საზოგადოებრივ და სალიპარტიანოში

შემოქმედი ქართველი კაცის გონებითა და მარჯვენით შექმნილი ათასწლოვანი კულტურა უკვდავ ნიშნად მოჰყვება ქართველ ერს. კაცობრიობის სინორჩის ხანიდან. კულტურის ძეგლებში, ისტორიის ამ უკვდავ მოწმეებში დიდი მადლი და აღმზრდელი ძალია. სრულად არსებობდა არ შეუძლია იმოქმედოს ადამიანის სულზე, ამაღლოს და ააღელვოს იგი, როგორც მშობლიური ხალხის ისტორიის დიდებულ ეპიზოდებს, მის ქვასა და რკინაში გაცხადებულ საიდუმლოებებს. მაღლიანი ქართული მიწის ყოველ ნაბიჯზე ათასობით ძვირფასი რელიქვია ჩაჯირულ-ჩამარხული. ყოველ ბარის პირს ბარაქანთა ერთად მიწის სიღრმეში ამოაქვს ბრწყინვალე რელიქვიები, რომელიც დიდებული სიმართლითა და უკვდავებით დანკოს გულივით ანათებს და აშუქებს თავის ხალხს.

იგი როგორც მთელი საქართველო, სამეგრელოც უზად ინახავს ჩვენი ერის ისტორიის უკვდავ რელიქვიებს, რომელთა აღმოჩენა. დაცვა, შესწავლა და საბჭოთა ცხოვრების გრანდიოზული შედეგების მოთხოვნების საფუძველზე ხალხის სამსახურში, შთამომავლობის სამსახურში ჩაყენება დაუსახავს მიზნად ჩვენს ნორჩ დაწესებულებას—გეგეკორის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმს. მუზეუმის შემოქმედებითი კოლექტივი, უანგაროდ, ხალხისადმი უმწიკლო სამსახურის სულისკეთებით აღზნებული, ეიებს დედამიწაში ჩამარხულ ამ რელიქვიებს. მიფრავს ქვასა და რკინაში გაცხადებულ წინაპართა დიდებულ საიდუმლოებებს და მით ცდილობს დადებითად იმოქმედოს ადამიანის სულზე, აღზარდოს მასში პატრიოტიზმისა და ინტერნაციონალიზმის მძლე სულსკვეთება, ხელი შეუწყოს ადამიანის კომუნისტური სულსკვეთებით აღზრდას.

ქვემოთ გვინდა მკითხველებს მოკლედ ვუამბოთ მუზეუმის მიერ ამ მხრივ ჩატარებული მუშაობის შედეგებზე. აქ ჩვენ არ გვიცდია გარკვეული თემატური თანმიმდევრობით გაგვეკეთებია მუშაობის შე-

დღეების მიმოხილვა. ქვეთავებში გაკეთებულია მხოლოდ ცალკეულ ადგილებზე აკრეფილ მასალათა ერთგვარი ანალიზი.

მრავალი ათასი წლის წინათ

ადამიანთა საზოგადოება თავისი სიყმაწვილის პირველ პერიოდში, იმ დროს, როდესაც ადამიანი თავს აღწევს ველურობას. წელში იმართება, ერთკალთო მდგომარეობას ღებულობს და მარჯვენა ხელი მისი არსებობის ძირითადი ორგანო ხდება: როცა ამ ხელით იმარჯვებს ტლანქ ქვის ნატეხს და მით ცდილობს მოიპოვოს სახრდო და დაიცვას თავი აკეთებს პირველ გრანდიოზულ ნაბაჯს წინ. საზოგადოებრივ შემდგომში, კიდევ უფრო პროდუქტიული ფორმირებისაა. ამ ნაბაჯმა ტექნიკაში ადამიანი ამოძრავა. გაუჩინა საზრუნავი, საფიქრალი, საშრომო, საბრძოლო, სამოქმედო მანა. ამ მოთხოვნებისადმი სავსებით მხადმყოფი, აზროვნებისა და მეტყველების თანდაყოლილი ორგანოები. ხელი შეუწყო მათ განვითარებას. ხელი შეუწყო ადამიანთა ეკონომიური და კულტურული წინსვლის წარმატებას. ამ ბოძგით ამოძრავებული საზოგადოება შემდეგ არასოდეს არ შეჩერებულა, უკან არასოდეს არ დაუხევია, ერთ დონეზე არასოდეს არ გაყინულა, არამედ მრავალი ათეული ათასი წლის განმავლობაში წინ მიდიოდა, ახალ-ახალ წარმატებებს აღწევდა ტექნიკაში, ეკონომიკაში, წინაურდებოდა კულტურულად. იხვეწებოდა მისი მორალური მხარეები, ყალიბდებოდა მორალის საფუძვლები.

პირველყოფილ ადამიანთა ნაკვალევი გეგეპკორის რაიონის ტერიტორიაზე მრავალ ადგილას შეინიშნება. სალხინოსა და დოშაყეს გამოქვაბულები შეიხლება ყოფილიყო პალეოლითის ხანის ადამიანის საცხოვრისი (იხ. სურათი). აქ, მხოლოდ დაზვერვითი მუშაობისას, ნაპოვნი იქნა აღნიშნული პერიოდისათვის დამახასიათებელი ძვლის და კაყის რამდენიმე იარაღი და ნივთი. ამ მხრივ ყველაზე საყურადღებოა სალხინოს გამოქვაბული. იგი თავისი აგებულებით და შედარებითი სიმშრალით ყურადღებას იპყრობს. აქ 1959 წელს თითქმის ზედაპირულად იქნა ნაპოვნი ეშვები და კაყის ლამელები, რომელზედაც ადამიანის ხელის მოქმედების კვალი აშკარად ჩანს.

უაღრესად საყურადღებოა ბაღდის ჯორწყუს გამოქვაბულები, მათ შორის ერთ-ერთში 1958 წელს აღმოჩნდა მეტად ძვირფასი მასალა — ძვლები გამოქვაბულის დათვის, ფოცხვერისა და ბიზონის, რომლებიც შედიოდნენ ჩვენი ნხარის უძველეს, პრეისტორიულ ფაუნაში. შემდეგ ეს ცხოველები გადაშენდნენ. სოფ. ბანძაში ნიადაგის პლანტაჟისას 1958 წელს ამოიყარა კაყის კარგად დამუშავებული ისრის პირი და ნუჯ-
4. კუონდილი მარტილი

საღხინის ვამიოკაბული.

ლესები. სოფ. ნალეპსაოში ჩაის ნიადაგის მომზადებისას კოლმეურნეებმა მეტად საინტერესო მასალა აპოყარეს მიწიდან (მთელი კულტურული ფენა მოშალეს). როგორც დამსწრენი გვარწმუნებენ ამოყრილ მასალათა შორის იყო ოცზე მეტი ისრის პირი კაეისა, საფხეკები, საჭრისები, კაეიანა და რიყის ქვისაგან დამზადებული დანები. რიყის ქვის ცულები, ნაწირობა და ნაკრის ფენა, ძვლები და სხვა. ეს მოხდა 1936 წელს. მას შემდეგ მხოლოდ ერთმა კოლმეურნემ შეინახა კაეისაგან დამზადებული ისრის წვერი სამკუთხედის ფორმისა. მხრებწახნაგებად წამოწეული, მაღალი ყელით.

მაგრამ ესენი მხოლოდ ერთეული მოწმენი არიან ჩვენი წინაპრების ყოფაცხოვრებისა და ტექნიკის. ყველაზე შესანიშნავი და ნათელი მოწმე მაინც მახათის ენეოლითის ხანის ნამოსახლარზე ნაპოვნი მასალებია.

ენეოლითურ ხანის საცხოვრისი მახათის ველზე

1960 წლის სექტემბერში პირველყოფილ ადამიანთა სატომო საცხოვრისის მეტად საინტერესო და მდიდარ რელიქვიებს შემთხვევით წაეაწყდით მახათის ველზე (იხ. სურ.).

მახათის (ანუ მახათას) ველი გაშლილი ქალაქი იგი. მოხუცთა თქმით. გაუვალი უღრანი ტყით ყოფილა დაბურული. მხოლოდ ორ ადგილას, ერთმანეთისაგან ორი კილომეტრის დაშორებით. იდგა ციხეები, რომლებიც გარშემოზღუდული ყოფილა მაღალი, ორმაგი გალავნით. გალავანთა შორის წყლით სავსე არხი ყოფილა. ციხეებში თურქე ერთი კართა და ასაწევი ხიდით შედიოდნენ. გადმოგვემენ, რომ ციხე-კოშკებს შორის გაბმული იყო წვრილრგოლებიანი გრძელი ჯაჭვი, რომელიც პირდაპირ აკავშირებდა ამ ორ ციხეს. მისი უღარუნი ხალხს მოუწოდებდა სასეირნოდ, სალოცავად თუ მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველად. გარდა ამ უძველესი რელიქვიებისა, სხვა არაფერი ყოფილა საუკუნეების განმავლობაში ამ საიდუმლოებით მოცულ ველზე. შემდეგ ტყე გაიჩნხა, ველი უნაყოფო და მწირი გახდა. აქ უკანასკნელ დროს გაყვანილი იქნა არხი და კვლავ სიცოცხლე დაუბრუნეს მის გამომშრალ ველს.

მოხუცებს არაფერი ახსოვთ თვით სახელწოდების შესახებ. ვერავითარ, თუ გინდ ფანტასტიკურ, გადმოცემასაც ვერ წაეაწყდით ამის შესახებ. ეტყობა, ძალიან შორეული ეპოქიდან მომდინარეობს ეს სახელწოდება. თუმცა ერთ საინტერესო მომენტთან კი გვაქვს საქმე: არსებობს გადმოცემა ერთ-ერთი ციხე-კოშკის მებატონის შესახებ. იგი, გადმოცემის თანახმად, ადგილობრივი დიდკაცი ყოფილა, კის გვა-

ექსპლედიციის წევრები მახათის ველზე მუშაობისას.

რისა. სხვა მრავალ გადმოცემაშიც, რომლებიც ჩვენ შევეცრიბეთ რაიონის ტერიტორიაზე, მრავალ ადგილას გვხვდება ქის გვარი, დამახასიათებელია რომ დღევანდელ ნახუნაოში ქილაიების გვარეულობას მეგრულად ყოველდღიურ საუბარში ქიდეებს ეძახიან. ადგილს, სადაც ქილაიები სახლობენ ქიშთის უწოდებენ. ამასთან, კურზუში ორი გვაროვნული თემიდან ერთი — ქის თემი იყო. ე. ი. ერთი „სუკი“ (ბორცვი) ქის თურს (გვარს) ეკავა, ქის გვარეულობის, ქის თურის „ოხორი“ (საცხოვრისი) იყო. საინტერესოა ისიც, რომ აბაშაში ტყვირის ტერიტორია ქიას თურს ეკავა, ადგილობრივი დიდკაციც ქი იყო. ტყვირის ეკლესიის ამგებად ქი ან ქიაძე იხსენიება. ქი იმერეთშიც გავრცელებული გვარია. იქ ქილაძეები ან ქიაძეები სახლობენ. თვით ადგილის სახელწოდებაც არაერთგან მიგვიითთებს ამ დიდი და მეტად საინტერესო ეთნიკური ერთეულის შესახებ. თუ გინდ ქიათურის სახელწოდებაც, საფიქრელია, რომ აქ ქიას გვარეულობის ოხორი, ქის თურების ნასახლარი, ნაოხორი იგულისხმება. ეს სიტყვა ორი დამოუკიდებელი ქართული სიტყვისაგანაა წარმომდგარი: ქი გვარის მეთაურის სახელია და თური გვარის ზოგადი სახელწოდებაა. რომ გვარის მეთაურის სახელი გვარის, თურის სახელწოდებად იქცეოდა. ეს მეცნიერულ ლიტერატურაში სადავო როდია. აქ კი შეიძლება ერთი გადმოცემა მოვიტანოთ. თითქოს ახალაიას გვარი წარმომდგარია გვარის მეთაურის ახაიას სახელიდან. ახალაიები თავიანთ დიდ პაპად და გვარის დამფუძნებ-

ლად ოფლიან ვილაც ახაიას. ახაია ძლიერი და დიდი ოჯახის მამა ყოფილა. მას ოთხი ვაჟიშვილი ჰყოლია: ქაქუჩია, მაგოია, ზუხუია, ძიტუია. ამ შვილებს შემდეგ საკუთარი დიდი ოჯახები ჰქონიათ, მაგრამ მამის სახელი გვარად გაუბნდით. ახლა მაგოიას ახაიას ეძახდნენ თურქე. ქაქუჩიას ახაიად მოიხსენიებდნენ და ა. შ. გადმოცემის თანახმად ანუ წარმოშვა მათი გვარი. გვარის საიდუმლოება შორეული. გვაროვნული წყობის წიაღში უნდა ვეძებოთ. გვარის—თურის მეთაურის სახელისაგან ნაწარმოებად უნდა ვივარაუდოთ. მართალია. ყველა გვარის სახელწოდება გვარის უპოვესის სახელისაგან როდია წარმომადგარი: ზოგი გვარს მნიშვნელოვან ისტორიულ მოვლენას უკავშირებდა. ზოგი ადგილს სახელწოდებას. ზოგი ადამიანთა სამეურნეო საქმიანობას. მაგრამ გვარის სახელწოდება ძირითადად მინც მისი მეთაურის სახელისაგანა წარმომადგარი. ამიტომ აქაც მეტად საყურადღებოა ქიის გვარეულობის მოსახლეობა. ეს მრავალმხრივ საყურადღებო და მრავალრიცხოვანი გვარი. ეტყობა. სამეგრელოს სხვადასხვა კუთხეში ესახლა და ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული გვარი ყოფილა. თუ ოდესმე ამ ადგილების (ქიშთიასა და ქიათურის) სახელწოდების გახსნას და მისი ისტორიის უძველესი პერიოდის საიდუმლოების ამოკითხვას შეუდგება მკვლევარი. ეს ეთნიკური კვანძი. უდავოდ, მნიშვნელოვანი რგოლი იქნება მის ხელში. აქ კი ასეთი ვრცელსივრცეობა და გვეკვირდა იმისათვის. რომ დაგვემტკიცებია. მოსახლეობას და მათ შრომით საქმიანობას ამ ადგილზე შორეული ისტორია აქვს. ეს დგინდება იმ ნივთიერი მასალებითაც, რომლებიც ჩვენმა ექსპედიციამ იპოვა 1960 წლის 5 სექტემბერს მახათის ველზე. ვედიდკარის ჩაის საბჭოთა მეურნეობის ტერიტორიაზე. ნ ა ჯ ი ხ უ ს აღმოსავლეთით.

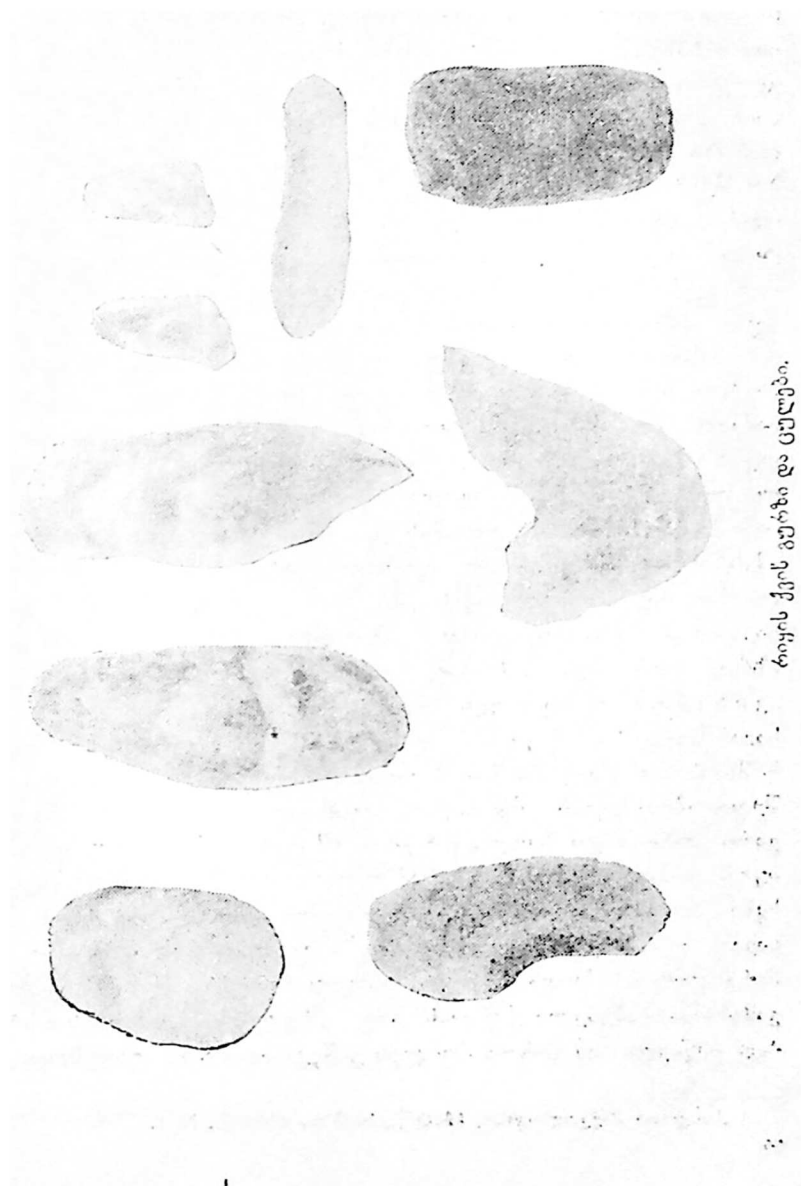
აქ ნიადაგის პლანტაციისას ტრაქტორმა თითქმის 10 ჰექტარზე გააშისვლა მეტად საინტერესო კულტურული ფენა, რომელიც, მართალია. ტრაქტორის მიერ აყრილია, მაგრამ ანაყარი მასალა განწყობილია განსაკუთრებული თავისებურებით. წრეხაზისებრ საზღვრებში. ასეთი წრე ერთმანეთის გვერდით რამდენიმეა (დაახლოებით 5—6 კერა). აქ დაახლოებით 100 მეტრის სიფართის თიხნარია; ეტყობა, ოდესღაც ეს ადგილი პატარა მდინარის კალაპოტი იყო, შემდეგ კი მდინარე ან ამოშრა. ან ადგილი გადაინაცვლა. როგორც ადგილის დეტალურმა განხილვამ გვიჩვენა, მახათის ველის ვრცელ ფართობზე უძველესი ნასახლარია, მაგრამ ნასახლარია არა ერთი გვარის (ე. ი. ერთი „თურის“ სოფელი როდია), არამედ მთელი ტომის სოფლები წარმოდგენილია ცალკეული ნაკვეთების სახით. თითო ნაკვეთზე 5-6 და, არა უმეტესი, 10 წრისებური კულტურული ფენის კვალია. ეს წრეხაზის ფო-

რპის ზღუდარი სხვა არაფერია. თუ არა ადამიანის ბინის საფუძველი. აქ ან წყნელისაგან შემოღობილი, თიხის ბათქაშით შეღესილი ფაცხა იდგა ან — ალიზით ამოყვანილი კარავი. დღეს ნაკარავი ფენილის მასალა საკმაოდ შეიცავს ნახანძრალი ბათქაშის ნაცვენებს. კარავი მრგვალი ყოფილა, შუა ადგილას, განსაკუთრებით დატკეპნილ და შემტყიკულ კერაზე, ცეცხლი ენთო. თითოეული კარავის საერთო ფართობი დაახლოებით 10 X 12 კვ. მეტრს აღემატებოდა. აქ მცხოვრებ ადამიანებს მასიურად გამოუყენებიათ კერაპიკული ქურქლები და ქვის იარაღები. ეტყობა, კარავი დიდ გვაროვნულ ოჯახს ეკუთვნოდა (მსგავსი ნაგებობის საფუძველი მიკვლეულია სოფელ ოზნში, თრიალეთში, ხაზანთ გორაზე და სხვაგან). ცალკეულ გვარს ცალკე სოფელი ეკავა. ტომი რამდენიმე გვარისაგან შედგებოდა. ხოლო თური (გვარი) რამდენიმე დიდ გვაროვნულ ოჯახს შეიცავდა. სისხლით ნათესავთა ეს ოჯახები ერთ სოფელში ცხოვრობდნენ.

აქ მცხოვრები ადამიანი ვანეთარების მაღალ დონეზე იდგა. ამაზე მეტყველებს ზედაპირულად აკრეფილი საყოფაცხოვრებო სამეურნეო თუ სამხედრო იარაღთა და სხვა მასალათა შესანიშნავი კოლექცია. (იხ. სურ.), რომელიც შედგება გურჯისტისაგან. ტარში ჩასამაგრებელი ქვაჩაქუჩისაგან. იგი მრგვალი, ვრძელი სილქვის ნახევარი ნაწილია. ცალ მხარეზე მრგვალი სამტკრევი ბოლო აქვს. ყელზე ორივე მხარეს აქვს ტარის ჩასამაგრებელი მანქვლის ფოსოები. ფოსოები ხმარების გამო საკმაოდ ჩაცვეთილია; ნივთი კარგადაა გახეხილი, ეტყობა ნახმარობისეული ფხაქნის კვალი. იგი საერთოდ მოზრდილი ერთეულია, სიგრძით 11 სმ-ს აღემატება, სისქე კი 7,5 სმ-ს უდრის, ყელთან ოდნავ შეწეულია.

ხელცულები დანზადებულია იმავე მასალისაგან. სამტკრევი საკვეთი ბოლოები წაწვეტებული აქვს. ნივთი დაახლოებით რომბის ფორმისაა, სიგრძით 21 სმ-ზე მეტია. წელის სიგანე 7,5 სმ-ს უდრის, ხოლო სისქით 4 სმ-ზე ცოტათი ნაკლებია, ორმხრივ საკვეთი ბოლო აქვს და თავიდან ბოლომდე საკმაოდ გახეხილ-გაპრიალბებულია. ხმარებისაგან აქვს ჩამონამტკრევეები და ნაფხაქნები. წელზე ორჯერ მხარეს ტარში ჩასაყრელი მანქვლის ფოსოებია ამოკვეთილი. ფოსოები ხმარებისაგან საკმაოდ ჩაცვეთილია, მათი სიფართოე 3 სმ-ს აღემატება, ხოლო სიღრმე 0,5 სმ-ზე მეტია. ასეთი ხელცულები აღწერილია კუიბიშევის ნეოლითური სადგომისა და სიაონძის ბრინჯაოს პერიოდის სამარხის ინვენტარებში¹. თუმცა აღნიშნულ მასალებზე მანქვ-

¹ „საბჭოთა არქეოლოგია“, 1960 წ., № 2 და 1961 წ., № 1

ბოქს ქვის ბეჭები და ცელები.

ლებს საჯდომი ფოსოები არ არის ამოჭრილი, მაგრამ ისინი მაინც შეიძლება ნეოლითური ხანის უქანასკნელ პერიოდსა და ენეოლითურ ხანას მივაკუთვნოთ.

ხ ე ლ ც უ ლ ი. ა ნ უ პ ი რ თ ხ ე ლ ი ს ი ლ ქ ე ი ს ა. ნივთს წვერწაკვეთილი სამკუთხედის ფორმა აქვს. იგი საკმაოდ გახეხილ-გაპრიალებულია. ფართე ბოლოზე აქვს ხელოვნურად ჩათლილი პირთხელი — საკვეთი პირი. პირთხელის ორივე მხარეზე არის ჩაწორების გვერდითი ხაზები, რომლებიც ღრმა ღარებს ჰქმნიან. მეორე ბოლო მოგლუვებულია. ნივთი ერთ მხარეს მთლიანად ათლილი და გაპრიალებულია, მეორე მხარეს კი ზურგის ხაზად ზოლად აჭრილი გლუვი ზედაპირი აქვს. ორივე ბოლოზე მხარებისმიერა ანახლეჩები (ანატეკეები) შეიმჩნევა. ცულის სიგრძე 7,5 სმ-ია, პირთაელის სიფართო 3,5 სმ-ს უდრის. ნივთის სიფართო წელზე 2,5 სმ-ია, ხოლო სი. ქე—1,5 სმ-ს აღემატება. მსგავსი ნივთები მასიურადაა აღწერილი ნეოლითური და ენეოლითური სადგომების ინვენტარში. უქანასკნელ ხანებში მსგავსი ნივთები აღწერილია მეშოკოს ენეოლითურ ნასახლარში¹.

ამასთან ერთად აღმოჩნდა რიყის ქვისაგან დამზადებული სხვა მასალებიც: ხელსაფქვავის ან მარცვლის სასრესის ქვედა და ზედა ქვები. ჩამგლის მოყვანილობის ტლანქად დამუშავებული ნივთი, ხელჩასავლებად მოსაბერებელი, ტარიანი, ქართული მუსარადის ფორმის ცული თუ სამტვრევი, შურდულის ბურთულები და, განსაკუთრებით აღსანიშნავი, სახნისის ფორმის ქვა. მას ერთი გვერდი დაზიანებული აქვს. იგი ჭერ ამობრილი ფორმითაა ატეცილი, შემდეგ ზურგი ათლილ-რეტეშირებული აქვს. ცხვირი — საქრელი წვერი, სახნისისებრ საკვეთად აქვს მოწყობილი. პირველი შეხედვითათანავე გებადებათ აზრი, რომ იგი სახნისად (ოზონალ) ყოფილა გამოყენებული. „კ ი ნ ა ხ ო ნ ა“ მეგრული სიტყვაა და ორი დამოუკიდებელი სიტყვისაგან შედგება: რკინა და ხონუა. „ხონუა“ მეგრულად ხვნას ნიშნავს. ხვნა თუ ადამიანის ყოფის უძველესი ტერმინია და რკინა კი შედარებით გვიან შემოსული ლექსიკური ერთეული, მათგან შემდგარი კომპოზიტი მხოლოდ რკინის ხმარებაში შემოსვლის შემდეგ უნდა იყოს დამკვიდრებული. მაგრამ რკინის ძალაში შემოსვლისას ხონუა — ხვნა ადამიანთა საქმიანობის ერთ-ერთ დარგს შეადგენდა. მაშინ სახნავად, უკალოდ, რაღაც იარაღებს იყენებდნენ. ადამიანი მიწას ჭერ მარგილით ჩიჩქნიდა, შემდეგ, განვითარებულ ქვის ეპოქაში, რვილეს გამართვა, სახვნელი ქუსლის, ანუ „ძეღის სახნისის“ დაყენებაც ისწავლა. ამ დროს რვილეს გაწევა ადამიანს უხდებოდა. მესაქონ-

¹ „სახელოთა არქეოლოგია“, 1960 წ., № 2 და 1961 წ., № 1.

ღეობის განვითარებამ. ხარის მოშინაურებამ. მისი ფიზიკური ძალის გაცნობამ ადამიანი ამ შრომიდან გაათავისუფლა; მაგრამ ხის მარგილი — საკვეთი ან ქუთალი—სახენელი ვერ გამოდგა საკმაოდ სრულყოფილი, იგი მხოლოდ გადანაწევს (ეწერი) ან ძლიერ ფზვიერ მიწას თუ ერეოდა, ხოლო ყამირს ვეღარ ტეხავდა. საჭირო იყო რაღაც უფრო მაგარის წამოცმა ქუსლის წვერზე; კბილაზე. პირველი ასეთი სახნისი ქვა უნდა ყოფილიყო. რატომ? იმიტომ, რომ ქვა ამ დროს ადამიანის სამხედრო. საყოფაცხოვრებო და სამეურნეო ინვენტარის დასამზადებლად ერთადერთი ნედლეული იყო. ამ ნედლეულისაგან მან საზენელის, სახნისის გამოკვეთა დაიწყო. მართალია, ადამიანი ვერ მოახერხებდა მისთვის წამოსაცემელი გონიობებიც სრულყოფილად დაეტანებია. მაგრამ დასამაგრებლად საჭირო ამოზურცულ ფორმას მაინც აძლევდა. ზედ რომ დასამაგრებდა, ან ქუსლის საგონიო ღარებში ჩააკრავდა, მაშინ ალბათ მაგარ მკედსაც გადაუქერდა. ამრიგად ჩამაგრებული წვერწამანული სახნისი —სახენელი ადვილად ჭრიდა ყამირს. ბელტს ბელტზე აბრუნებდა, ე. ი. „ხონუნდუ“ — ხნავდა როდესაც ქვა, რკინამ შესცვალა. „ქუათ ხონუა“—ქვით ხვნა რკინით ხვნად „კინათ ხონუად“ შეიცვალა. არ არის გამორიცხული, რომ აქ აღმოჩენილი ნივთიც სწორედ ის „ქუახონა“ ან პირველი ქვის სახნისი იყო. ასეთი სახნისის წამოშობა და გამოყენება ადამიანებს ძლიერ გვიან. ალბათ ბრინჯაოს ეპოქამდეც გადმოყვათ, თუმცა ამაზე არცერთ საინტერესო წყაროში არაფერია ნათქვამი. „როდის შემოიღეს ძველ საქართველოში — წერს ივ. ჯავახიშვილი, — „ძელის სახნისის“ მაგიერ რკინის სახნისი. დანამდვილებით ამის თქმა შეუძლებელია. რადგან ასეთი ცვლილება, როგორც ეტყობა, ისტორიის წინა ხანაში უნდა მომხდარიყო“¹.

აქვე აღმოჩნდა კაქისიგან დამზადებული მრავალი საინტერესო მასალა (იხ. სურ.). ისრის წვერი სამკუთხედის ფორმისა. შედარებით მცირე ზომის, ტარში სამაგრი ორი რქით. რქები თითქმის ნახევარზე წამტერებულია. ისრის წვერი 4 სმ-ის სიგრძისაა, რქებშორის ღარის სიგანე 0,7 სმ-ია. ნივთის ორივე გვერდი საკმაოდ მჭრელია, ზედაპირი რეტეშით ჩასწორებულია და ბოლოვდება საკმაოდ მახვილი წვეროთი. მსგავსი ისრის პირები მრავლად ნაპოვნი სოფელ ოზნში და სოფელ უზნისში ენეოლითურ ნასახლარების ინვენტარათა შორის. მსგავსი ისრის წვერი კუფტინის აღწერილი აქვს ოჩამჩირის ნავსადგურის მახლობლად მდებარე გორას ქვედა კულტურულ ფენაში ნაპოვნი მასალებს შორის.

¹ „საქართველოს ეკონომიური ისტორია“, 1930 წ., გვ. 201-202.

კაქისაგან დამზადებული ნაკვლის პირები, ისრის პირები,
წვეტიანები, სუკლეუნი (მახათის ველი).

ნამგლის პირი ოდნავ ოვალური ფორმისაა, 11 საკრელი-
კბილით. ის 5.5 სმ-ის სიგრძისაა, სიფართე 1,5 სმ-ს აღემატება,
ხოლო სისქით 0,5 სმ-ზე მეტია. შედარებით განსხვავებული ფორმის
ნამგლის პირები ჩვენ ნაპოვნი გვაქვს რაიონის ტერიტორიის სხვადასხვა
ადგილას, მარტვილის ფერდობზე. ნახუნაოში და სხვ. აქ ნაპოვნი
მასალა კი მათგან განსხვავებით უფრო სრულყოფილია და შედარებით
უფრო მსხვილი ერთეულიცაა. ასეთი ერთეულები აღწერილია საქარ-
თველოს მრავალ კუთხეში ნაპოვნი ენეოლითური ხანის მასალათა შორის,
მათ შორის ბევრი კუფტინის მიერაა შესწავლილი და აღწერილი.

არქეოლოგიურ მასალათა შორის ნამგლის პირას პოვნა მოწმობს
იმ უძველეს დროს ჩვენს მხარეში სამკელი კულტურების გავრცელებას.
პურეულის, ღომის, ჭადის მოყვანას ჩვენს მხარეში ხომ უძვე-
ლესი დროიდან მისდევდნენ. მათ მოსაწევად სამკალი იარაღიც არ-
სებობდა. ეს იარაღი იყო ნამგალი, რომელიც ჭერ კიდევ ნეოლითის
ხანიდან შემოვიდა ხმარებაში. იგი ქართული ორიგინალუ-
რი ეროვნული ინვენტარი უნდა იყოს. ამაზე მეტყვე-
ლებს მეგრული სახელწოდება „მანგანა“ და ძველი ქართული სა-
ხელწოდება „მანგალი“. აღმოსავლეთის ძველ კულტურულ ენებ-
ში ნამგალს სწორედ „მანგალს“ უწოდებენ. „თუ სომხურში
„მანგალ“ ან „მანკალ“ მართლაც უთვისტომოსა და უცხო სტუმრის
მსგავსად. განმარტოვებულ სიტყვას წარმოადგენს, ქართული „მანგა-
ლის“ შესახებ ამის თქმა შეუძლებელია. უკვე ქალაქი მანგლი-
სის სახელი ცხადყოფს, რომ ამ სიტყვას საქარ-
თველოში ფესვები ჰქონია გადგმული“. ამ აზრის
სრულ სისწორეზე მეტყველებს საქართველოში თითქმის ყველა ნე-
ოლითურ და ენეოლითურ კერაზე აღმოჩენილი მასალები.

აქვე აიკრიფა კაყის უამრავი სხვა მასალაც, მათ შორის კონუსური
ფორმის ნუკლეუსები ანატკეცის მკვეთრა ხაზებით. რომლებიც კონუსის
წვეროსაკენ გრძელდება და წვეროზე თავს იყრის. ისინი ხელოვნურად
დათლილ წვეტიანას მოგვაგონებენ. არის თეთრი, ნაცრისფერი და
ნორცისფერი კაყის ნუკლეუსები, საკმაოდ მცირე, დაახლოებით 2
სმ-ის სიგრძის ერთეულიდან დაწყებული, საკმაოდ დიდი ერთეულით
(5,6 სმ-მდე სიგრძით) დამთავრებული. მსგავსი მასალა აღწერილია
მდინარე ვიჩეგდას სანაპიროზე ნაპოვნი მიკროლითურ მასალაში¹.

იყო აგრეთვე ობსიდიანის მასალაც. მაგალითად, საკმაოდ დი-

¹ ი. ქავახიშვილი, „საქართველოს ეკონომიური ისტორია“, ტ. II, 1935 წ.,
გვ. 87—88.

² „საბჭოთა არქეოლოგია“, № 1, 1961 წ., გვ. 249—251.

დი ზომის შუალა ს ა კ რ ი ს ი. ტარში ჩასაყრელი ყელით, ცალმხრივ ოდნავ ამოხსეკილი, ტირაფის ფოთლის ფორმისა; საკრისი 5,5 სმ-ის სიგობისაა. სიფართით 5 სმ-ზე მეტია, ჩოლო სი-ქე 0.4 სმ-ს უდრის. ტარში ჩასაყრელი ერთი ყუნწი აქვს. ორივე პირი რეტუშირებული და მჭრელია. საკრისი ბოლოვდება ოვალური მჭოელი წვეროთა; აქვე არის, აგრეთვე. ლამელები ობსიდიანისა, ობსიდიანივე მცირე ფორმის საჭოსებები და სხვ. ამით დასტურდება, რომ აქ მობინადრე ხალხი ფართოდ იყენებდა რიყის ქვასა და კაყთან ერთად ობსიდიანსაც. ამზადებდა მრგან იარაღებსა, სამკაულებსა და სხვ.

საინტერესოა აგრეთვე კერამიკული მასალაც. ეტყობა, აქ მობინადრე ადამიანები ეწეოდნენ კერამიკულ წარმოებას. ამ ადგილზე აიკრიფა უძველესი, საკმაოდ გამოუწვავი და ტლანქად ნამზად მასალასთან ერთად. შესანიშნავად ნაკეთი კერამიკულ ჭუჭქელთა ნაშთებიც, ამ მასალათა პირველი ნაწილი, როგორც აღვნიშნეთ. ჩარხისა და ფიჭვის დაუნჰარებლად ხელითაა მოხელილი და ფორმამიკემული. მხოლოდ შიგა პირია ხმარებისაგან ჩაცვეთილი. გარეთა პირი კი დაქმუქვნილ-უსწორმასწორია. მაგალითად, ჭურჭლის ყური. მხოლოდ ყურის ყუნწია საჯდომისმიერ ნაწილთან ერთად შემორჩენილი. მის დასამზადებლად გამოყენებულია არასრულად გამომწვარი ნაცრისფერი კერამიკული მასალა. რომელშიც არეულია სილა და კაყის წვრილი ნამცეცები. ასეთივე, ოღონდ შავი მასისაგან დამზადებული, ფრაგმენტი უფრო პრიმიტიულ შთაბეჭდილებას ტოვებს. ასეთი ფრაგმენტი რამდენიმე ათეული აიკრიფა ამ ადგილზე, რაც უდავოდ მეტყველებს კერამიკული წარმოების უძველეს წესზე.

კერამიკულ მასალათა მეორე ნაწილი კი საკმაოდ სრულყოფილი, შესანიშნავად დამუშავებული და ფორმამიკემულია. მაგალითად, ს ა რ ი ტ უ ა ლ ო. ვაზის ყურების ფრაგმენტი. რომელიც წარმოდგენილია გონიობთან და ყურის საჯდომი კედლის ნაწილთან ერთად. მას ზედა ნაწილზე აზის ორი საკმაოდ წამოწეული რქა. ჭურჭლის ზედაპირზე არის ტილოთი დამუშავების კვალი. მსგავსი ფრაგმენტი აღწერილი აქვს კუფტინს დაბლა გომის შუა ფენის მასალებში. გარდა სპეციალური დანიშნულებისა, იგი სარიტუალო ჭურჭლის სასამკაულო ერთეულიც უნდა იყოს. აქვე არის აგრეთვე კერამიკული ჯამის ცალი მზარე ფუძიანად. მისი სიღრმე 3,5 სმ-ია. გონიობის გაყოლებაზე მიყვება სასამკაულო ღარი — არშია. ჭურჭელი დამზადებულია შავი კერამიკული მასისაგან. ნაპოვნია პატარა სურის ყელიც ოდნავ გადახნეკილი გონიოთი. ყელზე ერთმანეთის პარალელურად გავლებულია ხუთი სასამკაულო გრეხილი. არის სხვა წვრილი და მსხვილი კერამიკული ფრაგმენტებიც. საერთოდ ამ მასალათა მსგავსი ერთეულები აღწერი-

ლია ნაცარგორას, ოჩამჩირის. დაბლა გომის და სხვა ენეოლითურ ნასახლართა არქეოლოგიურ მასალებში. აქ აკრეფილ მასალებში გარკვეული ნაწილი უფრო ადრეული წარმოებისეული მასალებია, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ადგილის ქვედაფენები შეიძლება შორეული წარსულის მასალებსაც შეიცავდეს. ამ მასალათა შორის არ არის დიდი რაოდენობით ლითონის მასალა. მაგრამ ენეოლითური კულტურის მასალათა ასეთი სიუხვე და თანაც, თუმცა ორიოდ, მაგრამ მაინც ლითონის მასალის არსებობა. უდავოდ მრავლის მთქმელია. აქ აღმოჩნდა ბ რ ი ნ ჯ ა ო ს გ რ ძ ე ლ ი ზ ო დ ი ს მ ც ი რ ე ნ ა წ ი ლ ი ე ტ ყ ო ბ ა. იგი საკმაოდ გრძელი, ოთხკუთხი ლენტისებური ზოდი ყოფილა. მისი სიგანე 5 სმ-ზე მეტი არაა, სისქე 3 სმ-ზე ცოტათი მეტია. გონიოები. ანუ წახნაგები გლუვი აქვს, საერთოდ ოდნავ გადაგრეხილია. პოლოები ირიბად აქვს ჩამოჭრილი, ზოდი საკმაოდ პატინამოდებულია. (იხ. სურ.).

აქვე იქნა ნაპოვნი ძველი სამიწათმოქმედო იარაღის „ერქეჯანი“ ერთ-ერთი დამახასიათებელი ერთეულის—საკვეთის, ანუ ხმალას მსგავსი რკინის ნივთი. იგი ყუნწიანად 43 სმ-ზე მეტი სიგრძისაა, ყუნწთან მისი სიფართო 7 სმ-ს აღემატება. ნივთი საკუთხედად ჩამოთლილია. ერთი მხრივ ყუნწის ჩაყოლებასზე პირი აღმაცერად აჭრილ-ჩაწაწორებულია (შესაძლოა იგი საკვეთის დანიშნულებას ასრულებდა). მეორე პირი სწორია და საკვეთად არაა მოწყობილი. ყუნწს სამკუთხედის ფორმა აქვს. ყუნწის ერთი გვერდი საკვეთი გვერდის გაგრძელებას წარმოადგენს. ყუნწის სიმაღლე 6 სმ-ს უდრის. ზედ ტარზე ჩაააკოვავი მანქვლის კვალი ან სამანქველე ბერეტალი არ აქვს ამ ნივთს. თუ არა საკვეთელის ან ხმალას დანიშნულებისა. სხვა არაფერი შეიძლება იქნებოდა. მსგავსი ხმალები, ოღონდ უფრო მკრეელი პირით. ნაპოვნი პოჩეპსკის ნასახლარზე და უძველესი ბრინჯაოს ჩინურ მასალებში¹. ერთი კია, რომ სამეგრელოში საკვეთელიან სასოფლო-სამეურნეო იარაღს არ იყენებდნენ. ჩვენთან მხოლოდ სახნისიანი „ოგაფა“ (კავი) იყო ხმარებაში. ამიტომ უდავოდ საინტერესოა ამ ინვენტარის უფრო დაბეჯითებით შესწავლა. თუმცა გამოკვლეული არ არის. რომ „ოქოქას“ მსგავსი სახენელი ამ მხარეშიც ყოფილიყო გამოყენებული. მაგრამ მას კბილანაზე წამოცმული სახნისი როდი ექნებოდა, არამედ ღერძში სოლით ჩაკრული ხმალას მეშვეობით გაჭრიდა და დაღარავდა მიწას. ან კიდევ შეიძლება „ერქეჯანი“ მსგავსი იარაღი არსებულიყო უფრო მკვრივი, მძიმე მიწების დასამუშავებლად. ერთი სიტყვით, ეს ნივთი სასოფლო-სამეურნეო იარაღის სახენელი ნაწილი უფროა, ვიდრე სხვა საყოფაცხოვრებო იარაღი.

¹ „საბჭოთა არქეოლოგია“, 1960 წ., № 4.

მაშასადამე, წარმოდგენილ მასალათა მხოლოდ ზერელე განხილვაც კი ცხადყოფს, რომ ეს ადგილი ენეოლითური პერიოდის ნასახლარია, სადაც ესახლა მრავალრიცხოვანი ტომი, რომელიც აქ ცხოვრობდა დიდხანს. ნეოლითიდან ვიდრე ბრინჯაოს ეპოქამდე. შემდეგ დრომ თავისი გააკეთა — ტომი დაიშალა, ადგილი გვაროვნულ ომში აოხრდა, კარები გადაიწვა. ამ ტომის გადარჩენილმა შვილებმა მეზობელი თუ შორეული დაუსაძლებელი ადგილები დაიკავეს. მათ შესახებ წინაპართა სათაზადო გადმოცემებმა დღემდე ვერ მოაღწია. ასე ჩამარხა ისტორიის ორომტრიალში მახათის, ანუ მახათას ველის საიდუმლოება. დარჩა ძეგლები. პრეისტორიის მოწმე ქვისა და კაყის იარაღები, რომლებიც ავსებენ წყაროთა ხარვეზებს.

იხევა პრეისტორიულ ნასახლართა შესახებ

პრეისტორიული ხანის ადამიანის ყოფაცხოვრების მასალებს ხშირად ნახნავ ან ნაბარავ მიწაზე ზედაპირულად პოულობენ. ამ, შემთხვევით ნაპოვნ, მასალათა შორის არასპეციალისტთა თვალს ხშირად ყველაზე თვალსაჩინო ეგზემპლარები ხვდება. ასე მოხდა ეს სოფელ ნაგვაზაოშიც. ნეატორ გეგეკქორმა, როცა მიწას ხნავდა, მიწიდან ამოყარა ფორმამიცემული ქვები. ერთ-ერთ მათგანს დააკვირდა და მიხვდა, რომ ეს უბრალო რიყის ნაგორები ქვა როდი იყო, არამედ ადამიანის მიერ ხელოვნურად ფორმამიცემული და შეიძლება იარაღად გამოყენებული. ამ ქვათა შორის ორი გადაარჩია. ერთი რიყის მოგრძო ქვა და მეორე უცნაური ფორმის კაყი. მისი აღწერით კაყი იყო დაახლოებით 20 სანტიმეტრის სიგრძისა, ორმხრივ მკრელი პირით. საკმაოდ მსხვილი წვერით და ტარის ქრილით. იგი გაკვირვებით გვიამბობდა, რომ კაყი სულ დათლილი და დასწორებული იყო ხანჯლის მსგავსადო. მან ორივე ქვა შეინახა. აქედან ბავშვებს ერთი დაეკარგათ, ხოლო მეორე კი შემთხვევით გადაარჩა და მუზეუმს წარუდგინა. წარმოდგენილი ნივთი ქვის ცულია, ერთ ბოლოზე საკვეთი პირთხელით და მეორე გლუვი ბოლოთი. პირთხელი ორივე მხარეზე ხელოვნურად ჩათლიჩასწორებულია. ნივთი გახეხილ-გაპრიალებულია. საგნის სიგრძე 17 სმ-ს უდრის, განით იგი 6 სმ-ზე მეტია. სისქე 4 სმ-ს აღემატება. მასალა ნეოლითური ეპოქის ნაპუშევიარია. თუ გეგეკქორისეულ აღწერას ვენდობით. მეორე ნივთი კაყის ხანჯალი ყოფილა. ასეთი ხანჯალი შემთხვევით აღმოჩნდა სოფ. რუსთავში და დაცულია ცხინვალის მუზეუმში. ხოლო რიყის ქვის აქ აღწერილი ცული მრავლადაა ნაპოვნი ნეოლითურ ნასახლართა კულტურულ ფენებში როგორც საქართველოში, ისე მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეში. ორივე ეს ნივთი ადას-

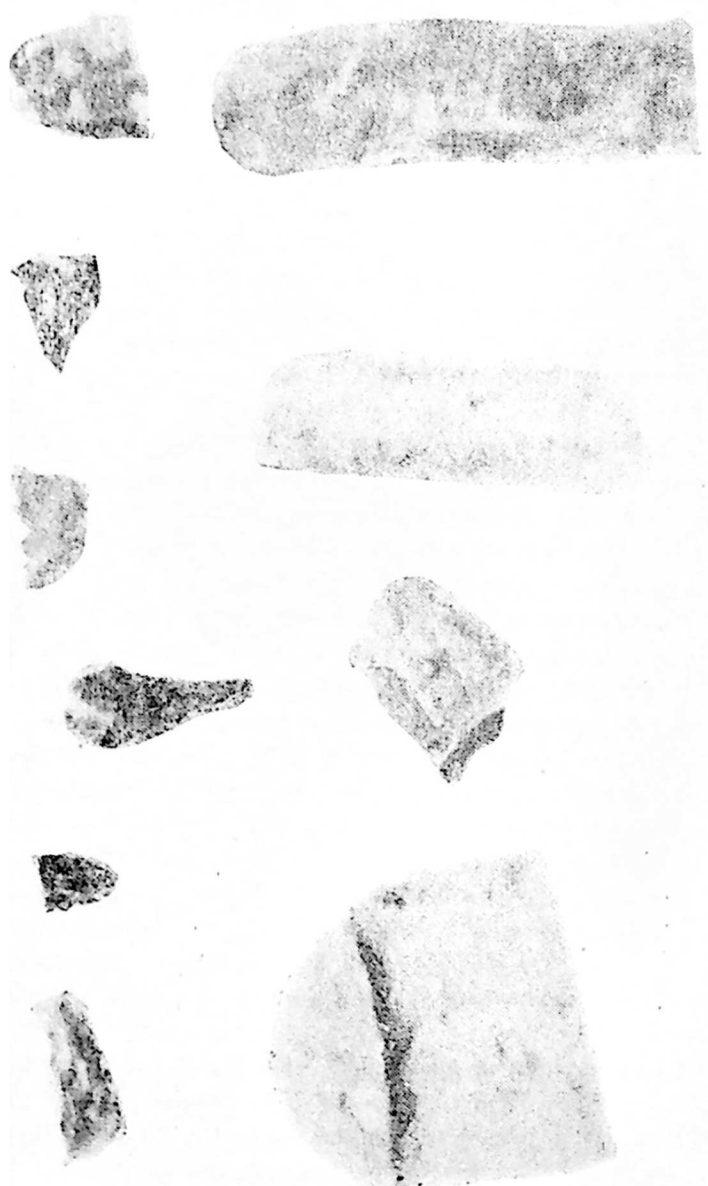
ტურებს სოფელ ნაგვაზაოს ტერიტორიაზე ნეოლითური ხანის ადამიანის სასახლარის არსებობას. საჭიროა ამ ადგილის შემდგომი არქეოლოგიური შესწავლა.

პრეისტორიული ხანის საუკეთესო კერას წააწყდა ჩვენი ექსპედიცია საელიაოს „ღიხაკურზულაზე“ (იხ. სურ.). იგი საკმაოდ მაღალი. ძაბრისებრ ამოწეული, დაახლოებით 6 მ-ს სიმაღლის ბორცვია ნაოლაუნჯის გამწვანებულ ველზე. როგორც მოხუცები გადმოგვცემენ, აქ ვიღაც გრიგალავას, სახლის მისამუშებლად მიწას რომ თხრიდა. ადამიანის ჩონჩხი და თიხის ქურქლები უნახავს. ამ ბორცვზე მრავალი გადმოცემა არსებობს. ერთ-ერთი გადმოცემა ამ ბორცვის აღმართვას თამარ მეფის ამაღლას მიაწერს. თითქოს ერთ-ერთი მოგზაურობის დროს თამარ მეფეს შესასვენებლად დაბანაკება ამ ველზე უსურვებია. მას ისე მრავალრაცხოვანი ამაღა პულოია, რომ მათი ქოშების ნაფხეკისაგან ასეთი გორა აღმართულა. გორაკის ფენილი წითელი მიწაა. მის კალთაზე და პორცვს ფერდობებზე ათარბილ ადგილას მასიურად იკრიფება კაჟის ნუკლეუსები და ლამელები. აქ ვიპოვეთ დაახლოებით კოვზის ფორმის კაჟის შუალა საჭრისი. ფართე წამოღუნული ბოლო ალბათ ტარად იყო გამოყენებული, ზოლო გრძელი ნაწილი ორმხრივ საკვეთი, საჭრელი პირია. ეტყობა, იგი თავის დროზე პირველყოფილი ადამიანის ხელში ძლიერ ბასრი იარაღი იყო. ნივთი დამზადებულია ხორცისფერი კაჟისაგან. ცალი გვერდი სალამელო ანაფლეთია. მეორე მხარე კი ათლილ-რეტუშირებულია, საკვეთი პირებიც რეტუშით ჩასწორებულია: ბოლოვდება საკმაოდ მსხვილი წვეროთი. ნივთი სავრთოდ 7 სმ-ზე მეტი სიგრძისაა. საჭრელი ნაწილის სიფართო 1,5 სანტიმეტრზე ცოტათი მეტია. ასეთი იარაღი აღწერილია როგორც ზედაპალეოლითურ, ასევე ნეოლითის ადრეული პერიოდის ნადგომთა კულტურულ ფენებში აღმოჩენილ მასალათა შორის.

აქ ნაპოვნ კაჟის მასალათა შორის აღსანიშნავია. აგრეთვე, დაახლოებით სამკუთხედის ფორმის ხერხის პირი, ოთხი საჭრელი კბილანათი. დიდი ნაწილი ახალაჟან აქვს მომსხვრეული. კბილანებს ეტყობა საკმაო ცვეთა. ასეთი ხერხის პირი ხშირად გვხვდება ნეოლითური საცხოვრისების მასალებში.

არის აგრეთვე, ოვალური ფორმის, წელში მოხრილი საჭრისი. ცალ მხარეზე საჭრელი პირი რეტუშით ჩასწორებულია, მეორე მხარე შეუსწორებელია და კაჟისათვის დამახასიათებელი სქელი პატინითაა დაფარული. საჭრისი მთავრდება საკმაოდ ბასრი წვეროთი. ნივთი სავრთოდ 5 სმ-ს სიგრძისაა.

აქვე აღმოჩნდა ციფრი 6-ს ფორმის შუალა საჭრისი, რომლის ქვე-

საელაოის „დისკვორბულზე“ ნაპოვნი კაქისა და ჩიქის ქვის ნივთები.

და, ფართე ნაწილის ორივე მხარე და წვერო რეტუშით შესწორებულია და საკმაოდ ბასრია. ბასრი პირი ხელჩასავლებ ნაწილსაც ჩასდევს ერთ მხარეზე. იგი 5 სმ სიგრძისაა, სიფართით 2 სმ-ზე მეტია. მსგავსი ინვენტარი მასიურად აღწერილია ზედა პალეოლითური და ნეოლითური ეპოქის ნასახლარების მასალებში. აქ სულ 50-ზე მეტი სხვადასხვა საინტერესო კაჟის მასალა აიკრიფა. მათ შორის დანები, შეილა საჭრისები, საფხეკად გამოყენებული ლამელები და განსაკუთრებით მაღალი ფორმის ნუკლეუსები ანატკეცის სწორი და მკვეთრი ღარებით.

ამ მასალათა შორის არის აგრეთვე რიყის ქვის რამდენიმე ერთეული. მათ შორის ხელცული ნახმარობისმიერი ანახლეჩებით და ნაცვეთებით, საკმაოდ ფართო მოცულობის სასრესი ქვები, რომლებსაც ზურგი ხშირი ნახმარობის გამო საკმაოდ მოცვეთილი აქვს.

აქვე ნაპოვნია ძალზე მდიდარი კერამიკული მასალა. მათ შორის აღსანიშნავია გუბებებიანი კერამიკული ქურჭლის გონიო. ფრაგმენტს გუბების ირგვლივ საორნამენტო რგოლები აქვს შემოხაზული.

საინტერესოა კერამიკული ვაზის გონიოკედლის ნაწილიანად. მას გონიოს პარალელურად გასდევს 4 საორნამენტო ღარი. შემდეგ, მთელს კედელს ღარებიდან (ქვემოთ აღბათ ვსკერამდე) ჩამოსდევს 3 პარალელური ღარის სვეტი. სვეტებს შორის ამოხაზულია პურის თავთავისათვის დამახასიათებელი შტრიხები, როგორც ეს ახასიათებს ოდიშში ნაპოვნ თიხის ქურჭლის ფრაგმენტების მხატვრულ გაფორმებას¹, იმ განსხვავებით, რომ იქ ეს შტრიხები გაკეთებულია ყოველგვარი გამყოფის გარეშე. აქ კი გამყოფი ღარის სვეტები ჩამოხაზულია და მათში მწკრივად მოქცეულია ეს შტრიხები; თანაც ნაკეთობის მხრივ ეს მასალა შედარებით უფრო სრულყოფილია, ვიდრე ოდიშის კერამიკული მასალის მხატვრული გაფორმება. ამ საგნის ასე შტრიხებით ნორთვა უნდა მიუთითებდეს საკმაოდ განვითარებულ მიწათმოქმედებაზე. ეტყობა ამ დროს საკმაოდ ცნობილი და განვითარებული ყოფილა პურეულ მცენარეთა მოყვანა და გამოყენება ადამიანის სამეურნეო საქმიანობასა და ყოფაცხოვრებაში. ასეთი ნიშნებით ხასიათდება ნეოლითური ეპოქა. განხილული მასალებიც ამ ეპოქის უდავო მოწმენი არიან.

„გობიას ნათხაზა“

სოფელი ლეხინდრაო მდებარეობს გაშლილ ვაკეზე, რომელიც მდინარე ნოღელას და ცხენისწყლის ნამდინარევი ჩანარღვევითაა დასერილი. მას არ ახასიათებს ზედაპირის ბორცვიანობა, ზედ მცირედი რელიეფური გორაკებიც არ არის. ასეთი მდებარეობის ადგილზე ადამიანის

¹ „საქართველოს არქეოლოგია“, 1959 წ., ტაბ. 5. სურათი 7—8.

თვალს ხვდება ცხენისწყლის პირას ოთხი-სუთი გუძქმა, რომლებიც ერთმანეთის მიყოლებით, თითქმის სწორ ხაზზე მდებარეობენ ცხენისწყლის ქალის გადაახედთან, ფლატეზე. ისინი 5—6 მ-ზე მეტი სიმაღლისანი არიან. ბორცვები მდინარის მიერ წარმოქმნილი ღორღიან-ქვიშაანი ნაზინი ან ნარიყი როდია, არამედ ნატყეპნი წითელმიწის გროვია. ისინი ადამიანის მიერ აღმართული ზვინულებია. ამ ბორცვებს „გოგის ნაოხვამუს“ ეძახიან. არავის ახსოვს, რომ ოდესმე აქ სამარხი ყოფილიყო. მოხუცები შამა-პაპისაგან განაგონს გადმოგვცემენ, რომ ეს ადგილი ვიღაც გოგიას სალოცავ („ოხვამუს“) ადგალს შეადგენდა, ხოლო მთელს ამ ადგილს საერთოდ ოკატუეშს და კოტორს ეძახიან.

ზვინულის კალთების უბრალო ანაჩიქნშიც კი მასიურად მოიპოვება მდიდარი კერამიკული მასალა (იხ. სურ.). კერამიკული მასალითა და საერთოდ კულტურული ნაშთებით მდიდარი ფენილი თითქმის მთელი ორი კილომეტრის მანძილზე მიყვება ადგილს ფლატეს გაყოლებაზე. ველის ჩამოქეცილი ნაპარის შიშველი გული შრეებადაა დაყოფილი. ზედა შრე 40—50 სმ-ის სისქის ზედაპირული ფენილია. მას მოყვება დაახლოებით 1 მ-ის სისქის ნახშირის, ნაცრის, კერამიკული მასალითა და სხვა კულტურული ნაშთებით მდიდარი ფენა. შემდეგ წითელი თიხაა. მის ქვემოთ კი ნამდინარევი ქვიშნარია. კულტურული ფენა მრავლად შეიცავს როგორც უძველეს წარმოებისეულ კერამიკულ მასალას, ასევე, უფრო გვიანი პერიოდის კერამიკულ ქურქელთა შესანიშნავად მოხატულ ნაშესვრეებს. ნიადაგის ტრაქტორით პლანტაჟისას ხშირად გუთანა კულტურულ ფენამდე ჩადის და მის ზედა ნაწილს აბრუნებს ხოლმე. ამიტომაც, რომ მთელი ველის გადახნული ნაწილი მოფენილია მდიდარი კულტურული მასალით. მასიურად ყრია მარცვლის სასრესი ქვები, შურდულის ბურთულები, კაეის ლამელები.

რომ აქ დასახლება ძალიან შორეული პერიოდიდან მომდინარეობს, ამას ადასტურებს ის ნივთიერი მასალა, რაც არაერთხელ აიკრიფა ველზე და ბორცვების შეფენაზე. ეს მასალები შეიძლება ორ ჯგუფად დაჯგუფდეს. ერთი უფრო ადრეული, ენეოლითური ეპოქის და მეორე — შედარებით უფრო გვიანი, ანტიკური ხანისა. ადგილისა და დასახლების თავისებურებით, აგრეთვე მასალათა მრავალფეროვნებით ეს ადგილი მოგვაგონებს ქობულეთ-ფიჭვნარის ანტიკურ დასახლარს. და „ნაოხვამუს“ მდიდარ მასალებს.

აქ ნაპოვნ კერამიკულ მასალათა შორის აღსანიშნავია ამფორას ნამტკრევეები. არის ნაცრისფერი და შავი კერამიკული მასისაგან დამზადებული ფრაგმენტები, რომლებშიც ქარბადაა არეული ქარსის და

ქრამიკული მასალა იკვირის ნაოხვამედან.

კაჟის ნამცეცები, მასა შედარებით სილა-ნაჭარბია. ეტყობა ქსოვილოვანი დამუშავების კვალიც. არის ტლანქად დამუშავებული სამძირა და ერთძირა ამფორას ნამსხვრევები და ფაქიზად შესრულებული ქურკლის ფრაგმენტებიც. აქვეა მრავალნაირი ვაზის ნაშთებიც. გუძუბინი კედლები მოხატულია განივი და სწორი ხაზულებით, გუძუბინ ირგვლივ ხვეულებით. არის ორრქიანი სარიტუალო ქურკლის ყურები-ლამაზად მოხატული სურის ყელი და კედლები. ერთ-ერთი ვაზის ფრაგმენტი დაახლოებით 5 სმ-ს აღემატება. მას აქვს სწორი გონიო-ვაზის კედლები ყელის ორმოს გარეშე თანდათანობით ამობურცულად ვითარდება წელისაკენ. ზედ გონიოსთან დაუდის სამი საორნამენტო ღარი, ორი ქვედა და ზედა ღარი ფართო ამონადარია, ხოლო შუამხოლოდ ამოღარულ ბუდუტების ჩაქვს აკეთებს გონიოს მთელ გაყოლებზე. ასეთი, ოღონდ, ირიბად წაწვენილი ხაზულების სალტე აქვს ირგვლივ შემორტყმული ფრაგმენტს. მსგავსი კერამიკული ფრაგმენტები აღწერილი აქვს „ნაოხვამუს“ მასალებში კუფტინს¹. მრავლად აიკრიფა აგრეთვე, მეტალურგიული წიდეები, სხმულები, გვხვდება მილაკები. ტიგელის ნამსხვრევები და იარაღის ქვაზე ამოთლილი ყალიბის ფრაგმენტიც. ამათთან ერთად ნაპოვნია კაჟის ისრის პირი, შედარებით მცირე ზომის ლამელები, ნუკლეუსები, კერის ნამტერევეები და სხვ. ეტყობა, აქ მოსახლე ადამიანთა შრომითი საქმიანობა მრავალფეროვანი იყო. ისინი ეწეოდნენ მიწათმოქმედებას, მოჰყავდათ ხორბლეული მცენარეები, საფუკავად იყენებდნენ სასრეს ქვებს, ეწეოდნენ კერამიკულ წარმოებას, ჩვევად ჰქონდათ ქურკლების ლამაზად მორთვა.

ქურკელს ეტყობა მორთვის თავისებური სტილი, რომელიც თუ მთლიანად მთელი დასავლეთი საქართველოსათვის არაა, სამეგრელო რაიონებისათვის მაინც საერთო ნიშნებით ხასიათდება. ეტყობა, რომ ადამიანებს სხვადასხვა ქურკლისათვის სხვადასხვანაირი, სხვადასხვა შინაარსისა და ფორმის ხაზულები ჰქონდათ და დგენილი და ამ ფორმებს იყენებდა ყველა დასახლებაზე მოქმედი ოსტატი. ეს აქ მოსახლე ადამიანების უახლოეს ეთნიკურ ნათესაობაზე და ცხეტყველებს. კერამიკული ნაწარმი შედარებით განვითარებულ ეპოქაში გაცვლა-გამოცვლის საგანიც იყო. წარმოებაში საერთო ნიშნების და ფორმების არსებობა წარმოებითი გამოცდილების ურთიერებაზიარების ჩვევაზე მიუთითებს.

¹ „მასალები კოლხიდის არქეოლოგიისათვის“, ტ. II, ტაბ. 47—48.

მოსაქმეობის მნიშვნელოვანი დარგი იყო აგრეთვე მეტალურგიული წარმოებაც.

ანტიკური ეპოქის კოლხეთი მკიდროდ დასახლებული სოფლებით და ქალაქებით იყო მოფენილი, განსაკუთრებით აღსანიშნავი იყო ამ მხრივ სამოქალაქო, რომლის ტერიტორიულ საზღვრებშიც შედიოდა კოტორი. რიონისპირეთის მდიდარი ადგილები დაქსელილი იყო სავაჭრო გზებით, რომელთა გაყოლებაზე იყო მდიდარი და მრავალრიცხოვანი დასახლება. უძველესი სავაჭრო გზის ერთ-ერთი შტო ზღიკარიდან (ხინჯიკარი) მთებს მიჰყვებოდა და ჭყონდაღის გავლით კლისორისაკენ მიემართებოდა. ამ გზის მეორე შტო ცხენისწყლის მკიდროდ დასახლებულ ქალებს მიჰყვებოდა შუა ქალაქისაკენ. აქედან კი ფაზისისაკენ მიემართებოდა. ეს შტო კოტორსაც გაუვლიდა. შემდგომ არქეოლოგიურ ძიებას შეუძლია ფარდა ახადოს ამ საინტერესო ნასახლარის მთელ საიდუმლოებას.

უძველესი მეტალურგიული წარმოების აკრები გვიანგობაზე

უძველესი მეტალურგიული წარმოების პირველი ნიმუშები ჩნდება მეტალიურ და ენეოლითურ კერებზე. რომლებიც მრავალ ადგილას იქნა აღმოჩენილი ისტორიულ საყუონდილოსა და სალიპარტიანოს ტერიტორიაზე. მაგალითად. მსგავსი კულტურის მდიდარი ნაშთები გეგეკორის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ექსპედიციამ იპოვა მარტვილის ფერდობზე. მარტვილის ბორცვის ჩრდილო კონცხიდან სოფლისაკენ დაქანებულ ფერდობაზე. დაახლოებით 200 კვ მეტრის ფართობზე. კავით ნახნავ ადგილზე აიკრიფა ნეოლითისა და ენეოლითურ კულტურის ხანის ადამიანის იარაღები (კაჯი და რიყის ქვა). რომლებიც გამოირჩევიან დამუშავების თავისებურებით. ფორმით და სიმდიდრითაც. აქვე იქნა ნაპოვნი მეტალურგიული წარმოების შესანიშნავი მასალები, ისინი ნათელ წარმოდგენას გვიქმნიან იმაზე. თუ როგორ წარმოადგებოდა ქვის ხანის პირობებში ადამიანის ტექნიკა, როგორ მალდებოდა ადამიანი გონებრივად.

ადამიანთა საზოგადოების განვითარების პირველ ბიძგს ტექნიკაში ახალი მძლავრი ბიძგები მოჰყვა. პალეოლითმა მხოლოდ აამოძრავა ადამიანთა საზოგადოება შემდგომი ეკონომიური პროგრესისაკენ. რამდენიმე ათეულ ათას წელს მოუხდა ადამიანი ნეოლითისაკენ გზის გაკაფვას; შემდგომმა ბიძგებმა უფრო სწრაფად. გრანდიოზული მასშტაბით გამოიწვია ადამიანთა საზოგადოების შემდგომი ეკონომიური დაწინაურება. პირველი მძლავრი ბიძგი ქვის კულტურის შემდეგ იყო სპილენძის კულტურაზე გადასვლა.

ლითონი ქვასთან შედარებით უფრო ხელსაყრელი და კარგი მასალაა. ქვის სასურველ ფორმამდე დაყვანა ხანგრძლივ შრომასა და დროს მოითხოვს, მაგრამ მისი სრულყოფა სასურველ ფორმად მაინც ვერ ხერხდება. იგი ტლანქია. ადვილად მსხვრევადია. ძნელად გამოასყენებელია. ამიტომ უკეთესი მასალის მოძებნა და მისი დანერგვა ყოფაცხოვრებაში ადამიანის უპირველეს საზრუნავს წარმოადგენდა. ცხოვრების პირობების შემდგომმა გართულებამ. ტექნიკის განვითარების შემდგომი სრულყოფის აუცილებლობამ ადამიანი თავისდაუნებლიედ მიიყვანა შემდგომი ახალი საშუალებების ძიებისა და ახალი მასალის გამოყენების მტკიცედ დანერგვის საპირობამდე. ამ აუცილებლობამ გამოიწვია ლითონის აღმოჩენა და გამოყენება.

ლითონი იქედება, დამუშავებას ემორჩილება. გამოცდილი ხელოსნის ხელში სწრაფად და ადვილად დებულობს სასურველ ფორმას. მისგან დამზადებული პირები უფრო მკრელია, ნივთიერ უფრო ლამაზია და ადვილად მოსაშმარი. ლითონისაგან ამა თუ იმ ნივთის დამზადება დიდ დროსა და შრომას არ მოითხოვს. ყველაფერი ეს დიდ უპირატესობას უქმნის ისეთ რბილ ლითონსაც კი, როგორიც სპილენძია. ამიტომ ადამიანი მის გამოყენებას სწრაფად დაეწაფა და სულ მალე იგი ღრმად და ფართოდ დაინერგა ადამიანის ყოფაცხოვრებაში. რასაკვირველია. ჭერ უხდებოდა მისი ცივად დამუშავება. შემდეგ კი გადადნობა და ჩამოსხმა-დაყალიბება.

ცივად დამუშავება სპილენძის კულტურის თავდაპირველი სახეა. სპილენძის საბადოები ყველგან უხვად მოიპოვება. იგი შედარებით ზედაპირული წიაღისეულია, მისი საბადოები უფრო უხვი სამადნო ძარღვებით არის ცნობილი. ვიდრე ზოგიერთი სხვა ლითონის საბადოები. ამასთან, მისი მადანი ნაკლებად გვხვდება უსუფთაოდ, მინარევებით. რომელთაგან გაწმენდა დიდ დროს და შრომას შეიწირავდა. მისი გაწმენდის და ისე გამოყენების პრაქტიკის შემუშავება ათასწლობით გამოცდილებას საპირობდა, ეს კი ქვის იარაღის დამზადების ოსტატ ადამიანს არც ჰქონდა და უსუფთაო მადანს ხელს ვერ მოჰკიდებდა. მისგან პირდაპირ ცივად ვერ გაქედავდა მისთვის სასურველ საგანს. სპილენძი ამ მხრივ ყველა ლითონისაგან გამოირჩევა, მისი საბადოები უხვად მოიპოვება ყველგან. შედარებით ზედაპირულიცაა და ძალიან მდიდარი სამადნო ძარღვებიც იცის, ასევე, სუფთა სახითაა უმეტესად წიაღში და პირდაპირ აღებული ცივად დამუშავებისას ადვილად ჰყვება ოსტატის ხელს. ამიტომ პირველი ლითონის იარაღი ადამიანმა სპილენძისაგან დაამზადა. იგი ქვას ცივად, პირდაპირ ამუშავებდა. მისი დნობა და ყალიბებში ჩამოსხმა შეუძლებელი იყო. ამიტომ ამ ლითონსაც იგი ამ კუთხით მიუღდა, აიღო და პირდაპირ, ცივად დაამუშავა. ეს იარაღი ქვასთან შედარებით უფრო ეფექტური გამოდგა.

სპილენძის ცივად დამუშავების პრაქტიკა საზოგადოებას დიდხანს გადმოჰყვა. ამას ადასტურებს ფაქტი, რომ დღესაც „მელინჯეები“, ანუ ინჯისპეტებლები, ე. ი. სპილენძის ოსტატები ამ ლითონის გადადნობილი მასისაგან ცივად აწარმოებენ ჭურჭლის ქედვას და შეკეთებას. ამისათვის მათ განსაკუთრებული „ს ა ი ნ ჯ ო“ ე. ი. „ი ნ ჯ ი ს ა თ ე ი ს“ ანუ სპილენძისათვის გამოსაყენებელი სამკედლო იარაღები აქვთ. ამრიგად სპილენძის ცივად ქედვა მესპილენძეთა კუსტარულ ხელოსნურ წარმოებაში დღესაც არაა მთლიანად ძალადაკარგული. ასეთ კუსტარულ წარმოებას დღესაც განაგრძობს დაბა გეგეკორის მცხოვრები უ. ადამია, რომელიც რკინის მკედელი კი არ არის, არამედ მეინჯეა ე. ი. მესპილენძეა და ეს მისი გვაროვნული მემკვიდრეობაა. ააქვეა ქ. გვილავაც, თუმცა აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ეს პირველყოფილი მეინჯეობა როდია. ე. ი. სპილენძის თვითნაბადი ზოდის პირდაპირი ქედვით დამუშავება კი არაა, არამედ გადადნობილი, მადნის გადადნობით მიღებული მასის დამუშავება. აქ, რასაკვირველია, სერიოზული განსხვავებაა, მაგრამ შრომის ამ სახეობის პროცესის შენარჩუნება იმაზე მეტყველებს. რომ ადამიანი საუკუნეების განმავლობაში დახელოვდა ამ საქმეში. ამ დარგში გაჩნდნენ განსაკუთრებული მუშაკები: მესპილენძეები ანუ „მ ე ლ ი ნ ჯ ე ე ბ ი“. განსხვავებით ბრინჯაოა და რკინის ოსტატებიდან, და თაობიდან თაობას გადმოსცეს საქმიანობის ამ პროცესების ჩვევები და საღმრთლოებანი (თანამედროვე „მელინჯეობაში“ ცივად ქედვა გაპრობებულია თვით ლითონის ბუნებითაც, იგი ცივადაც ადვილად მიჰყვება ხელოსნის ხელს).

მაგრამ ხანგრძლივმა პრაქტიკულმა გამოცდილებამ გამოამყდინა ცივად ნაქედი სპილენძის უარყოფითი მხარეებიც. იგი ადვილად ჩლუნგდება; ილუნება. ე. ი. არაა მყარი. ამიტომ ადამიანმა მისი გაუმჯობესება დაიწყო. სპილენძის მადანი მან გამოადნო და ჩამოასხა ყალიბებში. გაუმჯობესდა მისი გამძლეობაც. მაგრამ პრაქტიკამ აქაც თავისი სიტყვა თქვა: საერთოდ სპილენძი, ტექნიკის მზარდ მოთხოვნილებას მაინც ვერ აკმაყოფილებს. იგი მაინც ნაკლებად მყარია, ნაკლებად მტკიცეა, ამიტომ ადამიანის წინაშე დაისვა შემდგომი ძიებისა და ცდის საკითხი. ამ ძიების და ცდის შედეგი იყო ლითონის შემადგენლობის გაუმჯობესება სხვადასხვა მინარევეებით. ასეთ მინარევედ ადამიანმა გამოიყენა კალა და მისი მსგავსი სხვა წიაღისეული. ამ ნარევის გამოღობამ საუკეთესო შედეგი მოიტანა, მიღებული ნაერთი — ბრინჯაო უფრო მტკიცე და ნაკლებად ჩლუნგებადი აღმოჩნდა. ბრინჯაოს კულტურის დასაწყისად მსოფლიო არქეოლოგია და საერთოდ ისტორიული მეცნიერება. რომელიც არქეოლოგიის მონაცემებს ემყარება, თვისი ძველი წელთაღრიცხვის მესამე ათასწლეულის შუა პერიოდს.

მეცნიერება ამ უძველესი პერიოდის შესასწავლად იყენებს ნამარხ მასალას. რაც დედამიწამ შემოგვინახა იმ შორეული დროიდან დღემდე; ესენია მეტალურგიული კერების ნაშთები: ყალიბები, ქურები, სამჭედლო სადგომები და ხელსაწყოები, საოჯახო თუ სხვა ნაგებობები, სხვადასხვა ნივთებისა და იარაღების საკულტო ნაგებობა და იარაღი, ბოლოს, სამაროვნები. უძველეს სამარხთა ინვენტარის სახით. ეს მასალები მრავალი საუკუნის განმავლობაში დედამიწის ღრმა ფენებში ჩაიმარხა. მეცნიერების ერთი დარგი — არქეოლოგია მიწის ღრმა ფენებში ეძებს ჩვენ წინაპართა კვალს. მათი ყოფაცხოვრების ნივთებს და მათი შესწავლის გზით აღადგენს ისტორიის ცალკეულ პერიოდში ადამიანთა საზოგადოების განვითარების დონესა და თავისებურებებს.

საბჭოთა ქვეყნის ყოველ კუთხეში უხვად პოულობენ ჩვენი ზალხების ისტორიის ბრწყინვალე რელიქვიებს, რომლებითაც ერთ-ერთ მდიდარ კუთხედ სახელოვანი წარსულის მქონე მხარე — საქართველო ითვლება. არქეოლოგიური მუშაობის შედეგები ვვარწმუნებენ. რომ საქართველოს ტერიტორიაზე ადამიანებს გაუვლიათ პალეოლითი და ნეოლითი, აქვე შეუქმნიათ მათ სპილენძისა და ბრინჯაოს მდიდარი კულტურა. ბრინჯაოს ნამარხი ნივთები საქართველოს მრავალ კუთხეშია ნაპოვნი (დასავლეთშიაც და აღმოსავლეთშიაც). ეს ნივთები შოგი არქეოლოგებმა აღმოაჩინეს მეცნიერული გათხრების გზით. ზოგიერთი შემთხვევით იპოვნეს ზედაპირზე. ან კიდევ, სხვადასხვა მიზნით წარმოებულ გათხრების შედეგად ცალკეულმა პირებმა გამოიჩინეს მზრუნველობა და გადასცეს სამეცნიერო დაწესებულებებს შესასწავლად და დასაცავად.

მართალია, ამ სიძველეებს და ნაშთებს საუკუნეების განმავლობაში დაღეჭილი ნოდარის სქელი ფენა აძევს, მაგრამ ზოგიერთი მათგანი გვხვდება უმთავრესად მდინარეების პირებსა და ფერდობებზე, რომლებზეც ხანგრძლივი ჩამორეცხვისა და ჩამოქცევის გამო ძლიერ მოშორებულია. მათი გათხრა სულ ადვილად შეიძლება. ზოგჯერ ეს მასალა ზედაპირზედაც კი ჩანს, ან სულ ზედა დევს. ამიტომ ფიზიკურ თვალსა და გონებას შეუხინწავი არ რჩება ხოლმე. ასე მოხდა ეს სოფელ კურ-ზეუშიაც.

გეგეკორის რაიონის მთიანი სოფლები უხსოვარ დროშიაც მჭიდროდ დასახლებული ადგილები ყოფილა. ამაზე მიგვიჩივებს ნასახლარება, ციხე-კოშკთა და ქალაქთა ნანგრევები. ცალკეულ ადგილთა სახელები და მათზე ზალხში არსებული გადმოცემები. ამიტომ აქ ყოველი ძეგლი, ყოველი ნაჩიბურიც კი უაღრესად საყურადღებო და შესანიშნავია.

აგარაკ ლებარდში, მის შესასვლელთან, გორაკის ძირას, იქ. სა-
დაც დღეს საქართველოს ჩაის ტრესტის დასასვენებელი სახლის ეზო
იწყება, ამ ათი წლის წინათ ვიღაც მუშას, რომელსაც ადგილზე არავინ
იცნობდა (იგი გავლით, დღიურ მუშად ყოფილა თურმე ჩამოსული).
შემთხვევით მიწიდან ამოუგდია რკინის (თუ ბრინჯაოს) ნამარხი ნივ-
თები: კოლხური ცულები, თოხები, საომარი ნაჯახები, სარტყლის მორ-
თულობანი და სხვ. (შეიძლება ოქროს ნივთებიც კი). ამის შემდეგ მას
უფრო ღრმად გაუთხრია მიწა და ნაპოვნ ნივთებს შორის მისთვის საინ-
ტერესო შეუხვევია, შეუკრავს და წაუღია. დანარჩენები კი მდინარეში
გადაუყრია. როგორც ამას აქ შემთხვევით მოხვედრილი ამხანაგები გა-
დმოგვცემენ. იგი თურმე შეკვრას არავის ანებებდა და სულ თან ატა-
რებდა. ადგილობრივ ამ ნივთებით არავინ დაინტერესებულა, უფიქ-
რიათ, ეს უახლესი პერიოდის ნივთებიაო და ყურადღება არ მიუქცე-
ვიათ. ასე დაიკარგა ამ ძვირფასი აღმოჩენის კვალი. მაგრამ თვით ეს
ფაქტიც კი იმას ადასტურებს, რომ ბრინჯაოს კულტურის პერიოდის
სამაროვნები კერზუ-ლებარდეს ხაზზე უხვად არის ჩაფლული და
ჯულდასმით ძიებას ადვილად შეუძლია დაამტკიცოს ამ აზრის სისწორე.
ამ ფაქტით დარწმუნებულთ: ჩვენ მტკიცედ გვჯეროდა, რომ ასეთი
სამარხები კიდევ აღმოჩნდებოდა. ეს ვარაუდი სრულიად შემთხვევით
დადასტურდა. 1957 წლის იანვრის თვეში. სოფელ კერზუში მასწავლე-
ბელი აბ. კ. ახალაია, როდესაც სავენახე მიწას აბრუნებდა თავის საკარ-
შიდამო ნაკვეთში. შემთხვევით წააწყდა ნამარხის ინვენტარს. ინვენტა-
რისა და თვით სამარხის გულდასმით (რამდენადაც შესაძლებელი იყო)
შესწავლამ თვალსაჩინო შედეგები მოგვცა.

ჩვენმა ხალხმა ბრინჯაოს კულტურა ძალიან ფართოდ, საკუთარი
ეროვნული თავისებურებებით გაიარა. ბრინჯაოს ნაწარმი აქ თავისი
ეროვნული ელფერის მატარებელია. დღემდე აღმოჩენილი ბრინჯაოს
ნივთების ეს თავისებურება ადასტურებს იმ აზრის უსაფუძვლობას, რომ
თითქოს საქართველოს საკუთარი ბრინჯაოს მეტალურგიული წარმოება
არ. ჰქონდეს და აქ აღმოჩენილი ნივთების ჩამოსასხმელად მასალა
საიდანღაც შემოტანილი იყოს ჩვენს ქვეყანაში. ამ მოსაზრების საწი-
ნაღმდეგოდ ლაპარაკობს ის ფაქტი, რომ ეს ნივთები ერთეულობით
და იშვიათად როდი მოიპოვება, იგი უხვადაა დაცული ყველა სამარ-
ხში, ყველა საცავში. რომ იგი სხვა ქვეყნიდან ყოფილიყო შემოტანილი,
ასეთ სიუხვესთან არ გვექნებოდა საქმე, შეიძლებოდა ყველგან ყოფი-
ლიყო, მაგრამ ერთეულობით და არა ათობით; შეიძლებოდა რამდენიმე
ნაწარმი ყოფილიყო და არა ყველა სახის საყოფაცხოვრებო საგანი და
ჩიუჭი. იარაღები და ნივთები შესრულებულია ადგილობრივი პირობე-
ბის გათვალისწინებით. მაგალითად, საქართველოს ბრინჯაოს წარმოების

დასავლური წრისათვის დამახასიათებელია ბრინჯაოს თოხები, ცულეზი (კოლხური ცულეზი), საომარი საჭრისები და სხვ. დასავლეთ საქართველოში, კოლხეთში ჯველთაგანე მისდევდნენ ისეთი სათოხნი კულტურების მოყვანას, როგორცაა ღომი, ქაღი. სელი, კანაფი. მათ დასამუშაებლად თავისებურ თოხებს სჭედავდნენ ხოლმე. ამიტომაც რომ ამ ადგილებში ნაპოვნი თოხები თავიანთი მოყვანილობით ერთგვარად განსხვავდება სხვაგან აღმოჩენილ მსგავს სასოფლო-სამეურნეო იარაღისაგან. ასევე, სრულიად განსხვავებულია აქ აღმოჩენილი ცულეზი. სხვაგან ნაპოვნი ბრინჯაოს მსგავსი იარაღისაგან.

საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ დასავლეთ საქართველოში, ისე როგორც აღმოსავლეთში, მრავლადაა ნაპოვნი სადნობი ქურები, სამსხმელო ყალიბები, ბრინჯაოს წვრილქანი ნამსხვრევები და ზოდებაც კი. ამ მხრივ საგულისხმოა კურხუს მეტალურგიული კერა — ჩეჩონაც, ჩეჩონაში, რომელიც მთის კალთის მაღალ ბორცვზე მდებარეობს. ამ რამდენიმე წლის წინათ მწყემსებმა ნაპყვიებმა სპილენძის რამდენიმე ფართო და ბრტყელი, მრგვალი ფირფიტა იპოვეს (თითო დაახლოებით 3—4 კგ-ის წონისა): აქვე ნაპოვნი იყო სპილენძის ნივთბრტყ, მაგრამ მწყემსებმა ფირფიტები და ეს ნივთები დასქრეს და საოჯახო ქურქლების შესაკეთებლად გამოაყენეს. მხოლოდ მცირე ნაწილია შემორჩათ ხელზე. დგომის მიდაპობში ჩვენმა ექსპედიციამ 1957 წელს იპოვა ბრინჯაოს ზოდი და წვრილი ნამსხვრევები, აქვე იყო წიდაც. ბრინჯაოს ზოდების დიდი მარაგი აღმოაჩინეს თაღუებმა დოშაყეში. აქ მრგვალი ზოდები (თითქმის ორ ტონამდე) იყო მიწაში ჩაფლული. ნაწილი ამ ზოდებისა ექსპედიციის განკარგულებაში გადმოვიდა. ერთ ტონამდე ზოდი იქნა ნაპოვნი კურხუში კოლმეურნე გაბისონიას ეზოში (იხ. სურ.). ზოდები, წვრილი ნამსხვრევები და წიდა აღმოჩნდა სანაქყეპიოში, ქობალიას კარავთან, ნალეპსაოში, კიწიაში, ნოლაში, აბქესთან მდებარე ადგილ „მანცხვარის“ კულტურულ ფენაში. ბრინჯაოს წიდა აღმოჩნდა ქვიბიაში ადგილ „წიდაზე“ არსებულ რკინის წიდეებს შორის. აქვე აღმოჩნდა ტიგელის კედლის ნამტვრევებაც. რომელიც შავი მასისაგანაა მოზეულილი. ტიგელის კედლის მასა შემტყიცებულია კაჟის წვრილქანი ნამსხვრევებით. ასეთივე ტიგელის კედლის ნამსხვრევები და წიდეები აღმოჩნდა ნახუნაოში კაჯი ცანავას ეზოში, ლენქეხაში და სხვ. ყველგან კულტურული ფენა მოშლილია ტრაქტორით ან გუთნით მიწის ხვნისას, მხოლოდ ზედაპირზე თუა ნამსხვრევები და წიდეები დარჩენილი. ამ მხრივ ყველაზე უფრო დატულია დოშაყეში ადგილი „ქკა — დუერი“ და „ბახვას ნოხორი“.

ბრინჯაოს კულტურა რომ საკუთარ ეროვნულ ტრადიციებზე და ბუნებრივ სიმდიდრეზე იყო დამყარებული, ამაზე მიუთითებს სხვათა-

ბრინჯაოს ზოლების ნამტვრევები (ყურზუ, ნ. ვაპისონის ცხო.).

ნიშნანი ლოდი (მახათის ველი).

შორის მეგრულში დღემდე მტკიცედ დარჩენილი ტერმინი „ინჯრა“ და „ინჯი“. ისმება კითხვა: რა შეიძლება იყოს ამ სიტყვის ფუძე, საიდან შეიძლება იყოს იგი ნაწარმოები? ჩვენი აზრით სიტყვა „ინჯრა“ ნაწარმოებია სიტყვა „ინჯიდან“, რაც მეგრულში სპილენძსა ნიშნავს. საბა ინჯრას ასე განმარტავს: „ერთი საჯერი საქამაღი“, ე. ი. ერთი ოჯახის ერთ ჯერზე სამყოფი კერძი, ან კიდევ ერთ ჯერზე საქმარისი პროდუქტი. ასე უსმით ეს საქართველოს ყველა კუთხეში: ქართლში, კახეთში, სვანეთში და თვით ლაზებშიც ასეთივე განმარტებას აძლევენ „ინჯრას“.

ჩვენ სარწმუნოდ მიგვაჩნია, რომ „ინჯი“ არის ფუძე „ინჯრობისა“. რატომ ვფიქრობთ ასე, რატომ დაედებოდა ფუძედ ადამიანის ქცევის გარკვეულ წესს სწორედ სპილენძის, ე. ი. ლითონის მეგრული სახელი? იმიტომ, რომ ჯერის საწყაო, საზომი გახდა სწორედ ინჯისაგან დამზადებული ქვაბი (კარდალა). „ქომუჩი საინჯრო“ (მომეცი საინჯრო) ასე იტყვიან მეგრელები. აქ იგულისხმება—მომეცი საინჯრო ქვაბი. როდესაც ადამიანმა თავისი ერთ ჯერზე საქმარი პროდუქტების მტკიცედ აწყვა და აზომვა დაიწყო, მან საწყაოდ, საზომად სწორედ ქვაბი გამოიყენა. ქვაბი კი სპილენძისა იყო. ანუ სპილენძისა, როგორც ამას სვანები ამბობენ: „სპილენჯიშ ცხვად“ (სპილენძის ქვაბი) ან უფრო ხშირად „სპილენჯი ცხვად“. (ჩვენ აქ არ ვამახვილებთ ყურადღებას შიგნით ბრუნვაში მეგრულისა და სვანურის მსგავსებაზე). მაშასადამე, ორ სხვადასხვა დიალექტში შენარჩუნებულია უძველესი სახელწოდება სპილენძისა, ლინჯი—მეგრულში და სპილენჯი—სვანურში.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ფუძე სპილენძისა სწორედ „ლენჯი“ ან „ლინჯი“ უნდა ყოფილიყო. დროთა ვითარებაში ქართულსა და სვანურში ო — შეიცვალა. ე — თი, ან კიდევ პირიქით მოხდა მეგრულში. მაგრამ მაინც ცხადია, რომ მათ საერთო ფუძე აქვთ. ვამოსარკვევია საიდან შეიძინა „ლინჯმა“ ან „ლენჯმა“ თავსართი „სპი“, ამას ალბათ აღმოსავლეთისა და დასავლეთის სხვა ენების ლექსიკური ფონდის გულდასმით განხილვა გახსნის შემდგომში. ამრიგად „ლინჯი“ ან „ინჯი“ სპილენძის უძველესი სახელწოდებაა ქართული ენის ყველა დიალექტში. ქართველური ენების დედო, ძირი ენა, რომელიც უხსოვარ დროს შემუშავდა და რომელიც შემდგომ სამ სატომო ენად გაიყო, თავის ელფერს, თავის ლექსიკურ საუნჯეს და გრამატიკულ თავისებურებებს სტოვებს ამ სატომო ენებში; რომლებიც ენის განვითარების გზაზე თანდათან სცილდებიან დედო ენას, მაგრამ ბევრს

და არსებითს მისგან მაინც ინარჩუნებენ. აქედან შეიძლება ვივარაუდოთ. დედო ენაში „ლინჯი“ ან „ინჯი“ იყო სახელწოდება სპილენძისა, ან სპილენჯისა. ასე მომდინარეობდა იგი უძველესი დროიდან და საწყაოც ჯერისა სწორედ მისგან უკეთებით, ამიტომ ჯერს ინჯრა ან „ინჯა“ შერქმევია, ასე დარჩენილა ენაში, ასე მოსულა იგი დღემდე და ასე დარჩება მანამ, სანამ ჯერის აზომვა ადამიანის ყოფაცხოვრების ნორმად დარჩება.

რომ ეს სწორია და რომ „ინჯი“, ანუ „ლინჯი“ საწყაოს ზოგადი სახელწოდება იყო, მიუთითებს თვით ის ფაქტიც, რომ ძველ წერილობით წყაროებში ყმის ბატონისადმი ფეოდალურ ვალდებულებას ამ საწყაოთი ზომავდნენ სამეგრელოში. „საკლავი. ქათამი მისი მარლითა. 3 ლინჯი ღომი, 3 ფოხალი ღვინო და ოქკომური მისის ღომითა, ღვინოთა, ხორციოთა, თევზითა, ყველითა, კვერცხით, სამარხითა. რაიცა იმ დღეს მოუნდებოდეს.“¹ ან კიდევ საეკლესიო სოფლის, ჯგალის ფეოდალური ვალდებულების საერთო სიაში ვკითხულობთ: „არის ჯგალის სასახლის მიმდგომის კაცების ბეგრის ჯუმლი 45 საკლავი, 6 ქათამი, 6 პური, 140 ლიჯი ღომი, 178 ფოხალი ღვინო, 4 წონა სანთელი, და 30 ადლი ტილო“² და ა. შ. თუმცა აქ შეიძლება შეგვნიშნონ,³ რომ ღომი არა ნამზად კერძს მიუთითებს, არამედ მარცვალს, მაგრამ ეს ხომ არ ცვლის არსებითად საქმის შინაარსს: საერთოდ საწყაო, ან ინჯრისათვის საკმარი მარცვლის საწყაო ისევე ინჯია — ე. ი. სპილენძის ქვაბი ან სპილენძის კურკელი.

ამდენად, საწყაოთა და მითუმეტეს საყოფაცხოვრებო კურკელთა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი ზომის ერთეული ისევე ინჯია, ანუ სპილენძის ქვაბია. აქ ერთ რამეზედაც უნდა გავამახვილოთ ყურადღება, რომ „ბ რ ი ნ ჯ ა ო ს“ სწორედ „ი ნ ჯ ი“ უდევს საფუძვლად: „ბ რ ი ნ ჯ ა ო“ „ი ნ ჯ ი ს“ ნაწარმია. გამოსარკვევია. რაა გამოსატყვევს „ბრ“ ნაწილაკი. რომელიც თავში მოუღის ამ სიტყვას. ბრინჯაო წარმოებული ლითონის ნამდვილი სახელია, რომელიც ნაწარმოებია ორი ნივთიერების შეერთებით, ინჯისა და იმ ნივთიერებისა, რომლის სახელწოდება „ბრ“ ნაწილაკით იწყება.

ამდენად ეს ორი სიტყვა ერთმანეთთან მტკიცე ურთიერთობაშია და აქაც სპილენძის უძველეს სახელწოდებად კვლავ ინჯი რჩება.

აქ რომ უძველეს დროში უწარმოებიათ სპილენძი და ბრინჯაო და აქვე ყოფილა მისი მეტალურგიული წარმოება, შეიძლება დავადასტუ-

¹ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე. „საქართველოს გამოსავლის დავთარი“, თბილისი, 1913 წ., გვ. 7.

² იქვე. გვ. 45.

როდეს ერთი მაგალითითაც. სამეგრელოში და საერთოდ საქართველოში არის საკმაოდ ცნობილი და გავრცელებული გვარი ინჯია (რომლის დამაინტერესებელი, გადაკეთებული ფორმაა ინჯია. აქველ წყაროებში და მასალებში ეს გვარი ყველგან ინჯიად იკითხება). არის გადმოცემა, რომ ამ გვარის კაცები უხსოვარ დროიდან „მეინჯებო“ — მესპილენქები იყვნენ. ისინი ამზადებდნენ სპილენძის ნივთებს; არემონტვებდნენ მათ. ამიტომ ამ გვარის თავკაცების უძველესი საქმიანობის გაომხატველი სიტყვა გვარად შემორჩა შთამომავლობას დღემდე. ამრიგად. ჩვენი მხარე უძველესი დროიდან ინჯის საიდუმლოების მფლობელია. მაშასადამე საქართველო სპილენძის წარმოების ერთ-ერთი პირველი ქვეყანაა.

ბრინჯაოს ნივთები უმეტესად ნაპოვნია ორმო-სამარხებში. ორმო-სამარხებში ჩამარხულ მიცვალებულთათვის თან ჩაუტანებიათ, როგორც წესი, ის საოჯახო, სამხედრო და საერთოდ საყოფაცხოვრებო ნივთები, რომლებიც მიცვალებულს საცოცხლეში ჰქონია. უტარებია, გამოუყენებია და რომლებსაც, მაშინდელი რწმენით, სიკვდილის შემდეგაც, საიქიო ცხოვრებაშიც გამოიყენებდა. ზოგან სამარხებში მრავალი სხვადასხვა და მდიდარი მასალაა მოქცეული, ზოგან კი ასე მდიდრული არაა.

ორმო-სამარხებში აღმოჩენილ მასალებს შორის დასავლეთ საქართველოსათვის კურჩუს სამარხის ინვენტარი ერთ-ერთი პირველთაგანია, ამიტომ ამ მხრივაც იგი უაღრესად საყურადღებოა. საერთოდ სამარხებს შორის მასალების მრავალფეროვნების მხრივ განსხვავება იმას ადასტურებს, რომ მაშინ საქართველოში უკვე მკვეთრად ყალიბდებოდა ადამიანთა შორის ქონებრივი უთანასწორობა. გამოიყო გვაროვნული დიდკაცობა, რომელთა სამარხები თავის მრავალფეროვნებით და სიმდიდრით ძალზე განიჩნევა ერის კაცთა — გვარის უფრო ნაკლებად წარჩინებულ წევრთა სამარხებისაგან.

ბრინჯაოს ნაკეთობაც, რასაკვირველია, სათანადოდ ვერ აკმაყოფილებდა ადამიანის მოთხოვნილებას. იგი, მართალია, სპილენძის ნაკეთობაზე უფრო მაგარი და მოხერხებული იყო, მაგრამ შრომის მრავალსახეობა შემდგომ პერიოდში ვერ ურიგდებოდა ბრინჯაოს იარაღს. დღის წესრიგში დადგა უფრო სრულყოფილი იარაღის, უფრო მაგარი, უფრო მტკიცე ლითონის იარაღის საჭიროება. ასეთი ლითონი რკინა იყო. დროთა განმავლობაში ადამიანი თანდათანობით ტოვებს ბრინჯაოს ნივთების მასიურ წარმოებას და გადადის რკინის დამუშავებასა და მისგან საყოფაცხოვრებო და სამხედრო იარაღების დამზადებაზე, თუმცა, იგი ბრინჯაოზე სავსებით როდის იღებს ხელს, მას კვლავ დიდხანს იყენებს სამკაულების და სხვადასხვა საოჯახო ნივთების დასამზადებლად.

რკინის დამუშავებამ, რკინის იარაღის შემოღებამ და დანერგვამ დიდ შეუწყო ხელი ადამიანთა საზოგადოებში ეკონომიკისა და კულტურის გრანდიოზულ პროგრესს, უაღრესად განავითარა მიწათმოქმედება, მეტალურგია, ხელოსნობა, საფეიქრო წარმოება. სამშენებლო საქმიანობა; რკინამ ხელი შეუწყო მდიდრულ, მაღალმანქანულ ნაგებობათა აგებას, ქალაქებისა და ციხე-სიმაგრეთა მშენებლობას, ხელოვნების სფეროებში ნიშნულების შექმნას. რკინამ უზრუნველყო სამხედრო საქურვლის გაუმჯობესება და ამით საერთოდ სამხედრო ტექნიკისა და მეცნიერების შემდგომ უფრო განვითარება, უცხოელ მოძალადეთაგან ცალკეულ ტომთა თავდაცვითი ღონისძიებების გაუმჯობესება. რკინამ ადამიანთა ყოფაცხოვრებაში უდიდესი გადატრიალება მოახდინა. „რკინამ გამოიწვია მიწის დამუშავება დიდ ფართობებზე. — ამბობა ენგელსი — უზრუნველყო სახნავად ტყიან ფართო სივრცეთა გაკაფვა, მან ხელოსანს მისცა ისეთი მაგარი და ბასრი იარაღი, რომელსაც ვერცერთი მაშინ ცნობილი ლითონი ვერ გაუძლებდა“.

რკინის კულტურის დასაწყისად, ანუ ადრეული რკინის პერიოდად უნდა ჩაითვალოს ჩვენს წელთაღრიცხვამდე პირველი ათასწლეულის დასაწყისი. ხოლო ამ ათასწლეულის შუა პერიოდთან იგი ბრინჯაოსთან თანაბარ უფლებასაც კი იხვეჭს: კიდევ მეტი ძლევს მას და ადამიანთა ყოფაცხოვრებაში გაბატონებულ მდგომარეობას აღწევს. ამ ხნის სამარხებში და ნივთთა საცავენებში ჩვენ ვპოულობთ ბრინჯაოსა და რკინის იარაღებსა და ნივთებს. ბრინჯაოს იარაღთა მეტნაკლებობით აღმოჩენა იმ ზრას. როცა რკინა გაცილებით ნაკლები რაოდენობითაა მასთან ერთად აღმოჩენილი, მიუთითებს იმაზე, რომ რკინა ამ დროს ჯერ კიდევ სავსებით ვერ უტოლდებოდა ბრინჯაოს. თვით სამარხების რწვენტართა თავისებურება იძლევა ამ მხრივ რკინის ბრინჯაოსთან ჰიდილისა და პირველის გამარჯვების პროცესის ქრონოლოგიური თანმიმდევრობის დადგენის შესაძლებლობას.

ბრინჯაოსა და რკინის მეტალურგიის ნაშთები: ქურები, ყალიბები, რკინისა და ბრინჯაოს ზოდები, სამკვედლო და სამსხმელო იარაღები, წიდა, ათასგვარი ნაკეთობანი, მადნეულის უძველესი მალაროები და სხვა, რომლებიც ასე უხვადაა ნაპოვნი საქართველოს ტერიტორიაზე, საკმაოდ ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის მაშინდელი საქართველოს ეკონომიური და კულტურული მდგომარეობის დონეზე.

ბრინჯაოს კულტურის დასავლური წრე მთელ დასავლეთ საქართველოს მოიცავდა. ამ წრის მეტალურგიული წარმოების თვალსაჩინო კერები იყო ჩრდილოეთ კავკასიონის მთაგრეხილის სამხრეთი კალთები:

ნაღებთა სამაგისტრო ნაძვენი ჩინისა და ბრინჯაოს აბრეღები
სამკვეთლები და ნივთები.

რაჭა, ლეჩხუმი, სამეგრელოს მაღალმთიანი რაიონები, აფხაზეთი და სხვ. ამ ადგილებში დღესაც უხვადაა შემორჩენილი ადგილთა სახელწოდებანი, რომლებიც ბრინჯაოსა და რკინის უძველეს წარმოებაზე მიგვითითებს. ამ მხრივ საყურადღებო ადგილი უჭირავს გეგეჰქორის რაიონსაც. მისი ზედა ზონის სოფლები შეფენილია ქვემო-სვანეთის მთაგრეხილის სამხრეთ კალთებზე. ეს ადგილები ცნობილია რკინითა და სხვა მინერალური მინარეგებით, მდიდარი წყლებით. ძველთაგანვე ცნობილია ამ ადგილებში ქვანახშირის, რკინის, ტყვიის, სპილენძისა და სხვა წიაღისეულ სიმდიდრეთა არსებობა. მოხუცები თავიანთ მამაპაპათა გადმოცემით ასახელებენ კიდევ ლითონთა მოპოვების უძველეს ადგილებს. მაგალითად კურზუმი — ჩეჩონა, ნახუნაოში — ნაცაცხუ, ჭკალურობუ და სხვ.

ამ მხარეში მეტალურგიული წარმოების განვითარების მაღალ დონეზე თვალნათლივ მიუთითებს ჩვენს მიერ ზემოთ დამოწმებული მაგალითი — კურზუმი გარდამავალი პერიოდის ორმო-სამარხის აღმოჩენა.

სამარხის ადგილი და ნივთები ადგილზე დაათვალიერა და შეისწავლა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის უფროსმა მეცნიერ-მუშაკმა დ. ქორიძემ.

სოფელი კურზუ გეგეჰქორის რაიონის ცენტრიდან დაშორებულია 40 კილომეტრით. იგი განაპირა სოფელია და მდებარეობს რაიონის ცენტრის ჩრდილოეთით, მთაგრეხილის მაღალ და უაღრესად დანაწევრებული კალთის ბორცვებზე, აგარაკ ლებარდეს სამხრეთით. იგი ძველთაგანვე სამეგრელოს მთავართა და სხვა დიდკაცთა საყვარელი სანაღირო და საზაფხულო სააგარაკო ადგილად იყო აღიარებული. აქვე, სოფლის ჩრდილოეთით მთებრს ორწოხებში იყო მაგარი ბურჯებით გამაგრებული სიმაგრე გოკილილი (შეკრული), რომლის მიღმა შეხიზნულ მცხოვრებთ შემოსეულ მოძალადეთა მხრივ განადგურების შიში უკვე აღარ ჰქონდათ. სოფელი კურზუ ძლიერ მკიდროდ დასახლებულ, მდიდარ, დოვლათიან სოფლად ითვლება დღესაც. რასაკვირველია, ასეთი მთავარიანი ადგილი, თავისი გეოგრაფიულ-სტრატეგიული მდებარეობით, ეკონომიური მდგომარეობით და წიაღისეული სიმდიდრით თავიდანვე იზიდავდა მოსახლეობას. ამიტომ არცაა გასაკვირი, რომ ასეთ ადგილებში ინვენტარით უსვი სამარხები აღმოჩნდება ხოლმე.

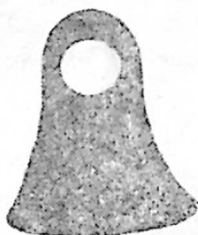
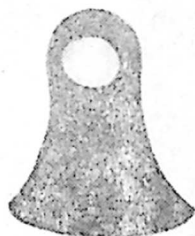
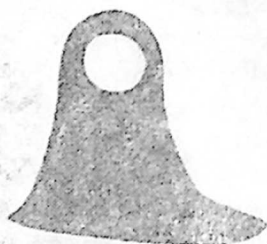
სამარხი შემთხვევით იქნა გათხრილი ისევე, როგორც ლებარდეში; ამიტომ მისი ზუსტი, მეცნიერული დათვალიერება ვერ მოხერხდა. მაგრამ შემდგომმა დაკვირვებებმა და ადგილის შესწავლამ ცხადყო, რომ იგი დაახლოებით ორი მეტრი სიგანის სამარხია. რადგან აქ ადგილი დამარცხია, ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში მიწა გადაირეცხა და სამარხის ზედაპირის სისქე შემცირდა. ამიტომ საკმარისი შეიქმნა ერთ მეტრზე მიწის ამოთხრა, რომ სამარხი აყრილიყო.

ეს უბრალო, ზედაპირული, შემთხვევითი ნაყარი ინვენტარი ან უბრალო იარაღთსაცავი როდია. ის სამარხია და ისიც ორმო-სამარხი. ამას ადასტურებს შემდეგი ფაქტები: 1) ინვენტარი და თვით მიცვალებულის ნეშტი არ არის ჩაფლული რაიმე ხელოვნურ საცავში. აქ არც ქვევრისა და კრამიტის, არც ქვისა და ხის ნიშნებია დაცული. ყველაფრით ჩანს რომ ნეშტი, როგორც წესი, პირდაპირ, სამარხად გაქრილ ორმოში ჩაუმარხავთ. 2) მიცვალებული, რომლის ბარძაყის, ნეკნებისა და თავის ქალის (ყბებითა და კბილებით) ძვლები საკმაო რაოდენობითაა ამოყრილი, დაფლულია სწორედ იმ დროს, როდესაც ინვენტარი ჩაფლო მიწაში, რადგან რამდენიმე ბრინჯაოს ინვენტარი თვით ძვალზეა მტკიცედ მიკრული (ალბათ საუკუნეების განმავლობაში ერთად დებით). ასევე, თითქმის ყველა ძვალი ატარებს მიწაში ხანგრძლივად ჩაფლული ბრინჯაოს შეფერილობის ნიშნებს. ზოგი ძვალი ამ შეფერილობით მთლიანად გაქვინებულია. 3) აქ მარტო ერთი ან ორი სახის იარაღი როდია, არამედ 36 სხვადასხვა სახის კარგად შერჩეული ყველა საოჯახო, სასოფლო-სამეურნეო და სამხედრო იარაღია ჩაფლული. როგორც წესი, ჩვენი წინაპრები, ასეთი რაოდენობით იარაღებსა და საერთოდ საყოფაცხოვრებო ინვენტარს მარხადღენ მიცვალებულის სამარხში „საიქიო ცხოვრებაში გამოსაყენებლად“.

ამრიგად, სავსებით დადასტურებულად შეიძლება ჩაითვალოს ის ფაქტი, რომ ეს ინვენტარი სამარხისეულია; ეს სამარხი ორმო-სამარხის ტიპისაა და მეცნიერულ თვალსაზრისით უაღრესად საყურადღებო.

სამარხისეულ ინვენტარს შეადგენდა რკინისა და ბრინჯაოს ნაქვთობანი: იარაღები და სამკაულები, თანაც ყოველგვარი საოჯახო, სასოფლო-სამეურნეო და საომარი იარაღი. ქალის სამკაულები სამარხში არ არის აღმოჩენილი, ან მისი არსებობა ძალიან საკამათოა. ასეთ სამკაულებს იმ დროს მამაკაცებიც ატარებდნენ და თანაც ეს ორიოდ სადავო ნივთი ვერ ადასტურებს მამაკაცთან დედაკაცის ნეშტის არსებობას სამარხში.

სამარხში ნაპოვნი იქნა: ბ რ ი ნ ჯ ა ო ს თ ო ხ ი . 6 ცალი (იხ. სურ.). მათ შორის სამი შედარებით პატარაა, ხოლო სამი — უფრო დიდი. ფორმით ექვსივე სათოხნად მოსახერხებლად გამოსაყენებელი წახრილობისაა. დიდი ზომის თოხის პირი დაახლოებით 11 სმ სიფართისაა, სიმაღლე კი ტარის გასაყრელი ყუნწის ჩათვლით 14 სმ-მეტრე ზომის თოხი პირთან 8,5 სმ-ის სიფართისაა და ყუნწის ჩათვლით აქვს 12 სმ-ის სიმაღლე. ორივე, როგორც მცირე ზომის, ისე დიდი ზომის თოხი მარცხნივ საგრძნობლად მოცვეთილია; ყოველმხრივ ეტყობა, მის პატრონს მარცხენათი უფრო ემარჯვებოდა თოხნა.

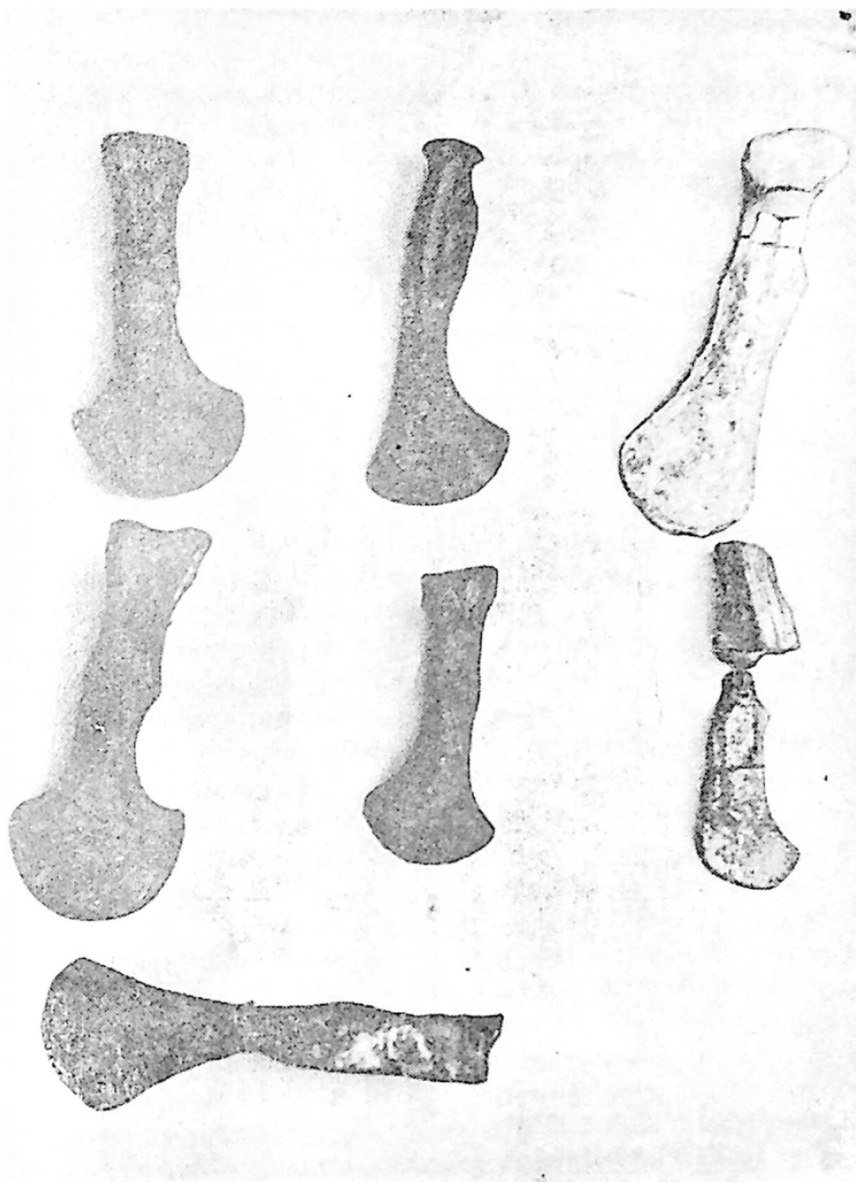

ზრინჯაოს თოხები (კურზე, გურძემი).

ზომათა შორის განსხვავება გაცვეთის შედეგი არაა. საყურადღებოა, რომ ყველა სახის იარაღი საფლავში ჩატანებულია კენტი რაოდენობით. ისინი კარგად დამუშავებული და ლამაზად გაფორმებულია. აღნიშნული ფაქტები მიუთითებს იმაზე, რომ მაშინ საერთოდ დასავლეთ საქართველოში და კერძოდ ამ ადგილას უაღრესად განვითარებული ყოფილა მიწათმოქმედება. „ბრინჯაოს თოხის არსებობა მოწმობს იმას, რომ საკმაოდ ინტენსიურად ყოფილა განვითარებული მიწათმოქმედება, განსაკუთრებით მებაღეობის ტიპისა, კობანის პერიოდისათვის (გარდამავალი პერიოდი ბრინჯაოდან რკინაზე — გ. ე.) დასავლეთ საქართველოში“. როგორც ცნობილია ეს ნივთი (თოხი) გარდამავალ პერიოდს ეკუთვნის. ამ დროისათვის კი დასავლეთ საქართველოში მებაღეობას, სათოხნი კულტურების — ღომისა და ჭადის გარდა სელის და კანაფის მოყვანაც იყო განვითარებული, რისთვისაც ასეთი თოხი იყო საჭირო.

კო ლ ხ უ რ ი ც უ ლ ი. ორი ცალი (იხ. სურ.). მათ შორის ერთი ბრინჯაოსი და მეორე რკინისა. რომლებიც ფორმითაც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. ბრინჯაოს ცული უფრო ფაქიზადაა დამუშავებული. იგი მრგვალი, ლამაზთაფიანია, რომელზეც წვრილი ხაზოვანი მხატვრული გაფორმების კვალიც ჩანს. რკინის ცულს თავი მომტვრეული აქვს და ამიტომ მისი ფორმის სავსებით სწორად დადგენა არ შეიძლება, ისე კი ყელის მოყვანილობა გვარწმუნებს, რომ იგი სწორი საჭრელი თავით ბოლოვდებოდა (რაც, რასაკვირველია, პირველი და უცნაური შემთხვევა როდია). ნივთი ძალზე დაყანგულია. ალაგ-ალაგ ძალზე ჩაქმულიც არის, რის გამო მასზე მხატვრული დეტალების კვალი სავსებით წაშლილია, მაგრამ საფიქრებელია, რომ იყო. რკინის ცულის ახლანდელი სიგრძე 20 სმ-ია, თუ ვივარაუდებთ. რომ მისი თავის გაგრძელება 1 სმ იქნებოდა, მაშინ იგი 21 სმ-ის სიგრძისა ყოფილა, ბრინჯაოს სიფართო 6 სმ-ს უდრის, ტარის გასაყრელი ყუნწის სიგანე 3—4 სმ-ია.

ს ე გ მ ე ნ ტ უ რ ი ი ა რ ა ლ ე ბ ი. 6 ცალი. ბრინჯაოსი (იხ. სურათი). აქაც ისეთივე განსხვავებაა, როგორც თოხებში; მსგავსი დანები, ანუ ცულები ნაპოვნია საქართველოს სხვა ადგილებშიც. (სოხუმი, ციხისძირი და სხვ.). იგი ბრტყელი, ბარის მოყვანილობის ნივთია, ტარის გასაყრელი არა აქვს. მისი ძლიერ წამახული შუა ნაწილი, ანუ ყელი ალბათ ხის ტარის განაპობში ჩაიკვროდა, რომ აღამიანს მოემარჯვებინა ის საომარი მიზნისათვის, ხის სათლელად. მისი ზედაპირის გასასწორებლად. შეიძლება იგი სხვა ფუნქციასაც ასრულებდა.

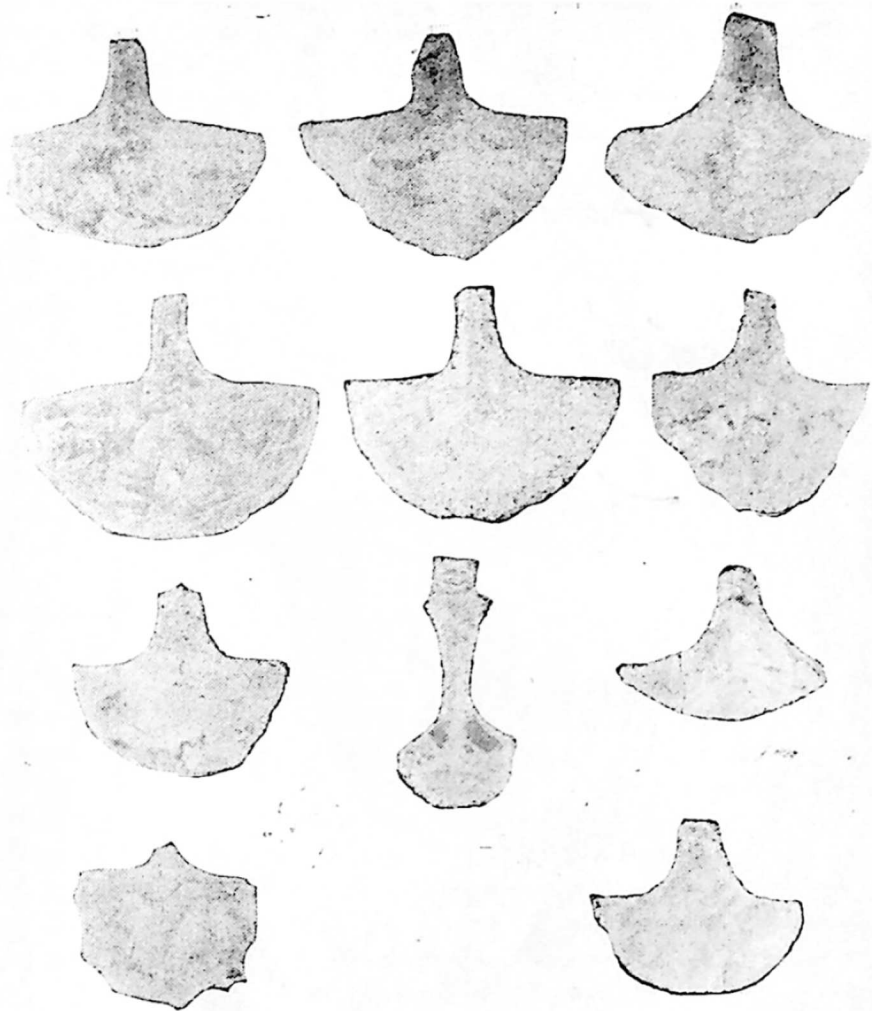

კოლხური ტულები (კურზე, გურძემი, ნახუნაო, სალხინო).

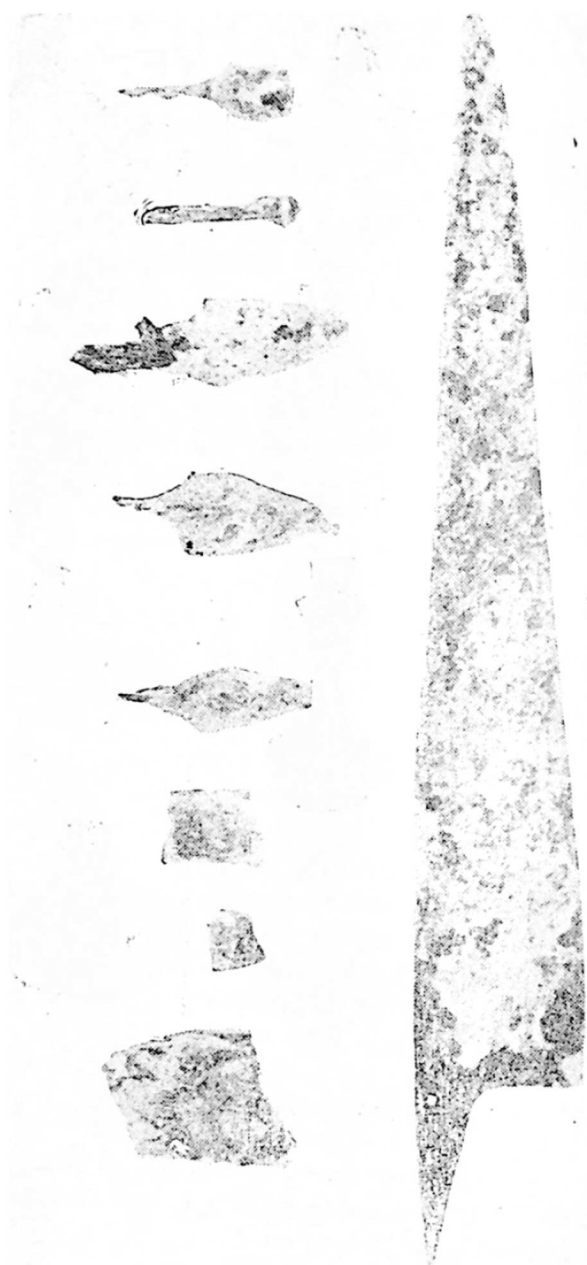
მისი სისქე ყველაზე სქელ ადგილას, ყელზე 1,5 მმ-ია. პირი ძალზე მკრელი აქვს. ყელთან ნივთის სიგანე უდრის 13 სმ-ს, ხოლო ყელიდან პირის რკალის ცენტრამდე 12 სმ-ს. მას მხოლოდ ერთ მხარეზე აქვს 6 ერთგვარი ნიშანი ორ მახვილ კუთხედ ჩახვეული ხაზი, რომელიც მარტო მხატვრულ გაფორმებას როდი შეადგენს (რადგან მხატვრული გაფორმება უფრო მდიდრული და მრავალსახიერი შეიძლებოდა); იგი უფრო ჰერალდიკური ნიშანი, ე. ი. გვარის უფროსის ან სამხედრო დიდუკაცის განსაკუთრებული საგვარეულო ემბლემა უნდა იყოს. აქედან ადვილად შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამ იარაღს, გარდა სამეურნეო დანიშნულებისა, სამხედრო დანიშნულებაც უნდა ჰქონოდა და უპირატესი სამხედრო იარაღი უნდა ყოფილიყო. შეიძლება ეს იარაღი მხოლოდ ერთი ჩაიკვროდა ტარში, ან შეიძლება ორი ერთად იკვროდა და ამდენად ერთ ტარზე ორმხრივ ასეთი ცულის ჩაკვრა საშუალებას აძლევდა ადამიანს ორმხრივ ეკვეთა, ორი პირით ეჭრა. ამდენად, შესაძლებელია სწორი იყოს ვ. ვიტტელის აზრი, რომ იგი თითქოს „ორმაგი ჩუგლუგის“ ნახევარი იყოს¹. ჭერჭერობით სხვაგან ნაპოვნი მასალები ამას არ ადასტურებენ. მაგრამ შემდეგ საუკუნეებში სხვადასხვა ქვეყნებში ტარში ჩაკრულ ასეთ ცულებს. ანუ ჩუგლუგებს იყენებდნენ საომარ იარაღად. შეიძლება ეს უახლესი იმ უძველესის განვითარება იყოს; შეიძლება იმიტომაც არ ჰქონდეს მათ ტარის საჭერები, ან ყელის უფრო სხვა ფორმა. რომ ორივე მხრივ ერთნაირი ასეთი იარაღის ტარში ჩამაგრება და შეკვრა ასეთი სახით უფრო ადვილი და მოსახერხებელია. კოლხური ცულისა და აქ ნაპოვნი რკინის კარგად ნაკეთი დანის პირის გვერდით, ამ იარაღის სამეურნეო იარაღად გამოყენება ნაკლებად დასაჯერებელია.

როგორც აღვნიშნეთ, მსგავსი სეგმენტური იარაღები აღმოჩენილია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, თუმცა ისინი ერთმანეთისაგან განსხვავდება. პროფესორი კუფტინი ვარაუდობს, რომ, რადგან ისინი ძლიერ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან თავისი სიდიდითა და მორთულობით. ამიტომ წვრილ ფორმებს არ შეიძლება მივაწეროთ ის ფუნქციები, რაც უფრო მსხვილ ფორმებს აქვთ. ისინი შეიძლება ჩაითვალოს უფრო საცვლელ ერთეულებად. ამ აზრის დასადასტურებლად იგი იმოწმებს ე. ა. პოხომოვს, რომელმაც 1907 წელს ციხისძირში მსგავსი „დანის“ აღმოჩენისას გამოთქვა ასეთივე აზრი, თუმცა პროფესორი კუფტინი იმასაც არ უარყოფს, რომ მსგავსი ნივთები საქრისებად, დანებად ან სხვა დანიშნულებისათვის ყოფილიყო გამოყენებული. მისი აზრით ასეთი ერთეულების არსებობა უნდა მიეწეროს

¹ კ უ ფ ტ ი ნ ი, „კოლხიდის არქეოლოგიის მასალები“, გვ. 22.

სეგმენტური იარაღები (კურზუ, კიწია, ნახუნაო).

შახათის ველზე ნაპოვნი ბრინჯაოსა და რკინის ნივთები.

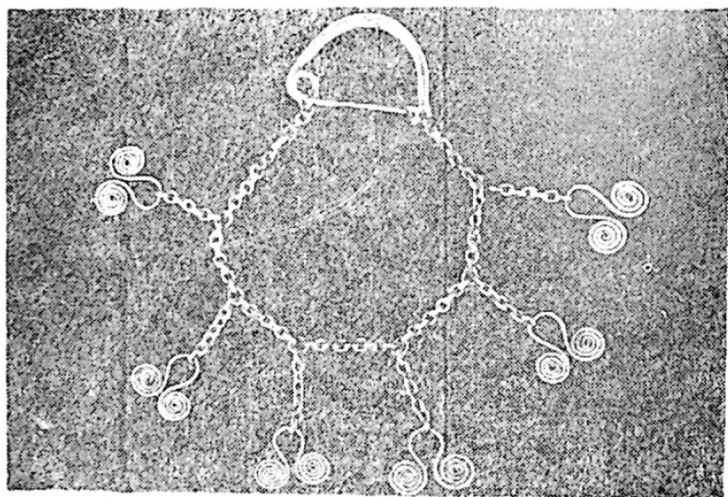
კობანის პერიოდს, რომელიც უკვე პირველი ათასწლეულის დასაწყისიდან იწყება და მოდის ამ ათასწლეულის შუა პერიოდამდე. ჩვენი აზრით, საცვლელ ერთეულად მისი გამოყენება არ გამოორიციხავს მის ძირითად დანიშნულებას. იგი შეიძლება ყოფილიყო სამხედრო იარაღი ან საომარი ცული, ან ჩუგლუგი და ამასთან საცვლელი ერთეულიც. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მასზე არსებული ნიშანი, მის სამხედრო თუ სამეურნეო დანიშნულების გარდა, რაღაც უფრო არსებით და განსაკუთრებულ დანიშნულებაზედაც მიუთითებს. ამიტომ შეიძლება იგი იყო იარაღიც და გვარის ნიშანიც (გერბი). ყოველ გვარს მსგავს ცულზე, ან ჩუგლუგზე თავისი განმასხვავებელი გვაროვნული ნიშანი ექნებოდა, ამასთან ამ ნიშანთა სიმრავლით აღნიშნავდნენ ალბათ ამ ნივთის საცვლელ ღირებულებასაც. ამიტომ არც ისაა გამოორიციხული, რომ ასეთი ნივთი საცვლელი ერთეულიც ყოფილიყო. უადრესად გასაზიარებელია ცნობილი მეცნიერის აზრი ამ ნივთის არსებობის პერიოდის შესახებ. ამდენად, ასეთი ნივთის ამ სამარხში არსებობაც იძლევა შესაძლებლობას ვივარაუდოთ, რომ ეს სამარხი ჩაითვალოს ჩვენს წელთაღრიცხვამდე VIII — VI საუკუნეების სამარხად.

ხ ა ნ ჭ ა ლ ი ო რ ი ც ა ლ ი. მათ შორის ერთი რკინისაა. აქვს ტარი და ტარსაცავის შესაკრავი მანქვლები. მისი დღეისათვის დარჩენილი ნაწილი ტარიდან წვერამდე 38,5 სმ-ია, ორივე მხრივ მკვეთრად ამობურცული ზურგის ზოლებით. ის მიწაში ხანგრძლივი დებით ყანგისაგან ძლიერ შექმულია, ალაგ-ალაგ ჩამტვრეული და ძალზე დაწვრილებულია. მეორე — ბრინჯაოსგანაა დამზადებული, ორმხრივ მკრელი პირი აქვს და უტაროა. სიგრძით დაახლოებით ამ ხანჯლის ტოლია. იგი შედარებით უფრო ვიწროა და გრძელი. მსგავსი ხანჯლები ბრინჯაოს ნივთებთან ერთად მრავლადაა ნაპოვნი საქართველოში და მიეკუთვნება ადრეული რკინის ეპოქას. ეტყობა, ბრინჯაოს იარაღის ოსტატები უფრო მეტი გულისყურითა და ოსტატობით აკეთებდნენ რკინის ხანჯლებს და ამიტომაც მასთან ნაპოვნ სხვა ნივთთა შორის იგი, კოლხური რკინის ცულთან ერთად, მძლე იარაღისა და თავის დროზე კეთილნაკეთი ნივთის შთაბეჭდილებას სტოვებს.

რ კ ი ნ ი ს დ ა ნ ა დ ა მ ი ს ი ტ ა რ ი. დანა კარგად არის დამუშავებული. აქვს მკრელი პირი და ტარსაცავის შესაკრავი მანქვლები. მსგავსი დანები საკმაო რაოდენობითაა ნაპოვნი კობანის კულტურის გავრცელების ზონაში როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში (ასეთი დანები აღწერილია სამხრეთ ოსეთის 1951 წლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალებში).

თიხის კუჩკელი (ამფორა) ნალეხსაოს სამარხიდან.

ბრინჯაოს გულსაყიდი (ნაპოენია ბალაში, მესარონზე).

ზარაკი ბრინჯაოსი. ზარაკის ლერძი ზარის ტარშია გარდღეობდა და ენა მასზეა ჩამოკიდებული, ზარაკს ზემოთ პატარა ყუნწი, საბმური აქვს. საერთოდ ნივთის სიდიდე დაახლოებით 2x1 სმ-ია (ჩვეულებრივ ზარაკს კი ლერძი, რომელზედაც ენას კიდებენ, აქვს თავზე, ცენტრში).

გულსაკიდი ბრინჯაოსი. იგი ფრინველის თავის მოყვანილობისაა. ძალზე წამახული ნისკარტით. უკანა ნაწილი ყელთან წაბტვრეულია. ეტყობა, აქედან სხეულის სხვა ნაწილიც იყო გამოსახული. თვალების ადგილას გაკეთებულია საბმური ნახვრეტი. იგი უნდა იყოს ერთგვარი საკულტო ნიშანი ან ავგაროზი, რომელსაც მკერდზე ატარებდნენ ხოლმე კერპის პატივსაცემად. მისი დღემდე დარჩენილი ნაწილი 3 სმ-ია. მხატვრულა გაფორმების კვალიც ემჩნევა. მაგრამ ხანგრძლივი ხმარების გამო ძლიერ გაცვეთილია. აქ ნაპოვნია აგრეთვე ორი მსგავსი საკულტო ნიშანი, ანუ ავგაროზი შედარებით უფრო დიდი ზომისა და ოდნავ გაურკვეველი მოყვანილობის. ეტყობა, ეს საკულტო ნიშნები ყელზე ეკიდა მის პატრონს ბრინჯაოს ან სხვა საბმურით, რომლის კვალი არაა დარჩენილი. თუ მხედველობაში არ მივიღებთ სამარხში აღმოჩენილ მძივის რამდენიმე მარცვალს. უცხო, ძვირფასი ქვის სამძივო, უწვრილესი კენჭები სფლავის ამოყრისას ბევრი ყოფილა, მაგრამ ყურადღება არ მიუქცევიათ და ბავშვებს დაუბნევიათ; შემორჩა მხოლოდ ერთი ცალი. რითაც საფუძვლიანი და სრულყოფილი დასკვნის გაკეთება შეუძლებელია. თუმცა არის მრავალი შემთხვევა ბრინჯაოს კულტურის პერიოდის სამარხებში მსგავსი ქვების მძივების აღმოჩენისა.

ქინძისთავი ბრინჯაოსი. ერთი ცალი. იგი 3,5 სმ სიგრძისაა. არის ცალმხრივ თავჩახვეული. როგორც ეტყობა, წვერი წამტვრეული აქვს. მსგავსი ბრინჯაოს ქინძისთავი, ოღონდ ორმხრივ ჩახვეული თავით, ნაპოვნია გუდაუთაში და აღწერილია ლუკინისა და კუფტინის მიერ. მასთან ნაპოვნ სხვა ნივთებთან ერთად ამ ნივთსაც ცნობილი მეცნიერები მიაწერენ კობანის პერიოდს.

ფიბულა. ორი ცალი. ერთი რკინისაა და ერთი ბრინჯაოსი. რკინის ფიბულას ქვემოთ შესაკრავი ენაც აქვს, ხოლო ბრინჯაოს ფიბულას ენა მომტვრეული აქვს. ფიბულა წარმოადგენს გრეხილ რკალს. რომლის თავი წაბრტყელებულია და ენის კაუჭადაა ქცეული, მეორე ბოლო კი ერთ რგოლადაა მოხვეული და შემდეგ დარჩენილია ენის 2 სმ. სიგრძის ნაწილი. ეტყობა, იგი კაუჭამდე გრძელდებოდა და სამაგრს წარმოადგენდა. ფიბულის დასამზადებლად გამოყენებული ბრინჯაოს მავთული 15 სმ სიგრძისაა.

ბ რ ი ნ ჯ ა ო ს ს ა ფ ე თ ქ ლ ი ს რ გ ო ლ ი. 1 ცალი. მსგავს რგოლებს უხვად პოულობენ ბრინჯაოს კულტურის დროინდელ სამარხებში და უფრო გვიანაც.

ს ა რ ტ ყ ლ ი ს შ ე მ კ უ ლ ო ბ ა. 6 ცალი. ბრინჯაოსია. ეტყობა, ეს ნივთები დამაგრებული იყო ტყავზე, რადგან ყველა მათგანს აქვს უკან კაუქუა სამაგრები, ხოლო ქვედა არშიას მიყვება ხვრეტილები თასმების შესაკრავად. ყველა ეს ნივთი დაწყებული სრულიად უმნიშვნელო პატარა დეტალიდან, დამთავრებული მსხვილ ნივთებამდე კარგი გემოვნებითა და ხელოვნებითაა ნაკეთები. ამ ნივთთა შორის ყურადღებას იპყრობს ორი ერთნაირი და ერთი კიდევ ფორმით მათგან განსხვავებული ნივთი. პირველ ორს ხვეული ფორმა აქვს — შუა ნაწილი ამოწეული, ფრთები დაშვებული და ზედა წიბურები ორივე მხრივ ოდნავ წაწვეტებული. ნივთის ქვედა არშია ამოღარულია 0,5 სმ-ის სიგანეზე თავიდან ბოლომდე და ამ ღარში 6 ნახვრეტია გაკეთებული ერთმანეთისაგან ზუსტად 1 სმ-ის დაშორებით. საერთოდ სამკაული 9,5 სმ-ის სიგრძისაა. ღარის ზემოთ სამკაულის მთელ სიგრძეზე წერტილების ხაზია გავლებული, რომლის ორივე მხარეზე თავიდან ბოლომდე დაშვებულია ირიბად გასმული ხაზები, რომელიც სამკაულის ერთგვარ მხატვრულ გაფორმებას წარმოადგენს. ყველა ეს წერტილი და ხაზი უშუალოდ ლითონზე არის ამოჭრილი. სამკაულს ორივე ბოლო ჩაკეტილია ორი პარალელური ხაზით, რომელიც პირველი და უკანასკნელი ხვრეტილის თავამდე ეშვება ღარში. მესამე სამკაული კი ასეთივე ზომისაა, მაგრამ ფორმით ოდნავ განსხვავდება მათგან. მისი ზედა მხარე ასევე შუაში ოდნავ ამოწეულია, ფრთები თანაბრად გაშლილია და წიბურები მოგლუებული, ქვედა მხარე სწორია: გონიობზე ღარი არ გასდევს. მისი ზედაპირი სწორი ხაზით ორ ნაწილადაა გაყოფილი: ხაზის ზემოთ სამკაულის მთელ სიგრძეზე ხვეული, ერთმანეთზე გადაბმული რგოლებია ვერტიკალურად დახაზული, ქვემოთ კი უჯრედებში პატარა სწორებია ამოხაზული. მას ხვრეტილები არა აქვს. სამაგრად მხოლოდ უკანა ნაწილში კაუქია გაკეთებული. მასზე და სხვა სამკაულზეც არის რკინის მანქვლების კვალი. ამდენად, ეს ნივთები ნათელ შთაბეჭდილებას გვიქმნის ხელოსნური წარმოების განვითარების იმ დროს არსებულ საკმაოდ მაღალ დონეზე. ბრინჯაოს ნივთებზე რკინის სამაგრის კვალი ადასტურებს იმას, რომ ისინი ერთად უწარმოებიათ და ერთადაც უხმარიათ.

ბ რ ი ნ ჯ ა ო ს ფ ი რ ფ ი ტ ე ბ ი ს ნ ა ტ ე ხ ე ბ ი. 2 ცალი. ერთი ბრტყელი და საგრძნობლად დაზიანებულია. მეორეს ქვედა ნაწილი სქელი, ხოლო ზედა ნაწილი უფრო ბრტყელი და ჩაგლუებული აქვს. ეს ფირფიტები ისეთ შთაბეჭდილებას ტოვებენ, რომ ოდესმე რაი-

მე ჭურჭლის ერთიანი ნაწილი ყოფილიყვნენ. გადმოგვცემენ, რომ ასეთი ფირფიტები და მათი წვრილი ნამტვრევები ადგილზე მრავლად ყოფილა. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს ფირფიტები ან მუზარადის ან კიდევ რაიმე ბრინჯაოს ჭურჭლის ნამსხვრევებია. ისინი თავიანთი ფორმით, თუ იქვე ნაპოვნ ბრინჯაოს ზოდსაც გავითვალისწინებთ ერთგვარ შთაბეჭდილებას გვიქმნის ბრინჯაოს მუზარადის ისეთი ფორმის ნაწილზე, როგორც ნაპოვნია ქ. სოხუმში და აღწერილია პროფესორ კუფტინის მიერ წიგნში „კოლხიდის არქეოლოგიის მასალები“. მსგავსი ბრინჯაოს მუზარადები ნაპოვნია საქართველოს სხვა ადგილებშიც და დათარიღებულია იმავე პერიოდით.

ბ რ ი ნ ჯ ა ო ს ზ ო დ ი საქმაოდ სქელი, დანის ფორმის მსგავსი ნამტვრევია, რომლის სიგრძე უდრის 6,5 სმ-ს, ხოლო სიგანე 1,5 სმ-ს, სისქე 0,5 სმ-ზე მეტია. აქვს გლუვი გვერდები. საერთოდ, ამ ნატეხს რაიმე განსაკუთრებული ფორმის კვალი არ ემჩნევა.

ბ რ ი ნ ჯ ა ო ს ტ ა რ ი ყ უ ნ წ ი თ. იგი რაღაც გაცილებით უფრო მსხვილი სამკაულის თავია. ამ სამკაულიდან ამოზიდული ბრინჯაოს ღერძი დაბრტყელებულია და თავთან ჩახვეულია ის ბრტყელი ნაწილი. რომლის განივი სიღრუე გამოყენებული იყო ალბათ რაიმე ზონარის ან ძეწკვის გასაყრელად და მკერდზე ან ყელზე დასაკიდებლად. ნივთზე პატიინის სქელი ფენის გამო და ამასთან ერთად ხანგრძლივი ცვეთის შედეგადაც, რაიმე მხატვრული გაფორმების. ან ნიშნის კვალი არ ჩანს.

აქვე სამარხის ადგილზე, მიწაში კერამიკის უამრავი წვრილი ნამტვრევია. ეტყობა, სამარხში თიხის ჭურჭლებიც იყო ჩატანებული, რაც სავსებით სარწმუნოა, მაგრამ ამ გათხრის დროს გაუფრთხილებლობის გამო. ან კიდევ მიწაში ხანგრძლივი დებისა და მიწისქვეშა ნჯღრევების გამო, ჩაიმსხვრა. გათხრის დროს ნამსხვრევებს ყურადღება არ მიაქცევს და კიდევ უფრო დააქუცმაცეს უძველესი კერამიკა. ამიტომ სამარხისეული თიხის ჭურჭლების აღდგენა უკვე აღარ შეიძლება.

ნივთების ასეთი მრავალფეროვნება და სიუხვე საშუალებას გვაძლევს გავარკვიოთ სამარხის ხნოვანება და კულტურის დონე.

ამ ზოგადი, ზერელე განხილვითაც კი ცხადი ხდება, რომ ცალკეული ნივთები ეკუთვნის ისეთ ეპოქას, როცა ჯერ კიდევ ბრინჯაო საქმაოდ ფეხმოკიდებულია ხალხის ყოფაცხოვრებაში და მისგან ამ დროს მასიურად აკეთებენ სამეურნეო და სამხედრო იარაღებსა და სამკაულებს. ეს სამკაულები და ნივთები არა ჰგავს მიუჩვეველი, გაუწაფავი ხელის ნამუშევარს. ისინი იმ დროისათვის საქმაოდ მკვიდრად და გემოვნებითაა ნაკეთები. ამასთან, ეს ის ეპოქაა, როცა რკინა ფართოდ

იკაფავს გზას ხალხის ყოფაცხოვრებაში და ადამიანი თითქმის ყველა ნივთს ბრინჯაოსთან ერთად მისგანაც ამზადებს, ე. ი. გარდამავალი ეპოქა ბრინჯაოდან რკინაზე.

გარდა ამ სამარხისა, ამავე ეზოში აღმოჩნდა მეორე სამარხი, შედარებით უფრო ღარიბი. ისიც ისევე შემთხვევით გაითხარა მიწის ხვნისას და ისევე ორმო-სამარხის ტიპისაა.

ამ ახალ სამარხში აღმოჩნდა ერთი ტირიფის ფოთლის ფორმის ბ რ ი ნ ჯ ა ო ს ხ ა ნ ჯ ა ლ ი. იგი 15 სმ სიგრძისაა, ორმხრივ მჭრელი პირით, ზურგის ხაზის გარეშე. რაიმე მხატვრული გაფორმების კვალი, ან ორნამენტი ზედ არ ზის. ერთი ცალი სახვერტეტი წვეტიანათი და ფართო ბარისებრი ტარით; ისეთი ფორმისაა, როგორც ეს აღწერილი აქვს კოლხიდის მასალებში კუფტინს. აქვე აღმოჩნდა ქინძისთავეები, ერთი ფიბულა, მძივები — მკედგასაყრელი ზვრეტილიანი მინის და ქვის მარცვლები. აქვე იყო რკინის ერთი პატარა საკვეთის პირი, ბრინჯაოს თოხის ნამტვრევები და ბრინჯაოს შუბის წვერი. ეს სამარხი, როგორც ჩანს გაძარცული იყო. ამასთან ზოგიერთი მასალა კავითა და ბარით დეფორმირებულია, მაგრამ სამარხისა და მისი ინვენტარის პოვნა მაინც საინტერესოა იმდენად, რამდენადაც ღვინდება, რომ კურზუში მხოლოდ ერთ შემთხვევით სამარხთან როდი გვაქვს საქმე. არამედ სამარხთა სისტემასთან, დამახასიათებელი სამარხისეული ინვენტარით.

მსგავსი მასალები: ცულები, დანები, ხანჯლები, ფიბულები და სხვ. უხვადაა ნაპოვნი დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, განსაკუთრებით აფხაზეთში. თუმცა განსხვავებული, მაგრამ ძირითადად მაინც მსგავსი მასალებია ნაპოვნი აგრეთვე აღმოსავლეთ საქართველოს სხვადასხვა ადგილებშიც, ე. ი. საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე, მათ შორის დვანის სამაროვანში, რომელიც აღწერილია პროფ. ს. მკაალაოთის მიერ. სამხრეთ ოსეთის არქეოლოგიურ ექსპედიციის მასალებში მრავალი მსგავსა ნივთია, თუმცა აქ ბრინჯაოსა და რკინის მასალებთან ერთად ვერცხლისა და ოქროს სამკაულებიც მოიპოვება, რაც კურზუს სამარხის ინვენტარში არ შედის. სამაგიეროდ, კურზუს მასალებში მრავალია ბრინჯაოსა და რკინის ის ნაკეთობანი, რომლებიც ამ მასალების მსგავსს წარმოადგენენ და რომელთაც ჩვენი ცნობილი მეცნიერები აღრუულ რკინის ეპოქას მიაწერენ. რკინა ჩვენთან უკვე მტკიცედ იყო დამკვიდრებული ჩვენს წელთაღრიცხვამდე პირველი ათასწლეულის VIII — VII საუკუნეებში. ცალკეული საგნების გულდასმით განხილვამ და ცნობილ მეცნიერთა მიერ შესწავლილმა მსგავსმა მასალებმა სავსებით შესაძლებელი გახადა ვარაუდი, რომ ეს სამარხი ჩვენს ერამდე პირველი ათასწლეულის VIII-VI საუკუნეებს მიეკუთვნოთ,

რადგან ამაზე ადრე რკინა ბრინჯაოსთან ასე დიდი, თითქმის თანაბარი უფლებებით არ შეიძლებოდა აღქურვილი ყოფილიყო. ამ ფაქტს კოლხური რკინის ცულის არსებობაც კი ამტკიცებს. ამასთან. ამაზე გვიანაც არ შეიძლება ვივარაუდოთ, რადგან VI საუკუნის უფრო გვიან სამარხებში უკვე რკინა უფრო გაბატონებულ მდგომარეობაში უნდა იყოს წარმოდგენილი, ხოლო ბრინჯაო — შედარებით უფრო ნაკლებად. თანაც ბრინჯაოს დანების, ანუ საომარი ცულების. თუ ჩუგლუგების არსებობა VI საუკუნეზე უფრო გვიანი პერიოდისათვის არაფრით შეიძლება გამართლებულ იქნეს. არც მსგავსი საცვლელი ერთეულის არსებობაა სარწმუნო განვითარებულ რკინის ეპოქაში, როცა უკვე ჩნდება გაცვლის გარკვეული საშუალება— ფული და ბატონდება კიდევ. ამაზე გვიან მათი არსებობა არც ნამარხი ნივთებოთაა დადასტურებული. თვით ორმო-სამარხებიც კი რკინის მტკიცედ დამკვიდრების შემდეგ იცვლება ქვევრის, ქვაყუთებისა და სხვა სახის განსაკუთრებული საცავ-სამარხი მოწყობილობით და ნაგებობით. თვით სამარხის ინვენტარაც უფრო მრავალფეროვანი და მდიდრული ხდება. ამიტომ საესკებით სწორი იქნება თუ ზემოთ გამოთქმულ აზრს უფრო სარწმუნოდ ჩავთვლით.

სამარხისა და მისი ინვენტარის ზოგადი გაცნობა-განხილვით შეიძლება წარმოვიდგინოთ მაშინდელი მეომარი მამაკაცის სამხედრო და სამეურნეო აღქურვილობა. იგი შეიარაღებული იყო საომარი ჩუგლუგით, რკინის ხმლითა და ხანჭლით, შუბით. წელზე ერტყა ბრინჯაოს სამკაულებით შემოსილი სარტყელი. თავზე ბრინჯაოსავე ჩაფხუტი ეხურა. მეურნეობაში კი იყენებდა სხვადასხვა ზომის ბრინჯაოს თოხებს, რკინის დანებს, ბრინჯაოსა და რკინის კოლხურ ცულებს; მკერდზე ატარებდა ბრინჯაოს მძივს, ფიბულებს. ქინძი'თავეებს. ხელზე --- ბეკედებს.

ეს იშვიათი მასალაც იმაზე მოუთხოვს. რომ დასავლეთ საქართველოში მაშინ მალალ დონეზე მდგარა ხელოსნური წარმოება. აქვე ნაპოვნი მკერდით სატარებელი საკულტო ნიშანიც ერთგვარ გასაღებს გვაძლევს წარმართული რელიგიის ადგილობრივი კერპის, ან ღვთაების შემდგომი გულდასმით ძიებისათვის.

უაღრესად საყურადღებოა სეგმენტურ იარაღზე ან ე. წ. დანაზე აღნიშნული ნიშნები, რომლებიც ჩვენი ჰერალდიკური კულტურის ერთ-ერთი უძველესი ნიშნები შეიძლება იყოს. ამ ნიშანთა შემდგომმა, უფრო დეტალურმა შესწავლამ შეიძლება ახალი, ძვირფასი მასალა მოგვცეს ჩვენი ხალხის კულტურის ისტორიის კვლევისათვის.

თანაც სასოფლო-სამეურნეო იარაღთა სიუხვე და სხვადასხვაობა გვარწმუნებს სამეურნეო საქმიანობის და კერძოდ მიწათმოქმედების მალალ დონესა და მრავალფეროვნებაშიც.

ისრის წვერები, ნუკლეუსები, ნამგლის პირები, წვეტიანები
(ნახუნაო მარტილის ფერდობი).

ბრინჯაოს ეპოქის ნასახლარების კვალი ნაპოვნია სალიპარტიანოს და საქყონდიდლოს მრავალ სხვა ადგილებშიაც. 1960 წელს სოფელ ნალექსაოში კოლმეურნე ო. ჭლარკავას ეზოში გაიხსნა სამარხი: როცა იგი თავის საეზოვე ნაკვეთზე ვენახისათვის ნიადაგს აბრუნებდა, სრულიად შემთხვევით წააწყდა მაღალ კერამიკულ ქურქულს, რომელსაც სახელურები მომტკრეული ჰქონდა (იხ. სურ.). ჭლარკავამ დაბეჭითებით განაგრძო ადგილის მოსინჯვა. მან გათხარა თითქმის 2 მ სიგრძისა და სიფართის ორმო, გაწმინდა იგი და ამოყარა მიცვალებულის თითქმის მტკრადქცეული ძვლები

ადგილის შემდგომი გულდასმით შესწავლით დადგინდა, რომ იგი გვიანი ბრინჯაოს ეპოქის ადამიანის ორმო-სამარხი იყო. სამარხში მართო ერთი მიცვალებული მამაკაცი იყო. მისთვის თან ჩაუტანებიათ სამეურნეო. სამხედრო და სასამკაულო ინვენტარი.

საყოფაცხოვრებო ინვენტარით შორის სინტერესოა ამფორა: იგი ორსახელურიანია. ტლანქად დამუშავებული საორნამენტო ხაზებით. სახელურები მოქსხურეული აქვს, მხოლოდ გონიობთან შემორჩენილი აქვს ყუნწები. დაახლოებით 4 სმ სიფართისა და 3 სმ სიგრძის. სახელურის ქვედა ყუნწის საჯდომი მოშიშვლებულია ამფორის წელზე. სახელურის საჯდომის გასწვრივ გასდევს სამი უწესოდ ღვარქნილი ხაზის გრებილი. რომელიც ჰყოფს საორნამენტო ქვედა და ზედა რეგისტრს. გონიოდან ქვემოთ ჩამოსდევს სწორი ხაზულები. იგი ყელის საჯდომთან იკრება მსგავსი ღვარქნილი ხაზით, შექმდე კვლავ სწორები ეშვება წელისაკენ. წელის გამყოფის ქვემოთ პარალელური ხაზულებია დასმული. ქურქელი 30 სმ სიმაღლისაა. წელზე 27 სმ-ზე მეტი სიფართის. პირის სიფართე 14 სმ-ზე მეტია: მეორეც ასეთივე ყოფილა. მისი მხოლოდ ნამსხვრევეები ვიპოვეთ ადგილზე. მსგავსი ამფორები მრავლადაა აღწერილი ენეოლითურ და ბრინჯაოს ეპოქის ნასახლარების ინვენტარში. მათ შორის აღსანიშნავია ანაკლიის მახლობლად ადგილ „დიხაგუძუბას“ შუა ფენის არქეოლოგიურ მასალებში ნაპოვნი ორსახელურიანი ქურქელი¹.

ბრინჯაოს მასალათა შორის არის კოლხური ცული. მას ტარში ჩასაყრელი ყუნწის ერთი მხარე ჩამომტკრეული აქვს. ცული მცირე ზომისაა და ზედ საკმაოდ ნათლად მოცემული საორნამენტო ხაზები ატყვია. აქვე აღმოჩნდა ბრინჯაოს ფიბულის ყუნწები და მისაბნევეები, ქინძისთავეების ნამსხვრევეები და სხვ. (იხ. სურათი).

რკინის მასალათა შორის აღსანიშნავია შუბის წვერი ტარში ჩასას-

¹ კუ ფ ტ ი ნ ი, „კოლხიდის არქეოლოგიის მასალები“, ტ. II, 1950 წ., გვ. 252. ტაბ. 68.

მელი ყუნწით. შუბის წვერი ორპირა მახვილია, ოდნავ ამოწეული ზურგის ხაზებით. ყუნწიდან მისი სიგრძე 38 სმ-ზე მეტია. საკვეთი პირი ეელთან 5.5 სმ-ის სიფართისაა. ყუნწის სიგრძე 12 სმ-ია. მსგავსი შუბლის პირები ნაპოვნია საქართველოს გვიანდელი ბრინჯაოს ეპოქის სამარხის ინვენტარში. საინტერესოა, აგრეთვე ხანჯლის ტარში ჩასაყრელი ნაწილი. რომელიც ჩასმულია ურთხელის ტარში და შეკრულია რკინის 3 მანქვლით. ეტყობა, იმ უძველეს დროში სხვადასხვა სამეურნეო თუ სამხედრო ინვენტართა ტარებად, საცავებად და სამაგრებად იყენებდნენ ამ ძვირფასი ჯიშის ხის მასალას. უდავოა, ამ ჯიშის ხის ხშირი ტყეებით იყო დაფარული მაშინ ჩვენი მხარის მთები და მთის კალთები.

სასამკაულო მასალათა შორის აღსანიშნავია მძივი. მისი მხოლოდ რამდენიმე მარცვალი იქნა დაცული (სხვა ალბათ გაიხნა). ეს მცირე მასალა მაინც ცხადად წარმოგვიდგენს ეპოქის კულტურულ დონეს. მისი მარცვლები ფერადი მინის ბურთულებია. რომლის ზედაპირი ბუდურებადაა დაყოფილი, ბუდურებში ჩამჯდარია ფერადი თვლები. არის როგორც წვრილი, ასევე საკმაოდ მსხვილი ერთეულებიც. მსგავსი მძივი ნაპოვნია ბ რ ი ლ ის ბრინჯაოს სამარხებში.

კიდევ უფრო საინტერესო და საყურადღებო მასალა აღმოჩნდა გ უ რ ძ ე მ შ ი კ. ხარებავას ეზოში 1959 წლის მარტში. სოფელ გურძემში, როგორც გადმოგვცემენ, მსგავსი მასალა რამდენიმე ადგილას წინათაც იყო ნაპოვნი, მაგრამ არავინ ინტერესდებოდა ამ მასალით, რის გამო იფანტებოდა ხოლმე. 1958 წლის შემოდგომაზე საეზოვო ნაკვეთის ხენისას კ. ხარებავამ თავის ეზოს იმ ნაწილში, რომელიც უძველესი „ნაოზვამუს“ ძუძუსებრ ბორცვის კალთას წარმოადგენს; იპოვა კარგად დამუშავებული (ზედ საორნამენტო ხაზებით), საკმაოდ დიდი ზომის კოლხური ცული, რამაც ის არ დაინტერესა და ეს ნივთი ბავშვების სათამაშოდ ეგდო ოჯახში. ამის შესახებ არავისთვის არ უცნობებიათ, თვითონაც არ ცდილან, რომ ეზო დაინტერესებული თვალთ მონახატ და აი შემთხვევით, თვით კ. ხარებავას ფაცხის წინ, საძიარკველიდან რამდენიმე ნაბიჯის დაშორებით ბავშვმა ისეთივე ცული ამოაგდო. ეს როდესაც მშობლებმა შენიშნეს, მათ ათხარეს იჭაჟრობა და ამოყარეს რაც იყო შიგ. როგორც შემდეგ დადგინდა, აქ ამოყრილი მასალა ეწყო შავი კერამიკული მასისაგან დამზადებულ ქოთანში, რომელიც შესანიშნავად მოხატული, თხელკედლებიანი და საკმაოდ მოზრდილი იყო. აქ აღმოჩნდა (იხ. სურ.) მეტად საინტერესო მასალა:

1. ბ რ ი ნ ჯ ა ო ს თ ო ხ ე ბ ი. თოხები ჩვენს მიერ კურჩუს მასალებში აღწერილი ფორმისანი არიან, ხმარებისაგან ძლიერ გაცვეთილი

და პირმოკმული. ერთ-ერთ თოხს ზედ აქვს ზურგის სასამკაულო სამი ზოლი. ეტყობა შემკულობის კვალიც. მსგავსი თოხების ნამტვრევები ამ მასალათა შორის 15 ცალს აღმატება. აქ არის ყელი, ტარგასაყრელის ნამტვრევები და სხვა.

2. კოლხური ცულეზი. ოთხი ცალი, მათ შორის სამი დაზიანებული. ზოგს ტარგასაყრელის ნაწილი აქვს ჩამტვრეული. ერთი შუაზე გადატეხილია, ერთი კი, რომელიც ამ მასალისაგან ცალკე იბოვება, ხარებავამ, სრულიად საღია და საკმაო სუფთაც. ალბათ, ბავშვების მიერ ხელში ხანგრძლივი ტარებით პატინა გადაიწმინდა. ორ ცალს ზედ საორნამენტო ხაზებიც ეტყობა. სამივე ერთი ფორმისაა. ამასთან ამ მასალებში აღმოჩნდა 15 ცალი კოლხური ცულის სხვადასხვა ნამსხვრევი, მათ შორის პირები, ყუნწი, ტარგასაყრელი ხვრეტილის ნამსხვრევი და სხვ.

3. საომარი ცული ქართული ფორმისა. საომარი ცული დამზადებულია მთლიანად სპილენძისაგან. მას მაღალსაფეხურიანი ყელი და კოლხური ცულის მსგავსი ოვალური საქრელი აქვს. მსგავსი ფორმის ცული ჩვენი მხარის სამარხისეულ ინვენტარში ჭერჭერობით არსად არ არის ნაპოვნი. იგი აღწერილია თბილისსა და სხვა სამარხისეულ ინვენტარში, მრავლადაა წარმოდგენილი აღმოსავლეთ საქართველოს ბრინჯაოს ეპოქის მასალებში. საფიქრებელია, რომ იგი აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის ურთიერთობის გამო აქ მოხვედრილათუმცა აქვე ისიც უნდა ითქვას. რომ აღმოსავლეთსა და დასავლეთ საქართველოს შორის იყო ეკონომიური ურთიერთობა და კულტურული კავშირი. ამიტომ ცალკეული ერთეული ერთმანეთის წაბადვით იქაც მზადდებოდა და აქაც, ოღონდ ერთეული სახით და არა მასობრივად.

4. ბრინჯაოს ზოდები მცირე ზომის, ოვალური ფორმისაა. ზოდები წარმოდგენილია მრავალი წვრილი ოვალური ფორმის ჩამონამსხვრევების სახით. აქვე იყო უამრავი წიდაც და წვრილი ნამსხვრეებიც.

5. ბრინჯაოს მავთულის რგოლები და მავთულები. სჩანს, რომ ეს მასალა ქინძისთავის და სამკლავე რგოლების გაჭიმული და დამსხვრეული ნაწილებია.

6. ბექდის მსგავსი, ორი ცალი მსხვილი მავთულის რგოლი, ჩვენს მიერ პირობითად ბექდებად აღნიშნული. მათ მართლაც ეს დანიშნულება უნდა ჰქონოდა.

7. ვერძის გამოსახულება ბრინჯაოსი. მას არც მკედგასაყრელი ხვრეტილი ჰქონდა და არც განსაკუთრებული საბმური ზონარისათვის, მაგრამ ეტყობა, რომ ეს იყო სარიტუალო ერთეული—

ავგაროზი. რომელსაც ან მკერდით ატარებდნენ, ან კიდევ სახლში ინახავდნენ. როგორც ღვთაების საკერპო გამოსახულებას. საყურადღებოა. რომ მაშინ ცხვარი ღვთაებრივ ცხოველად ყოფილა მიჩნეული.

ამ მასალათა მთელი შემადგენლობა მხოლოდ ბრინჯაოსაგან დამზადებული ერთეულებია. მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას. რომ ინვენტარი გვიან ბრინჯაოს ეპოქას არ ეკუთვნის. როგორც ეტყობა, მასალები (ყველა დაზიანებული) ჩაყრილია არა სამარხში დასაცავად, ან განძად. არამედ ხელოსნის მიერ გადასაკეთებლად. აქ უნდა ყოფილიყო სადგომი ხელოსნის, მკედლის ან მეყალიბის. რომელსაც შესაკეთებლად, ან კიდევ ხელახლა გადასადნობად ჰქონდა ეს მასალა გადანახული. რადგან რკინის მასალა გადასადნობად უვარგისი იყო, ამიტომ არ შეინახა ამ მასალებთან, არ გაურია მათ. მაშასადამე, არაა გამორიცხული, რომ ეს კერაც და ეს მასალაც გვიანი ბრინჯაოს პერიოდს ეკუთვნის. ასეთი თუ ისე. მაინც უდაოა, რომ ბრინჯაოს ეპოქაში, თუ არა მის დასაწყისში. გვიან პერიოდში მაინც ამ ადგილზე ამზადებდნენ ბრინჯაოს იარაღებს და სამკაულებს. მეყალიბის სახელოსნოები მრავალ ადგილას იყო. მაგრამ მეტალურგიული კერები, სადაც ადნობდნენ სპილენძს, კალას. ან კიდევ სხვა შენადნობებს. იყო მაღალი მთისპირა სოფლებში. აქ კი მათი ზოდებისაგან. გადნობით და ყალიბებში ჩამოსხმით, აკეთებდნენ იარაღებს. ამ აზრს ადასტურებს სწორედ დოკუმენტი — ადგილ ნოისურში. კურზუში — ნესტორ გაბისონიას ეზოში და სხვაგან თითქმის ტონობით მიწაში დაცული ბრინჯაოს ზოდები. ამ ზოდების მოტანა ასეთი კილომეტრებით დაცილებული ადგილებიდან წარმოუდგენელია. ისინი აქვე მთებში იყო დამზადებული და შემდეგ ბარში ჩამოხიდული დასამუშავებლად. ზოდები რომ უშუალოდ ქურიდან ამონაღები კრიცაა, დასტურდება გამოდნობის დროინდელი კრიცული ნაჩრეტებით, რომლებიც უხვად აქვს შემორჩენილი... კრიცული პორები მეტყველებენ იმაზე, რომ დნობის პერიოდში წილამოცილებულ ნაღობს სხვა არაფერი დარჩენია უსუფთაო და ლითონის ხარისხის დამცემი. ამიტომ ჰედვაც, ჰედური ხერხით მიაი დაწურვადასუფთაიება, საბოლოო წრთობაც არ იყო საჭირო. ჩადგან. თავისთავად ცააღია, სპილენძი ბუნებაში მინარევის გარეშე იპოვება; მას თუ რაიმე მცირე მინარევი ექნებოდა, იგი დნობისას გამოიწურებოდა და წილის სახით გადაიღვრებოდა. ამდენად. რკინასთან შედარებით ბრინჯაოს კრიცა ჰედურ ჩარევას არ საჭიროებდა. კიდევ მეტი: რომ დნობა აქვე წარმოებდა და არა შორს. შორეულ ქვეყნებში, ამას ადასტურებს ლენქეხას, აბქესის და ქეიბიის მასალები. აქ კულტურული ფენა უხვად შეიცავს ბრინჯაოს წილებს და მის წვრილმან ნამკეცებს. აქ არ მოიპოვება ბრინჯაოს ზოდები, არ არის აღმო-

ჩენალი ბრინჯაოს იარაღები, ე. ი. მისი დაყალიბების კვალი ჯერჯერობით არ არის ნაპოვნი, სამაგიეროდ ბრინჯაოს წიდეები კი არის და ნამდვილად შესამჩნევია. ეს კიდევ თავის მხრივ მეტყველებს იმ ფაქტზე, რომ ჩვენს მხარეში უძველესი დროიდან მისდევდნენ სპილენძისა და ბრინჯაოს მეტალურგიას, ე. ი. მეტალურგიული წარმოების გამოცდილება მტკიცედ იყო დანერგული ენეოლითური კულტურის პერიოდიდან. ის ჯერ კიდევ ქვის იარაღის ბატონობის პერიოდში იყო ჩასახული. რომ ეს ასეა. ამას თვალნათლივ გვიდასტურებს მარტვილის ფერდობისა და ნახუნაოს მასალები. ის გარემოება, რომ მარტვილის ფერდობზე მეტალურგიული წარმოების რელიქვიები ფართოდ აიკრიფება კაეის იარაღებთან ერთად. უდაოდ მიუთითებს იმაზე, რომ აქ ქვის იარაღის ბატონობის პერიოდში მეტალურგიული წარმოება საკმაოდ ცნობილი იყო. გეგეკორის რაიონის მთელი მაღალმთიანი ზონა, თვით სოფლები ნახუნაო, ნალესაო, ქვაითამდე ბრინჯაოს კულტურის ზონად წარმოგვიდგება; სპილენძისა და ბრინჯაოს კულტურა ჩვენი მხარის უძველესი დროიდან მომდინარე დამახასიათებელი ნიშანი იყო. ამაზე შესანიშნავად მიგვიჩვენებს უძველესი მითი მედეასა და იაზონის შესახებ. მეფე აიეტის სასახლისა და გალავნის კარები სპილენძის იყო. მის ჯადოსნურ ხარებს სპილენძის რქები და ჩლიქები ჰქონდათ. ზოლო დევგმირი აიეტი თავის საღვთო ჭალაში სპილენძისვე გუთნით ხნავდა მიწას და ასეთივე დავალება მისცა მის წინაშე გულადობისა და ვაჟაკობის დასამტკიცებლად მოსულ უცხოელებსა და თავისიანებს. ეს ცნობა ზღაპრული და არასარწმუნოა ერთი მხრივ, მაგრამ მასში სინამდვილის ელემენტებიც არის. ეს ელემენტებია კოლხეთის ბუნებრივი სიმდიდრის შესახებ ცნობები. ცნობები იმის შესახებ, რომ კოლხეთი მდიდარი იყო სპილენძითა და ოქროთი. ასე იცნობდნენ ამ ქვეყანას უძველეს საბერძნეთში. ამიტომ ასეთი გატაცებით მოისწრაფოდნენ აქეთკენ სახელისა და დიდების, ოქროსა და სიმდიდრის ყოველი ჯურის მაძიებელი. თუ ეს ასეა. და თუ შორეულ წარსულში ჩვენი ქვეყანა იმდენად ცნობილი იყო სპილენძითა და ოქროთი, რომ ამის შესახებ შორეულ უცხოეთში პითებსა ჰქმნიდნენ. არ არის საკვირველი, თუ ჩვენს წელთაღრიცხვამდე პირველ ათასწლეულში კოლხეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეში სპილენძისა და ბრინჯაოს კარგად განვითარებული მეტალურგია ყოფილიყო. მასალები ამას მთელი სიცხადით ადასტურებენ.

როგორც აღნიშნული იყო, ადამიანმა რკინას ხელი მოკიდა ბრინჯაოს ბატონობის პერიოდშივე და მისგანაც თანდათანობით დაამზადა იარაღი. ჯერ გაუბედავად თითო-ოროლა, შემდეგ კი უფრო გაბედულად, ბოლოს სულ აიღო ხელი ბრინჯაოსაგან იარაღის დამზადებაზე

და სავსებით რკინის მეტალურგიაზე გადავიდა. უძველესი რკინის მეტალურგიული წარმოების კერები მრავალ ადგილზე გვაქვს, მაგრამ ყველაზე უფრო შესანიშნავი მაინც სოფელი ნახუნაოა, სადაც ათზე მეტ ადგილას აღმოჩნდა მეტალურგიული წარმოების მდიდარი მასალები. ეს მასალები ნაპოვნი იქნა კაყისა და რიყის ქვის ნეოლითურ და ენეოლითურ იარაღებთან ერთად.

უძველესი კულტურის კერები ნახუნაოში

ნახუნაო მთავორიანი სოფელია. იგი გაშლილია თამაკონის (კალამუნას) მთის აღმოსავლეთის კალთიანულ ბორცვებზე. სოფელი რაიონის ცენტრიდან დასავლეთით სამ კილომეტრზე მდებარეობს. თამაკონის მთა წარმოადგენს ორი მდინარის — ტეხურისა და აბაშის წყალგამყოფს. მისი დასავლეთით მიედინება მდინარე ტეხური, ხოლო აღმოსავლეთ კალთებზე გაწოლილია მდინარე აბაშა. ეს ქედი სამეგრელოს ზოგადრეხილის სამხრეთი კალთის ერთ-ერთ განშტოებას წარმოადგენს. იგი საერთოდ თავისი ლამაზი ბუნებითა და მდებარეობით კარგ შთაბეჭდილებას ტოვებს; დაბურულია წიფელის, რცხილისა და წაბლის ხეების მასიური ტყით. მისი წიაღი მდიდარია სასარგებლო მადნეულით. აქ XIX საუკუნის დასასრულს მარგანეცის ამოღება უცხოელ მეწარმეებს უწარმოებიათ. ცნობილ მკვლევარ-გეოლოგთა მიერ ამ მთის სხვადასხვა ადგილას აღნიშნულია სპილენძის, მარგანეცის და ნახშირის მადნების არსებობა. მარგანეცის საკმაოდ უხვი ძარღვი დღესაც ჩანს ნიადაგის ზედაპირზე. მარგანეცის მადნის საძიებო სამუშაოები 1886 წ. უწარმოებია კოცოვსკის. 1885—1886 წლებში ნალექასოსა და ნახუნაოში დაზვერვითი მუშაობა ჩატარებიათ იტალიელებს. სხვადასხვა დროს აქ ყოფილან კონსუშევსკი და მეფერტი, რომლებიც ადგენენ, რომ წკირღალის ხევის მარჯვენა სანაპიროზე, ასევე ნალექასოში „ქადონასთან“ არის მარგანეცის მადნის საკმაოდ მოშიშვლებული ძარღვები. კონსუშევსკის მონაცემებით, მარგანეცის მადნის გამოჩენას ადგილი აქვს ნახუნაოს მიდამოებში (ოცდაათ კილომეტრზე სამხრეთ-აღმოსავლეთით ახალსენაკიდან) წკირღალის წყაროს მახლობლად. მადანი ფენის ზედა ნაწილში საერთოდ მტკიცეა. ზოგიერთი ნიმუში, ყველაფრით მტკიცდება, რომ მარგანეცის საკმაოდ მაღალშემცველია¹.

სწორედ მადანთა ეს სიუხვე უნდა იყოს ამ სოფელში უძველესი მეტალურგიული წარმოების საფუძველი. ექსპედიციამ აქ 10 ადგილას იპოვა უძველესი მეტალურგიული წარმოების რელიქვიები. ორით

¹ „საქართველოს სსრ მინერალური რესურსები“, გვ. 469.

ადგილების სახელწოდებაც კი ამ მხრივ მეტად საინტერესოა. მაგალითად. „ქკადურობუ“. ეს ადგილი სოფლის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში მდებარეობს. იგი პატარა წყაროს მიერ საკმაოდ ჩაქრილი ხეობაა. ხეობის მარჯვნივ მთის კალთები იშლება. ხოლო მარცხნივ მაღალი და საკმაოდ გრძელი ბორცვი გასდევს. ამ ბორცვზე. „ქკადურობუს“ გადასახედთან. არის მრგვალი გორაკი, სადაც გადმოცემის თანახმად, მდგარა პატარა ეკლესია. მისი ფორმა და აქ მღვდელმსახურების არსებობა პირადად ამ სოფლის არცერთ ღრმა მოხუცს არ ახსოვს. იგი, ეტყობა. შუა საუკუნეების ნაგებობა იყო. „ქკადურობუში“ წარმოების არსებობის მომსწრენიც არავენ არის: გადმოცემა არსებობს, რომ შორეულ წარსულში თითქოს აქ რკინას სკედდნენ.

„ქკადურობუს“ ხეობის ორივე შენაფენზე ნიადაგის ზედაპირი უხვადაა მოფენილი კავით ამოყრილი მეტალურგიული მასალით. არის წიდა, სხმულის ნამსხვრევები და სხვ. აქ დარაიონის სხვა ადგილებში ნაპოვნი ტიგელის ნაშთები მიუთითებს იმაზე, რომ ლითონის დნობას აწარმოებდნენ მიწაში ჩათხრილ თიხის ქოთნებში ან ქვაბებში, რომლებსაც დატანებული ჰქონდა ჰაერის ხელოვნური საქმენები.

ეს ქვაბები სიმაღლით 1 მ-ს არ აღემატებოდა, ხოლო მათი დიამეტრი 30—40 სმ-ს უდრიდა. ტიგელის კედლის ამოაყვანად გამოყენებული იყო ნაცრისფერი კერამიკული მასალა. ის დაახლოებით 4—5 სმ-ის სისქისაა. ეტყობა, ჯერ ორმოა ჩათხრილი, შემდეგ ტიგელი წინასწარ შემზადებული მასალით არის ამოყვანილი. გამოწვა კი, ალბათ, ლითონის დნობის პროცესში ხდებოდა. ქვაბი მტკიცე რომ ყოფილიყო, მის დასამზადებლად კერამიკულ მასალაში ურევდნენ კაცის წვრილ ნამსხვრევებსაც. წვისათვის ხელი რომ შეეწყოთ, ტიგელს დატანებული ჰქონდა ამავე კერამიკული მასალისაგან დამზადებული მილები. მილის კედლის სისქე დაახლოებით 3—4 სმ-ს უდრიდა, სიგრძე კი 30 სმ-ზე მეტი არ იყო. შეიძლება იგი უფრო გრძელი იყო, ან ერთმანეთზე იყო მიდგმული. დღეს არც გრძელი მილები და არც მათი წყობა არ არის აღმოჩენილი. მილის ხვრეტის დიამეტრი უდრის 2—2,5 სმ-ს. მილიდან არც წიდის გადმოღვრის და არც სხვა მეტალურგიული ნაშადის გადმოსვლის კვალი არ შეინიშნება. მილებს თავი წაწვეტებული აქვთ, ალბათ, ტიგელის კედელში გასაყრელად, ყელზე კი წადისა და ფისის მსგავსი მასალის კვალი აქვთ შერჩენილი. ეტყობა ფისით შეკრავდნენ ხოლმე ქურაში მილის გაყრის ადგილზე დარჩენილ სივრცეს. მაგრამ ისე მტკიცედ არ იყო ქრილი დაცული, რომ იქიდან წიდა არ გადმოღვრილიყო, ამიტომაც დარჩენილი წიდის კვალი მილაკის ყელზე. ასეთი მილაკები მეტალურგიული წარმოების უძველეს ფორმებთანაა დაკავშირებული. „გვიან, მეტალურ-

გიაში (იგულისხმება რკინის მეტალურგიის დაწყების პერიოდი — გ. ე). დაიწყეს ხის ნახშირის ფართოდ გამოყენება, ხოლო ბერვას აწარმოებდნენ ჯერ თიხის მილაკებით ფილტვების მეშვეობით, ხოლო შემდეგ საბერველის გამოყენებით. დაბეჭითებით შეიძლება ითქვას, რომ ორივე პროცესი გამოგონებული იყო და გამოყენება დაიწყეს ჩვენს ერამდე 3—4 ათასი წლის წინათ¹. ამ ადგილებში მიღების ასეთი სიუხვე მიუთითებს იმაზე, რომ ერთდროულად ერთ ადგილზე მოწყობილი იყო რამდენიმე ქვაბი, რომლებშიც მადანი დნებოდა. მილებთან ერთად აქ მასიურად აიკრიფა წიდა, სხმულის ნამსხვრევები, პირველადი მადნის ნატეხები და სხვა მეტალურგიული მასალა. წიდა ლითონის დნობის პროცესში გამოყოფილი მასაა. ასეთი მასალის კიდევ უფრო დიდ სიუხვესთან გვაქვს საქმე კაჯი ცანავას ეზოში. ეზო მთის მკვეთრად დაშვებული კალთისებური ბორცვია და მთლიანად დაფარულია წითელი მიწით. ქურის კედლებად აქ გამოუყენებიათ ქვები, ე. ი. ორმოები ამოყორილა კირქვის მოზრდილი ნამსხვრევებით და შემდეგ ამოლესილა იმავე კერამიკული მასით. აქ ასეთი ქვების ასეულობით ეგზემპლარი არის ჩამარხული მიწაში.

ამ პრიმიტიულ ქვაბებს, ნაწილის წყობის მიხედვით დატანებული ჰქონდა საქშენები, რომელთა ბოლოები ამოდიოდა მიწის ზედაპირზე. აქვე ნაპოვნია ბრინჯაოს უფორმო ზოდი. ანუ ზოდის ნამტვრევი და ბრინჯაოს წვრილმანი კენკებიც. ხალხში დღემდე შემორჩენილ გადმოცემებში იმაზე მითითება, რომ აქ შორეულ წარსულში რკინასა სქედდნენ. გვიმომწებს იმ აზრს, რომ კრიცების საბოლოოდ განმტკიცებადამუშავება ხდებოდა მქედლის გრდემლით. ამრიგად, აქ ლითონსაც ადნობდნენ და რადგან ფუჭი მინარევებისაგან ლითონის სავსებით გაწმენდა ვერ ხერხდებოდა მაშინდელი პრიმიტიული ტექნიკის გამო. აქვე არსებობდა სამქედლოც. ე. ი. მქედელი გამოკვერვით საბოლოოდ გაწმენდა კრიცას და აღადგენდა რკინას. პროფესორი ს. გ. სტრუმილინი თავის კაპიტალურ შრომაში „შავი მეტალურგიის ისტორია საბჭოთა კავშირში“ წერს, რომ „ოჯახის დამხმარე წარმოების სტადიაზე. ეს ხელობა (მეტალურგია — გ. ე) ერთ პიროვნებაში აერთიანებდა მეტალურგის. მქედლისა და მდნობელის ფუნქციებს. ერთდაიგივე კერასთან ყველა ამ პროფესიათა შრომის ხელსაწყოების პოვნით დგინდება, რომ შრომა ძლიერ სუსტად იყო განაწილებული“².

ამრიგად. რკინის უძველესი მეტალურგია შესდგებოდა რამდენიმე პროცესისაგან. ჯერ ხდებოდა მადნის დანაყვა, აწყვა და შერევა,

¹ „დიდი საბჭოთა ენციკლოპედია“, ტ. 27, გვ. 255.

² სტრუმილინი, „შავი მეტალურგიის ისტორია საბჭოთა კავშირში“, გვ. 101.

შემდეგ მისი დაწურვა ცივსაბერ ქურაში, სადაც წილის მოშორების შემდეგ კრიცას ან „ლუგვს“ იღებდნენ. „ლუგვს“ შემდეგ სჭირდებოდა გადაღობა და მკედლის გრდემლით წართობა, რაც, რასაკვირველია, აქვე ხდებოდა. აქედან მნიშვნელოვანი პროცესი იყო წურვა. წურვით თავისუფლდებოდა ლითონი მინარევეებისაგან და მიიღებოდა „ლუგვი“ შემდგომი უფრო ადვილი დამუშავებისათვის. დაწურვას მეგრულად „ქახუას“ ეძახიან. მეგრელები იტყვიან: „ყურძენი დოვქახათ“ — ყურძენი დაწურეთ. ლითონის კრიცას ან „ლუგვს“ მიღებას მადნიზაგან ძველი ქართული მეტალურგიული წარმოება წურვას ეძახის¹. ჩვენს მხარეში ამის შესაბამისად ამ პროცესს „ქახუა“ ეწოდება.

ამ მხრივ საინტერესოა ადგილის სახელწოდება ლეკეხა ან ენჭეხა (ადგილია ლეხარდეს ქვემოთ, მთაში). აქ აღმოჩნდა უძველესი მეტალურგიული წარმოების შესანიშნავი მასალა: ტიგლის კედლები, მილაკები, წიდეები, სხმულები და სხვ. ეტყობა, ლეკეხაში ლითონის წურვას მისდევდნენ და ადგილსაც ეს სახელი ამი-გან შეერქვა. ლე ან ე — სადაურობის მაჩვენებელი თავსართთა მეგრულში. „ქახა“, ანუ „ქეხა“ ნიშნავს „ქახუას“. ანუ წურვას. ამრიგად, გარდა „წილისა“, „ნაქკადუერისა“, „ნოქკადენისა“ და სხვ. ჩვენ დღემდე შემოგვრჩა ადგილია სახელწოდებით უძველესი მეტალურგიული პროცესის აღმნიშვნელი სიტყვა „ქახუა“. ამასთან უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ისე შორეული ამბავია, რომ აქ წარმოების მომსწრე ან მის შესახებ რაიმე დაწვრილებით ამბის მცოდნე არავინ დარჩენილა. გადმოგვცემენ, რომ აქ უხანოვარ დროს ჩვენს წინაპრებს რკინის წურვა უწარმოებიათ. აქედანაა წარმომდგარი სახელწოდება ლეკეხაო, მაგრამ როგორ სრულდებოდა წარმოების პროცესები, ამაზე არავის შეუძლია ცნობის მიწოდება². ამასთან გამოყენების თვალსაზრისითაც მაშინ მთავარი პროცესი ქედვა იყო, რადგან ქედვით ხდებოდა საჭირო იარაღისა და ჭურჭლის დამზადება. ამიტომ ამ საქმიანობას უფრო მეტად საერთოდ ქედვას უწოდებენ. ხოლო ადგილებს — „საქედლოს“. აქედან მომდინარეობს, უდავოდ, ასეთი კერების უძველესი სახელწოდებანი: „ქკადურობუ“, „ქკადუაში“, „ქკადუერი“, „ნოქკადენი“, „ქკადონა“, „ქკადუაკარი“, „ქკადუათი“ და სხვ. სახელწოდება „წი-და“ შეიძლება მათზე წინანდელიც იყოს, ალბათ, შთაჰმოძველობას არც ახსოვდა ამ ადგილებში სამქედლოს (უძველესი გაგებით) არსებობა. იგბ მოსწრებია ამ ადგილებში წიდას, ამიტომ ადგილისათვის წიდა

¹ ნ. რეხვიაშვილი, „მკედლობა რაჭაში“.

² მ. თოდუას გადმოცემა, ბმმ სამეცნიერო ფონდი.

შეუქმევია და ადგილის აღმნიშვნელი ეს სახელწოდება ასე გადაუცია თაობადან თაობაზე. ერთი კი ფაქტია, რომ ამ ადგილებში მეტალურგიული წარმოება ჩვენს წინაპრებს ძალზე ადრე დაუწყიათ და დიდხანსაც შეუნარჩუნებიათ.

ნახუნაოში, გარდა ზემოთ აღწერილი ორი ადგილისა, ექსპედიციის მიერ მიკვლეულია უძველესი მეტალურგიული ნაშთები დ. ცანავას ეზოში, „ნაცაცხვერასთან“, „გინაჩამალთან“, ბახოს უძველეს სამაროვანთან და კიდევ რამდენიმე სხვა ადგილას. აქ შეიძლება დაბეჭი-თებით აღინიშნოს. რომ ერთ სოფელში, ერთმანეთის მახლობლად, მეტალურგიული წარმოების კერების ასე უხვად არსებობა იმაზე მიგვიოიოთებს, რომ ეს კერები ცალკეული გვაროვნული ერთეულის ან მსხვილი გვაროვნული ოჯახების კუთვნილებას შეადგენდა და ამ გვაროვნული ოჯახების ინტერესებისათვის გამოიყენებოდა.

ზემოთ ჩამოთვლილ ადგილებს შორის მასალათა მრავალფეროვნე-ბით, მდებარეობით და მასალათა კოლექციის თავისებური შედგენილო-ბით ყველაზე აღსანიშნავია ადგილი „ნაცაცხვერა № 1-ის“ კერა.

„ნაცაცხვერა“ ამ სოფელში ორია. ჩვენთვის ყველაზე საინტერე-სოა „№ 1“ (ჩვენს მიერ პირობით დანომრილი), რომელიც ბახოს პირ-დაპირ, პატარა მდინარე ისკიას მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობს. ის გრძელი ქედის ბოლო ნაწილია, მალა აზიდული გორაკით, რომლის სინაღლე უნაგირიდან გორაკის თხემამდე 50—60 მ-ს უდრის. მის ჩაე-კებაზე სამხრეთით პატარა უნაგირა და ბორცვის ორმხრივი ხეით ჩაქრილი საკმაოდ წაგრძელებული ბოლოა, რომლის ზედა ნაწილი პატარა ველს ჰქმნის უნაგირას სამხრეთით, ხოლო ორივე მხრივ — აღ-მოსავლეთით და დასავლეთით ფერდობებად ეშვება ხევისაკენ; ზედ ვაკეზე და ბორცვის დასავლეთ ფერდობზე უხვად მოიპოვება მეტალუ-რგიული მასალა. ხოლო აღმოსავლეთ ფერდობზე, გორაკის ძირიდან ვიდრე ბორცვის ბოლომდე, ჩვენს მიერ მრავალ ადგილას შეგროვე-ბულ იქნა კაჟისა და რიყის ქვისაგან დამზადებული იარაღები, გუთნით გადახვნიასა გაშიშვლებულ იქნა ნაცრით, ნახშირით. კერამიკული მასალათა და ქვის იარაღებით მდიდარი ფენა, რომელშიც არეულია მეტალურგიული წარმოების ნაშთებიც (ეს ფენა და ქვის პირველი იარაღი იპოვა ექსპედიციის ერთ-ერთმა მონაწილემ რეზო ინჯგი-ამ). აქ აღსანიშნავია ქვის იარაღის, ამ ხანის ადამიანთა ნამოსახ-ლარისა და მეტალურგიული წარმოების კერის ერთად არსებობის ფაქტი. ასეთი შემთხვევა არცაა გამორიცხული, რადგან „რკინის ყე-ლაზე პირველყოფილი მეტალურგიის ზოგიერთი კვალი ქვის ხანის ფარგლებში შეიძლება აღინიშნოს სსრ კავშირის ტერიტორიაზეც... „...ურალზე „ჩუდსკის“ რაიონში სპილენძისა და რკინის მადნის

გამოდნობა, როგორც ეტყობა, ხდებოდა ჩვეულებრივ თიხის გამოწვარ ქოთნებში, რომლის ნამტვრევებს პოულობენ ქვისა და სპილენძის იარაღებთან ერთად. ლითონთა დნობის ასეთი მეთოდი, რომელიც წარმოშობილია ჯერ კიდევ ქვის ხანის ფარგლებში, უნდა ჩაითვალოს პრიმიტიულ და უძველეს მეთოდად¹.

აქედან ცხადია, თუ რაოდენ ცხოველ ინტერესს იწვევს ეს ფაქტი. ადგილად შესაძლებელია ადამიანთა საზოგადოების განვითარების ეს ორი ეტაპი აქ ერთმანეთს წასწრებოდა, ე. ი. ქვის ხანის ეპოქაში ამ ადგილზე მოხასლე ტომებს სცოდნოდათ რკინის წარმოების საიდუმლოებაც.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ეს საკვირველი არ არის, რადგან მხოლოდ „რკინამ გამოდენა საბოლოოდ ხმარებიდან ქვის იარაღები, რაც არ შეეძლო გაეკეთებია სპილენძსა და ბრინჯაოს“².

აქ ნაპოვნი ქვის იარაღების (იხ. სურ.) და თვით ადგილს თავისებურება გვარწმუნებს, რომ ეს რელიქვიები ეკუთვნის პირველყოფილ ადამიანთა ცხოვრების იმ ხანას, როცა ადამიანი ნესტიანი და ბნელი გამოქვაბულებიდან გამოსულა და საცხოვრისი მოუწყვია გაშლილ ადგილებში. თავისთავად ცხადია, ამ დროს კლიმატი უფრო რბილი და თბილი იყო, ტყეები—ხშირი და პირველყოფილი საკვებით ძლიერ მდიდარი. ამასთან ადამიანი არსებობისათვის საბრძოლველად უკეთ იყო შეიარაღებული, მდიდარი გამოცდილებისა და შრომითი ტრადიციების მქონე, ამიტომაც ასეთ პირობებში გაშლილ ადგილას ცხოვრება მისთვის საშიში არ იყო.

ამ დროს ადამიანს ცეცხლის საიდუმლოება დიდ ხნის მიკვლეული ჰქონდა. იარაღიც და შრომითი საქმიანობაც მრავალფეროვანი იყო, თუმცა, შემდგომი პერიოდის თვალსაზრისით რომ ვთქვათ, ძლიერ სუსტად დიფერენცირებული.

ამ მასალებში ყურადღებას იპყრობს სხვადასხვა ფერის კაჟისაგან დამზადებული იარაღები: ისრისპირი დაფნის ფოთლის ფორმისა, რომლის სიგრძე 6 სმ-ს უდრის, ხოლო მხრებთან სიგანე 3 სმ-ია; ასობით საფხეკები, ნუკლეუსები, ნამგლის პირები, ლამელები, ისრის პირები, შუალა საჭრისეზი და სხვა მრავალი. მათ შორის უმრავლესობა ნეოლითური წარმოების პროდუქტია. იგი ქვის იარაღის დაოსტატებული ხელოსნის ნამუშევარს წარმოადგენს. მშვილდისარი უკვე მეტად გავრცელებული და გაბატონებული იარაღია. „მშვილდი, ლამბი და ისარი შეადგენ-

¹ ნ. გ. სტრუმილინი, „შვი მეთალურგის ისტორია საბჭოთა კავშირში“.
² „დიდი საბჭოთა ენციკლოპედია“, ტ. 15, გვ. 646.

დნენ უკვე მეტად რთულ იარაღს, რომლის გამოგონება ხანგრძლივად დაგროვილ ძალებს გულისხმობს. მაშასადამე, გულისხმობს იმასაც, რომ ადამიანები ამავე დროს სხვა მრავალ გამოგონებას იცნობენ". (ენგელსი).

გარდა კაჟის იარაღებისა, აქვე არის ნაპოვნი რიყის ქვისაგან დამზადებული იარაღები. მაგალითად, დანა; იგი თხელი ფილთაქვის გვერდით ჩამონაპობს წარმოადგენს. მისთვის ხელჩასავლებად ნაპობი გვერდები ნახევარზე მეტად ჩამოუსწორებიან, ხოლო თავში წვეტი და მკრელი გვერდები დაუტოვებიათ. მისი სიგრძე 10 სმ-ს უდრის. სამარჯვის ან ტარის სიგრძე 6,5 სმ-ია. საჭრელი ნაწილის სიგრძე კი 3,5 სმ-ს უდრის. სამარჯვი ოდნავ წაბრლია. მასზე ძალზე მკვეთრად აღბეჭდილი ხმარების კვალი. ასეთივე, ნამუშევარია მეორე დანაც. მხოლოდ უფრო ტლანქად. ასეთი საჭრისი, დანები ნაპოვნი ათზე მეტი ეგზემპლარი.

ამათან ერთად აქ აიკრიფა რიყის ქვისაგან დამზადებული ცულები, ორმხრივ სამტკრევი ბოლოიანი ჩუგლუგები, სახვრეტები და სხვ. რიყის ქვის იარაღები დამახასიათებელია ამ ეპოქისათვის. მსგავსი მასალები ნაპოვნი პრეისტორიული ხანის მრავალ ნამოსახლარზე.

აქვე არის ნაპოვნი სამკაულებიც: კაჟის მრგვალი ფირფიტა. მუაში ვიწრო ხვრეტილით მკედის გასაყრელად. ეს სამკაული მკერდზე სატარებლადაა გამიზნული. მსგავს დანიშნულებას ასრულებდა ალბათ მეორე მასალაც, რომელმაც ჩვენამდე ნამსხვრევის სახით მოაღწია. მას შემორჩენილი აქვს მკედის გასაყრელი ხვრეტილი და ერთი სწორი გვერდი. ეტყობა, ეს სამკაული ოთხკუთხედის ფორმისა იყო. იგი შედარებით რბილი მასალისგანაა გაკეთებული. ნაპოვნი აგრეთვე კარგად დამუშავებული ქვის საყურე — რგოლის ნატეხი მკედის გასაყრელი ხვრეტილით. ის დამზადებულია ფილთაქვისაგან და მკვეთრად გაპრიალებულ-ჩასწორებულია. აგრეთვე აღსანიშნავია კერამიკული ნაშთებიც. აქ როგორც მსხვილი კერამიკული ერთეულები (ქოთანის), ასევე მათი წვრილი ნაშთებიც ბლომად აიკრიფა; უმრავლესობა შავი კერამიკული მასალისგანაა დამზადებული. მათ პირი გასწორებული აქვთ მცენარეული ბოჭკოთი. ფიჭვის გამოყენების კვალი ბევრ მათგანზე არ შეინიშნება. განსაკუთრებით ყურადღებას იპყრობს ქოთნის ყურები. ის ბრტყელ რკალს წარმოადგენს ოდნავ ამობურცული ბოლოებით. ასეთ ყურებს უკეთებდნენ ამფორებსაც. ქოთნები გონივრულად დაკრძალული და კარგად გაპრიალებულია. სასამკაულო ხაზები არ აქვს. ერთ ჭურჭელს გარს უვლის ერთ ხაზად ოდნავ წვეტიანი ბუმბუტუები. კერამიკულ მასალათა შორის ნაპოვნია კერის ნაწილიც. კერა

ამაზე კერამიკული მასალისაგან არის ნამზადი. მას ოდნავ ამოზრილი გონიობები აქვს.

აღნიშნულიდან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ საქმე გვაქვს ნეოლითის ხანის ნასახლართან და ნეოლითურ იარაღებთან. ადამიანი ჯერ კიდევ კარხად იყენებს კარგად დამუშავებულ ქვის იარაღებს, ეწევა კერამიკულ წარმოებას, მისდევს მესაქონლეობას და მიწათმოქმედებას. ამ მასალათა კოლექციაში მეტალურგიული წარმოების მასალათა არსებობა მიუთითებს იმაზე, რომ აქ მოსახლე ტომი პირველყოფილ მეტალურგიულ წარმოებასაც ეწეოდა, რაც შემდგომშიც განაგრძო და შეინარჩუნა რამდენიმე ათას წელს.

ამრიგად. საქართველოში, სახელდობრ კოლხეთში მეტალურგიული წარმოება ჩაისახა ჯერ კიდევ ქვის ხანის პერიოდში. აქ აღმოცენდა პრიმიტიული დნობითა და ჰედვით ლითონის საბოლოო დაწმენდის პრაქტიკა. ამ პირველყოფილ ტრადიციის საფუძველზე განვითარდა ს.მამულაო მეტალურგიული საქმიანობა.

ზოგიერთი ცნობები პირველყოფილ ადამიანთა საზოგადოების უფასაცხოვრების შესახებ ხალხურ ზეპირსიტყვიერ მასალაში

ადამიანთა საზოგადოების განვითარების შესახებ მრავალმხრივ საყურადღებო ცნობებს იძლევა დედა ენა, რომელშიც აღბეჭდილია საზოგადოების განვითარების ყველა ეტაპის დამახასიათებელი ნიშნები. თუმცა იგი თავისთავად, სათანადო ძიების გარეშე როდი გვიხსნის მის წიაღში დაცულ საიდუმლოებას. მის გააახსნელად საჭიროა საიმედო მეგზური, რომელიც მიგვითითებს. გვიწინამძღვრებს ამ ლაბირინთში. ასეთი საიმედო მეგზური ხალხური სიბრძნეა, ფოლკლორია, რომელიც მრავალი საუკუნის წინ შექმნილი, თაობიდან თაობამდე დაცული დღემდე მოსულა. თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, ბევრი ფოლკლორული მასალა მთლიანად სარწმუნო როდია. იგი შექმნილი უხსოვარ დროს. მთქმელიდან მთქმელზე მოსულა ჩვენამდე. თავისთავად ცხადია. გზადაგზა მან სახე იცვალა. მრავალი მოგონილისა და ზღაპრულის გარესამოსელით შეიშალა. ამიტომ ასეთი მასალა მხოლოდ კარგად გაშიფვრის. გასინჯვისა და ზედმეტისაგან, მოგონილისაგან განთავისუფლების შემდეგ შეიძლება გამოგვადგეს საიმედო მეგზურად.

ჩვენ აქ მოვიშველიებთ რამდენიმე ასეთ მასალას (გადმოცემებს, ლეგენდებს), რომელიც ჩვენს მიერ ჩაწერილი და შემდეგ ხანგრძლივად აწონ-დაწონილი და განსჯილია.

ჩვენმა ექსპედიციამ სოფელ კურზუში მიაკვლია გადმოცემა, რომელიც მოგვითხრობს ორი გვარის ცხოვრებასა და ურთიერთობაზე.

ამ ეს გადმოცემა: „ორ მოპირდაპირე სუკზე (სერი) ორი სხვადასხვა გვარი ესახლა. ერთზე გაბიების თი (სახლი) იყო, მეორეზე — ქილებისა. ეს ოჯახები დიდი ოჯახები იყვნენ. ერთში გაბიების ჭრელი გვარი („თური“) ცხოვრობდა. მეორეში — ქილებისა. ცალ-ცალკე თი (სახლი) 18 მელოგინესაგან ე. ი. 18 ცოლქმრისაგან შესდევბოდა (ზოგი 16-ს ასახელებს — გ. ე.) თავიანთი შვილებით. ქილების გვარს შეურაცხყოფა მიუყენებია გაბიების გვარის (თურის) ქალიშვილისათვის. რომელიც გზად ქილების სუკზე გადიოდა. ქალიშვილს ეს თავის სახლში უთქვამს. გაბიების თურს ამოუწყვეტია ქილები. ამ ომში დახოცილები დაუმარხავთ კუბოს გარეშე. მათთვის თან ჩაუტანებიათ იარაღი და სამკაულები, რადგან მათი სხვის მიერ მოხმარება „ვაშინერდუ“ (წესი არ იყო, არ შეიძლებოდა). ასე ამოწყდა ქილები და ამ ადგილს ამიტომ ეძახიან ნაქილუსა“.

ცხადია, აქ საქმე გვაქვს ორი პატრიარქის გაბისა და ქილას დიდ გვაროვნულ სახლებთან (თი). ქილა და გაბი ოჯახების (სახლებების) მეთაურები, გვარის მამამთავრები, პატრიარქები, უნდა იყვნენ და თურის ე. ი. გვარის ფუძემდებლები. ამასთან გადმოცემა მიუთითებს, რომ თითოეული „თი“, ოჯახი მრავალი მელოგინის, ანუ გამმრავლებელი წყვილისაგან შესდევბოდა. უნდა ვივარაუდოთ, რომ მაშინ ჯერ კიდევ წყვილადი ოჯახი იყო გაბატონებული და არა მონოგამია. „თური“ (გვარი) ერთად ცხოვრობდა ერთ სახლში, ერთ გვაროვნულ ოჯახში.

ამ გადმოცემას იმ მხრივაც აქვს მნიშვნელობა, რომ „თი“ და „თური“ ჩვენს ენობრივ საგანძურში იმ უძველესი დროიდან მომდინარეობს და დიდ გვაროვნულ ოჯახს (სახლს) და გვარს აღნიშნავს. ამასთან ადგილის სახელწოდებაც, რომელიც „თი“-თ ბოლოვდება, ასეთი გვაროვნული სახლის „ნოხორზე“ (ნასახლარზე) უნდა მიუთითებდეს. ის შემდგარი უნდა იყოს პატრიარქის სახელისა და „თი“-საგან, ე. ი. ამ პატრიარქის თი. ამ პირის ოხორი, მისი „თურის ოხორი“ — მისი გვარის სახლობა. მაშინ დიდი პატრიარქალური ოჯახი, ანუ თი ითვალისწინებულა არა მხოლოდ ცოლქმრულ ურთიერთობას მათი ნამრავლით, როგორც ჩვეულებრივ ოჯახის ქვეშ გვესმის, არამედ ამ „თურის“ (გვარის) მიერ დაკავებულ ტერიტორიულ მდგომარეობასაც. ე. ი. დასახლებას („დოხორის“), სადაც საერთო საცხოვრებელი სათავსი და მეურნეობა იყო ამ „თურის თისა“.

ამ მოსაზრების ნათელსაყოფად კვლავ მივმართოთ გადმოცემას, რომელიც სოფელ ბობოთში ჩაიწერა (ჩაწერილია ნახუნაოს კოლმეურ-

¹ ნ. გაბისონიას, ნ. ნაქყეპიას, თ. ნაქყეპიას, მ. ბერულავას. მოგონებები, ბმმ სამეცნიერო ფონდი.

ნეობის ყოფილი თავმჯდომარის ამხ. ლ. კობახიძის მიერ). „ბობოთი წარმომდგარია ორი სიტყვისაგან „ბობო“ და „თი“. ბობო ყოფილა ვიღაც დიდი კაცი, რომელსაც დიდი ოჯახი ჰქონია და სახლებულა ამ ადგილას. ამიტომ ამ სოფელს უხსოვარ დროიდან „ბობოს თი“, ანუ ბობოთი ეწოდება“.

ამ გადმოცემის თანახმად უნდა ვიფიქროთ, რომ ბობო(ღი -- ბობოს „ობორია“, ბობოს პატრიარქალური ოჯახია, სახლია ან მეგრული „თი“-ა.

ამასვე გვიმოწმებს თავის შესანიშნავ გადმოცემათა კრებულში ჩვენი მუზეუმის ერთ-ერთი მოამბე გედეონ ხუხუნი. იგი წერს: „სოფელ კვაუთის სახელწოდება ორი სიტყვისაგან შედგება: კვაუ (კაცის სახელია) და „თი“. ე. ი. კვაუს ოჯახი. ხალხურა გადმოცემით იმ ადგილას, სადაც დღეს სოფელი კვაუთი მდებარეობს, ოდესღაც სახლებულა ცნობილი კაცი კვაუ“¹.

ასეთი გადმოცემების მოტანა ჩვენ მრავლად შეგვიძლია, მაგრამ ვფიქრობო. ესეც საკმარისია დაერწმუნდეთ. რომ აქ საქმე გვაქვს, როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, გვაროვნულ წყობილებასთან, კერძოდ, გვაროვნულ სახლთან, პატრიარქალურ ოჯახთან და მათი დასახლების ადგილებთან. რომელიც შემდეგში სოფლის, ან დიდი დასახლებული ტერიტორიის საერთო სახელწოდებად განზოგადოვდა და ასე მოაღწია დღემდე.

რომ ეს ასეა და „თი“ ოჯახის, სახლის აღმნიშვნელი ტერმინია მეგრულში, სადავო როდია. დღესაც მასიურად იხმარება საუბარში: „სორეთი ში-თი“ (სადაა მისი სახლი—ოჯახი). „მეუსქანთი ში“ (წადი შენს სახლში). „თი“ მეგრულში უბრალო დაბოლოება არაა, იგი სრული სიტყვაა; არსებითი სახელია, რომელიც აღნიშნავს ოჯახს, სახლს, სახლობას, მეურნეობას და არა მარტო ერთი ცოლქმრული კავშირით შექმნილ უჯრედს.

ჩვენ შეიძლება აქ ვცდებით, შეიძლება ამ სიტყვაში „ი“ მხოლოდ ბრუნვის ნიშანია და არა დამოუკიდებელი სიტყვის „თი“-ს შემადგენელი ნაწილი. მართლაც დღევანდელი სალიტერატურო ქართულის გრამატიკული ნორმებით იგი ბრუნვის ნიშნად წარმოგვიდგება. მაგ. ბობოთს. მაგრამ დედოფნისაგან წარმომდგარ და შემდეგ ცალკე შტოდ გაჭრილ დედოფნისეულ ენას თავისი განმასხვავებელი გრამატიკული ნორმებიც აქვს. მაშინ როგორ უნდა განვიხილოთ ამ ენის ლექსიკური ერთეული ამ ენისეული გრამატიკული მოთხოვნებით? უდავოა, რომ იგი საკუთარი გრამატიკული ნორმებით უნდა გავშიფროთ. ასეთეა, მაშინ „ბობოთი“ მეგრულ მიცემითში წარმოგვიდგება ფუძისე-

¹ კრებული 1, გვ. 6.

ულად. „ი“ არ იკვეცება ბრუნვისმიერი მოთხოვნებით. მიცემითში იტყვიან ბო ბო თის და არა ბო ბო თს. კითხვაზე: „მის“ (ვის) „გიაშქვეს“ (და არ ტყეს)? პასუხობენ: „ბო ბო თის ქიგი-აშქვეს“. ამდენად სიტყვის კომპოზიციური სახე არ იცვლება, ფუძისეული სახე უცვლელი რჩება, ხოლო ბრუნვისას ბრუნვის ნიშნები ემატება. აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ მეგრულში ბრუნვისას „ი“-ს შენარჩუნება ყველა შემთხვევისათვის დამახასიათებელი არაა. მაგალითად. „ჯოლორი“ (ძაღლი), რომლის ფუძეა „ჯოლორ“; ხოლო „ი“ სახელობითი ბრუნვის ნიშანია. ბრუნვისას იგი ინარჩუნებს „ი“-ს მხოლოდ სახელობითში, დანარჩენ ბრუნვაში ირთავს ბრუნვის ნიშნებს და ყველა ბრუნვაში წარმოგვიდგება ფუძის სახით „ჯოლორ“ და არა „ჯოლორი“. მაგ., სახელობითში „ჯოლორ-ი მიკოკირუ“ (ძაღლი აბია). მაგრამ მიცემითში და მოთხოვითში კი ბრუნვისეული ნიშნები გვაქვს „ი“-ს გარეშე. მაგ., მუს მათხოზეს? ჯოლორ-ს მათხოზეს“ (რას გამოეკიდნენ? ძაღლს გამოეკიდნენ). „მუქმეულალუ? ჯოლორ-ქმეულალუ“ (რამ დაუყეფა? ძაღლმა დაუყეფა). მაგრამ „ბობოთი“ სახელთა ბრუნების ამ წესს არ ემორჩილება (როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ).

ამდენად, ამ შემთხვევაში „ეთ“ ან „ით“ სიტყვის მწარმოებლად არ წარმოგვიდგება. ასე გაშიფრავს ამ სახელწოდებებს ცნობილი ქართული მეცნიერი პავლე ინგოროყვა. „პირველად სახელწოდება პუნქტისა არის ფასის ქალაქი ან ფასთი (ფას-თი), რომლის პარალელური სახეობაა ფოსთა. საიდანაც შემდეგ წარმოიშვა ფო-თი—ფო-თი“¹. ასე აქვს ცნობილ მეცნიერს განხილული ქუთათისი. ცნობილი ქართველი მეცნიერი და ქართული ენის გრამატიკის დიდი მკვლევარი აკაკი შანიძე წერს, რომ „გეოგრაფიული სახელები ქართულში სხვადასხვა ტიპისაა და სხვადასხვა წარმოშობისაა. ყველა მათი გათვლისწინება შეუძლებელია“².

ბევრი გეოგრაფიული სახელი შეიძლება ამ გზით ავხსნათ. ამ ვარაუდის დაშვების შესაძლებლობას ზემოთ მოყვანილი ავტორიტეტული აზრი არ უარყოფს. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ „თი“ დედოფანში წინათ დამოუკიდებელი სიტყვის უფლებით იყო აღკუთრებული და მიუთითებდა ოჯახის, გვარის დასახლებას (ხორუას), ხოლო ეს „ხო რუა“—დასახლება სახელდებული იყო თურის (გვარის) ფუძემდებლის, მამამთავრის სახელით. მაგალითად, გეჭეთი ნიშნავს გეჭეს სახლს; გვარიც გეჭეს ეკუთვნის, გვარის წევრებიც გეჭეს გვარისანი, ანუ

¹ „გორგი მერჩულე“, გვ. 156.

² „ქართული ენის გრამატიკა“, 1955 წ., გვ. 79—80.

გეჯესთურები არიან. შეკითხვაზე: „მიშთური რექ?“ პასუხობენ: გეჯეშითური (ვისი გვარისა ხარ? — გეჯეს გვარისა). ენაში დღემდე შემორჩა კითხვა-პასუხის ეს ფორმა, მაგრამ დღეს გეჯესთურს კი არ ამბობენ, არამედ გეჯეშვილები სთურს. ეს გასაგებოცაა, შემდგომში გეჯესთური მრავალ ახალ შტოდ მომრავლდა, ამ დედო თურიდან ახალი ოჯახები წარმოიშვნენ, ისინი ერთმანეთს დაშორდნენ, თუმცა, იქვე მეზობლად, მაგრამ მაინც ცალკე სადგომში დაიწყეს ცხოვრება მონოგამურ ოჯახში დაწყვილებულებმა. რადგან ისინი სისხლით ნათესავეები არიან და ყავთ ერთი წინაპარი, რომელმაც თურს ჩაუყარა საფუძველი, ე. ი. მისი შვილები არიან, გეჯეშვილები შეერქვათ ან შეირქვეს და ასე მოაღწიეს დღემდე. ამიტომ ამ გვარის კაცს როცა ეკითხებიან, თუ ვისი თურისა არის ან ვისი გვარისაა, პასუხობს, რომ იგი გეჯეშვილების თურს ეკუთვნის, ე. ი. გეჯეშვილების გვარისაა (მკითხველი ამ გვარს კონკრეტულ მაგალითად ნუ მიიღებს, ჩვენ იგი ზოგადი ფორმის უფლებით მოგვეყავს). ეს გასაგებოცაა და ამიტომ ჩვენ აქ ამ საკითხზე საუბარს არ განვაგრძობთ, თუმცა შეიძლება შემოგვეკამათონ, რომ მეგრულში ხომ გეჯეთურსაც იტყვიან, რასაკვირველია, ასეც ამბობენ, მაგრამ აქ უკვე არა გვარზეა ლაპარაკი, არამედ ადგილზე (როგორც მესხეთელი). გეჯეთური — სადაურობაზე მიუთითებს, ე. ი. გეჯეთელი და არა გეჯეს გვარისა.

მაშასადამე. ასეთი „თიები“ საკუთარ ადგილზე, საკუთარ სუკზე იყო მოწყობილი და თურის მამამთავრის, ფუძემდებლის სახელს ატარებდა. მაგალითად, ქუქითი — ქუქისთი, ესე იგი, ქუქის სახლი, ქუქის ოხორი, ქუქის სახლობა. ასეთივე სახელწოდებანია კოკათი, უშაფათი, ცანათი და სხვ.

აქ იმასაც უნდა მიექცეს ყურადღება, რომ მოხსენებული გვარის მამამთავართა სახელები ბობო, ქუქი, კოკა, ქუთა, ქორა, გეჯა, ძეძა, კვაჟუ და სხვა წმინდა ქართული (მეგრული) სახელებია, რომელთაც დღესაც ხშირად შევხვდებით ხოლმე.

ცნობილია, რომ მეგრელები დასახლებულნი ყოფილან სამეგრელოს ახლანდელ ფარგლებს გარეთ საკმაოდ დიდ ტერიტორიაზე. იმერეთსა და გურიაში დღესაცაა დარჩენილი სახელწოდებანი, რომელიც მეგრული წარმოშობისაა, საამისოდ ბევრი მაგალითების მოყვანა შეიძლებოდა; ამიტომ გასაკვირიც არაა, რომ გელათი, გეგუთი, ძეძიათი, ქორეთი, თეკლათი და სხვა მსგავსი წარმოშობის სახელწოდებანი იყოს და დიდი გვაროვნული სახლის ფუძემდებლის, პატრიარქის სახელსა და მისი თურის სახლს აღნიშნავდეს. მაგ., ქორეთი სხვა არაფე-

8. კკონდილი—მარტილი

რია თუ არა ქორეს (ქორ-ას) თი, გელათი,—გელას-თი, გეგუთი—გეგუს თი და სხე.

ჩვენ აქვე დავსძენთ, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში შემორჩენილ ადგილთა მსგავსი სახელწოდებანი მეგრული წარმოშობის როდია. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ დედოფნაში, რომლისგანაც აღმოცენდა შემდეგ ყველა დიალექტი, ან ქართული ენის კუთხური ტოტები, კუთხური ენები, მტკიცედ მჯდარა „თი“, როგორც სრული ლექსიკური ერთეული, რაც სახლს, პატრიარქალურ ოჯახს ნიშნავდა. სწორედ ამ დროს ეწოდა ადგილებს ეს სახელწოდებანი, შემდეგ კი „თი“ ენის ზოგი ტოტის ლექსიკური ფონდის გამდინარ ზღვაში ჩაიკარგა. იგა დარჩა მხოლოდ, როგორც უბრალო გრამატიკული ერთეული. ქართული ენის მეგრულ ტოტში იგი შემორჩა უცვლელად. ამიტომ ამ უძველესი ქართული ტერმინის ამოხსნა მეგრულის მეშვეობით შეგვიძლია დღეს.

ამან მოგვცა საფუძველი აგრეთვე გვეფიქრა, რომ არ არის საჭირო დიდი წარსულის მქონე ქალაქს, ჩვენს ქუთაისს უცხო ნიადაგზე დაყრდნობით ვუძებნოთ სახელის ფუძე. მისი ნამდვილი სახელი ქართულ ნიადაგზე შეიძლება აღმოვაჩინოთ. ნუთუ ქუთაისი იგივე ქუთათი არ არის, როგორც ამას ძველ ბერძნულ წყაროებში ვხვდებით ხოლმე? ჩვენს ძველ წერილობით ძეგლებში განა ქუთაისელს ქუთათელს ან ქუთათურს არ უწოდებენ? განა ყოველდღიურ საუბარში იმერელი გლეხი ქუთაისს ან ქუთათურს არ იტყოდა და არ იტყვის? განა ეკლესიის მსახურთა სახელწოდება ქუთათელი არ არის? მაშ რატომ მივაკეროთ მშობლიურს უცხოური იარლიყი? ჩვენი აზრით ქუთაისი წარმომდგარია ქუთათისაგან, რომელიც ორი სიტყვისაგან შედგება „ქუთასა“ და „თი“-საგან, ე. ი. ქუთას ოხორი; ქუთა ხომ წმინდა ქართული სახელია, რომელიც ოდითგან დღემდე მტკიცეადაა შემორჩენილი ჩვენს სოფლებში. „თი“-ც ხომ ქართული სიტყვაა. მამასადამე, ეს სახელი ხომ პირდაპირ გვეუბნება თავის წარმოშობასაც და შინაარსსაც? ამდენად, ეს სახელწოდება ისეთივე ქართული სახელწოდებაა, როგორც ზემოთ განხილული სახელწოდებანი და მომდინარეობს უძველესი დროიდან, გვაროვნული წყობილების დროიდან.

ამრიგად, ყველაფერი ეს ერთხელ კიდევ მტკიცედ გვარწმუნებს იმაში, რომ ჩვენს ხალხს გვაროვნული წყობილება ადგილობრივად გაუვლია, აქვე უცხოვრია, განუვითარებია თავისი ცხოვრება, შეუქმნია სოფლები, ქალაქები, თავისი დიდი კულტურა და ასე მოსულა დღემდე. ეს კოლხი და იბერიელი ხალხის,

საერთოდ მთელი ქართველი ხალხის განვითარების უწყვეტი ხაზია იმ გეაროვნული „თი“-ებიდან თანამედროვე თბილისამდე და ინდუსტრიულ ქუთაისამდე.

ამიტომ. როგორც ზემოთ აღვნიშნავდით, ხალხური გადმოცემებისა და პატარა ადგილების უძველეს სახელწოდებათა ანალიზს, დედა ენას უძველეს ლექსიკურ ერთეულებთან შედარებულს, ფასდაუდები სამსახურის გაწევა შეუძლია ჩვენი ერისათვის, მისი ისტორიისათვის. იგი საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის ჩვენი ერის განვითარების უხსოვარ პერიოდზე და თვალნათლივ მოგვითხრობს ამ პერიოდში მისი ყოფაცხოვრების ძირითად ნიშნებზე.

სარიბაულო საკულტო ადგილები გორღსა და კინჩხაში

ისტორიული ოდიშის განუყოფელი ნაწილი გორდი და კინჩხა, ისე როგორც მთელი საქართველოს ტერიტორია, მოფენილია ჩვენი ხალხის წარმართული, წინაქრისტიანული სარწმუნოების შესანიშნავი ადგილებითა და რელიქვიებით.

აღამიანთა საზოგადოება თავის სინორჩის პერიოდში ყოველ ბუნებრივ მოვლენაში ღვთიურ ძალას, ღვთიურ სულს ხედავდა. იგი ამ მოვლენებსა და ძალებს აღუმართავდა განსაკუთრებულ კერპებს. ამ კერპებში ანსახიერებდა ბუნების მოვლენის ღვთაებრივ სახეს და ცდილობდა მისადმი ხეფწნითა და ლოცვებით კერპის გულის მოგებას, თავის სასარგებლოდ მოქცევას; მზე, მთვარე და ვარსკვლავები განსაკუთრებულ ღვთიურ ძალად ითვლებოდა. ღმერთებად იყო მიჩნეული ცა, დედამიწა, ცეცხლი, ხე და მდინარეც კი. კვირის ცალკეული დღეებიც ამ ღვთაებებისადმი სამსახურის დღეებად ინიშნებოდა. ძველ ხეტებში ელვა-ჭექის ღვთაებას ტარო ერქვა. ქართულში ეს სახელწოდება ამინდის ღვთაების სახელწოდებად გადაიქცა, ტერმინ ტაროსის შექმნას დაედო საფუძვლად, აქედანაა ნაწარმოები თვათ სამშაბათის მეგრულ-ქანურ-სვანური სახელწოდებაც: თახაშხა — ტიკინჩხა — თახაში. ეს დღე ტარხონის — ძველი ქართული ღვთაების, ჭექა-ჭუხილის, ამინდის ღვთაების სახელიდანაა ნაწარმოები. ტარხონი, ანუ ტაროსი, ან შემდგომ გადაკეთებული სახით ჩვენამდე მოღწეული ტარეში, ადგილის, ძლიერი ხატისა და ეკლესიის სახელწოდებაა კინჩხაში. ეს ადგილი კინჩხის ყველაზე მაღალი და ბუნებრივად დაცული სიმაგრის — კიბულას კალთისეულ ველზეა. იგი მედიდურად გადმოჰყურებს ღალდიდასა და ოკაცის ხეობას. მისი სამი მხარე ძლიერ მიუვალი ადგილია.

ამ ველის სამხრეთ-აღმოსავლეთის გადასახედთან აღმართულია უძველესი ნაგებობის ნანგრევები. ნანგრევების ქვემოთ დაცულია ქვით-კირის სამარხის სათავსი — ეკვტერი. ეკვტერი ტაძრის ან უძველესი სამლოცველოს საფუძველში ჩატანებული მილის მსგავსი ნაგებობაა, სართულთშორის გადახურვა თაღოვანია. მისი საერთო ფართობი დაახლოებით 12 მ-ს უდრის. მიცვალებულები ქვის სარკოფაგებში უმარხი-აო. ღია ეკვტერში ოთხი მიცვალებულის სარკოფაგია. ისინი დღეს დახსნილ-დაპარცულია. ეტყობა, ეს ნაგებობა იმ დროისაა, როცა ჩვენში მიცვალებულს ჭერ კიდევ ქვა-კუბოებით მარხავდნენ. ამ ნაგებობის ჩრდილოეთით, 20—25 მ-ს სიწორეზე, დგას ათასწლოვანი ურთხელის ქ. ხეს ხალხი დღესაც დიდი პატივისცემით ეპყრობა. მის მახლობლად, ამავე ეზოში დაცულია ქვებით ამოყორალი მრგვალი ნაგებობა. ადგილზე შეკრებილი გადმოცემით და ამ მატერიალური კულტურის ძეგლების განხილვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს საკულტო ადგილი ტარხონის, ანუ ტარემის საკულტო-სარიტუალო ადგილი იყო. აქ იდგა მისი კერპი და სამლოცველო. კერპს მსხვერპლს სწირავდნენ. ეკლესი-ა ნ ს, ანუ ნაოხვამუს დღესაც დიდი რაღით და პატივით ეპყრობიან. იგი ტარემის დიდი და ძლიერი ზატის სახელითაა ცნობილი.

ეტყობა ქრისტიანობამ, ისე როგორც წარმართობის სხვა კერპ-ხატე-ბი და სარიტუალო წესები, ეს ხატი და წესიც შეინარჩუნა. ოღონდ ტაროსის ღმერთის, ყველაზე ძლიერი ღმერთის ნაცვლად ამ ადგილზე საქართველოში ქრისტიანული რელიგიის ყველაზე აღიარებული წმინდა გიორგის ხატი დაასვენა ტარემის ნაცვლად და ძლიერებითა და დი-დებით აღჭურვა. ეს იყო, ალბათ, დიდხანს, სანამ მოძალადეებმა მრ-ვალჯერ არ ააოხრეს ტარემის ეკლესია. არ დაიტაცეს განძეულობა, არ წარყვენეს მისი წალკოტი და არ დაანგრის ქართული მატერიალური კულტურის შესანიშნავი ეს ძეგლი.

ს ა კ უ ლ ტ ო -ს ა რ ი ტ უ ა ლ ო ადგილებიდან ცნობილია აგრეთვე წმინდა ლიანის გამოქვაბული. იგი ხალხის გადმოცე-მით წმინდანის—ლიას ან ლიანას სამყოფი, მწირული საყუდი იყო. რამდენად სწორია ეს გადმოცემა, ამის დადგენა შეუძლებელია, ისე კი გადმოცემა საყოველთაოდ ცნობილია და ქვაბულიც თურმე წინათ საყოველთაო პატივისცემის საგანი იყო. შეიძლება იგი პირველი ქრის-ტიანი მქადაგებლის სამყოფი ან კიდევ ასკეტის საყუდი იყო. თუმცა, თანამედროვე სახით მისი საცხოვრებლად გამოყენება ნაკლებად სარწ-მუნოა. შეიძლება მას უფრო სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა.

მესამე და აგრეთვე არანაკლებ საინტერესო ადგილია ეკლესი-ა ნ ის გორა ლენძუხას მახლობლად, ე. წ. ადგილ ხოჩოლზე.

ეკლესიანის გორა გორაკის უნაგირიდან 10 მეტრის სიმაღლეზე აზი-
დული დ ი ხ ა გ უ ძ უ ბ ა ა , ანუ ყორღანის ტიპის მიწაზვინულია. ეტ-
ყობა ქვაფენილობაც. ამ გორაკის შესახებ არსებობს მრავალი გადმო-
ცემა, სადაც მითითებულია, რომ გორაკი სამარხი და უხსოვარი დროის
სამლოცველო ყოფილა. ფერდობის კალთებზე და უნაგირას ორივე
მხარეზე ექსპედიციამ ნეოლითისა და ბრინჯაოს ეპოქის მრავალი მოწმე
იპოვა. აქ ზედაპირულად აიკრიფა კაჟის კარგად დამუშავებული ლა-
მელები, საკრისები, საფხეკები, ნუკლეუსები და უძველესი კერამიკის
შესანიშნავი ფრაგმენტები. კერამიკა ჭერ კიდევ მტკიცედ გამოუწვა-
ვი და დაუმუშავებელია. ადგილობრივი მცხოვრებლები გადმოგვცე-
მენ. რომ ამ ფერდობის ახენისას ხშირად პოულობდნენ ბრინჯაოს მძი-
ვებს, ცულებს, თოხებს, სხვადასხვა ფორმის სამკაულებს და კერამი-
კულ ჰურქელთა შესანიშნავ ფრაგმენტებს. წინასწარ შეიძლება ით-
ქვას, რომ ეს ადგილი თუ ნეოლითის არა, ადრე ბრინჯაოს ეპოქის ნა-
სახლარი მაინცაა, ხოლო მიწაზვინული მაშინდელი სამარხია. აქვე მახ-
ლობლად იყო, ალბათ, უძველესი სამლოცველო, რის გამო ადგილს
ე კ ლ ე ს უ ა ნ ი , ანუ ნ ა ო ხ ვ ა მ უ შეერქვა. მსგავსი ყორღანი
დაცულია კ ი ბ უ ლ ა ზ ე ც .

ეს ადგილები რომ ბრინჯაოს ეპოქის ნასახლარია, შეიძლება სხვა
ფაქტებითაც დადასტურდეს: ადგილი კ ა დ ა რ ი და წმინდა ლ ი -
ა ნ ის სანახები უძველესი მეტალურგიული წარმოების შესანიშნავი
რელიქვიებიტაა მოფენილი.

ტოპონიმია მობპითხრობს

გორისა და კინხის ტოპონიმების გენეზისის საკითხისათვის

გორდი და კინხა უაღრესად საინტერესოა ტოპონიმური თვალსაზრისითაც. ამ მხარის ტოპონიმია შრავალმხრივ საყურადღებო მასალებს შეიცავს ჩვენი ქვეყნის ისტორიის სხვადასხვა საკითხზე, ეკონომიური, სოციალური და პოლიტიკური ცხოვრების ცალკეულ დირს-შესანიშნავ მოვლენასა და ფაქტზე. მხარის ტოპონიმის გენეზისის საკითხიც უნდა იქნეს განხილული ორი მიმართულებით: პირველი, ქართული ენის რომელი დიალექტის, რომელი ქართველური ენის საფუძველზეა აღმოცენებული ეს ტოპონიმური მასალა და მეორე, თვით ცალკეული სახელწოდება რა მოვლენისა და ფაქტის, რა ეკონომიურ და სოციალურ საფუძველზეა აღმოცენებული.

გორდი და კინხა ისტორიული ოდიშის — სამეგრელოს სამთავროს ჩრდილო-აღმოსავლეთის მთიანი მხარე იყო. მას მკიდრო ეკონომიური, სოციალური, პოლიტიკური და კულტურული ურთიერთობა ჰქონდა სამეგრელოს შიდა რაიონებთან. მხარის მოსახლეობის დიდი ნაწილი უძველესი დროიდან ქართული ეროვნების ერთ-ერთი ტომი ეგრები ანუ მეგრელები იყვნენ; ცალკეული ოჯახების, გვარების ხშირი გასახლება-გადმოსახლების გამო მოსახლეობის ეს შედგენილობა ერთგვარად შეიცვალა. გარდა ამისა, იმერეთმაც, სადაც იმერული კილოკავია გაბატონებული, გავლენა მოახდინა მასთან ასე ახლოს მყოფ მეზობელ სოფლებზე; ისე. როგორც ხიდში, სუნჩესა და ხუნწში მოხდა, გორდში და კინხაშიც მეგრულის ნაცვლად იმერული კილოკავი გაბატონდა. მაგრამ ტოპონიმია უფრო მყარია, იგი ასე ადვილად როდი მიყვება მსგავს ცვლილებებს. აქ ჩაწერილი მასალის 70 პროცენტი მეგრულია, ანუ მეგრული დიალექტის საფუძველზეა აღმოცენებული. მაგალითად, რობა, ნათურქუ, კინხა, კენჭეხა, ჩხოროწყო, საფინია, ნაქარხლი, ხურუმი, ნასენაო, ნაბეჩაო, წვინარია, თურჩუ, ბოგა, კიბულა, ეწერი, ქუცურათი, ოქაკეთი, ნეფისნაბარგი, ციხფერდი, ნოლა, ატაბუნა, ოლობიე, ოისირე, ოხვირი და სხვა წმინდა მეგრული წარ-

მოშობის სახელწოდებანია. თვით ამ ლექსიკურ ერთეულთა გრამატიკული აღნაგობაც მეგრული დიალექტისათვის დამახასიათებელი ნიშნებითაა წარმოებული. ასე მაგალითად, ნ ა ბ ე ჩ ა ო, ნ ა ს ე ნ ა ო და სხვ. ნა—ო თავსართ-ბოლოსართით წარმოებული სიტყვებია. ისინი უჩვენებენ ნამყოფობას, მოვლენისა და ფაქტის წარსულ მდგომარეობას. ასეთივე გრამატიკული ერთეულია ო—ე-ც. ო ლ ო ბ ი ე, ო ი ს ი რ ე, ო კ ა ც ე და სხვ. ო—ე თავსართ-ბოლოსართითაა წარმოებული. იგი სიტყვას მიმართულებას აძლევს მოვლენისა და ფაქტის ადგილსამყოფელის განსამარტავად, საგნის სადაჟრობას აღნიშნავს. მოვლენისა და საგნის ნამყოფობას მიუთითებს აგრეთვე ნ ა — უ თავსართ-ბოლოსართი. მაგალითად, ნაბარგუ, ნათურქუ და ა. შ., რასაკვირველია, არცერთი ეს თავსართ-ბოლოსართი მხოლოდ მეგრული სეული ატრიბუტი არაა, იგი დედოფნიდან, დედო ქართულიდან გადმოყოლილი და დღეს უფრო მეტად მეგრულში შემორჩენილი გრამატიკული ერთეულია. თუმცა ქართულში მსგავს სიტყვა-წარმოებას მსგავსი მწარმოებლგვით ვხვდებით ხოლმე, მაგრამ იქ ეს ერთეული ელემენტია. მეგრულისათვის კი დამახასიათებელია. ჩვენს მიერ აქ ჩაწერილ მასალათა უმრავლესობა ამ თავისებურებით უნდა განვიხილოთ, ე. ი. ანალიზისას მეგრული დიალექტის გრამატიკული თავისებურებით უნდა მივუდგეთ. ეს ერთი მხარეა ამ მასალებისა. მეორე მხარე კი უფრო ძვირფასი და საჭიროა. ეს მათში დაცული ცნობებია. ამის მიხედვით ისინი უნდა დაიყოს ოთხ ჯგუფად: 1) ის სახელწოდებანი, რომლებიც ქვეყნის სოციალურ და პოლტიკურ მოვლენას ასახავენ. (მაგალითად, ნეფის ნაბარგი, საძალღია, საჩიქვანო, სადადიო, ბუმბუას ხიდი, საბატონო, ციხისკარი, ნათურქუ და სხვ.); 2) ის სახელწოდებანი, რომლებიც ქვეყნის ეკონომიურ მდგომარეობას და სამეურნეო ცხოვრებას ასახავენ (ბელელა, ნაკანფარი, ასხია, ნაქარხლი, ოლობიე, ოისირე, სათიბი, საწისქვილო, ნასაკირები და სხვ.); 3) ის სახელწოდებანი, რომლებიც აღნიშნავენ ხალხის რწმენებსა და ადათ-ჩვევებს (ოქინკეთი, ოკაცე, ეკვტერი, ეკლესუანი, წმინდალიანი, ტარეში და სხვ.); 4) სახელწოდებათა ჯგუფი. რომელიც ადგილის ბუნებრივ თავისებურებას გამოხატავს (ბოგა, რობა, ჩხოროქყო, უნაგირა, ოონდომი, კლეიდა, კიბულა და სხვ.).

ამდენად, ყველა მასალა, რომელიც აქ შეიკრიბა, ოთხ ჯგუფად და დაყოფილი, ისინი მდიდარ და მეტად საინტერესო ცნობას გვაწვდიან ჩვენი ქვეყნის და ჩვენი ხალხის ისტორიის მრავალ ფაქტსა და მოვლენაზე. მათ შორის 1. სა ბ ა ტ ო ნ ო — ბატონის ფეოღია, სენიორის ფეოღალური სამემკვიდრო მამულია, ხოლო ს ა კ ი რ თ ა ძ ო,

კირთაძეების, გლეხების სამოსახლო უბანია. 2. ნ ა თ უ რ ქ უ — მტრის თავდასხმის და შიშინაობის დროს აყრილი და გახიზნული ხალხის სახიზრები, დროებითი ნაბანაკარებია („ნათურქუ“, აგრეთვე თურქთა, შემოსეული მტრის ჯარების ნაბანაკარი ადგილიცაა). პირველი წარმოდგენას გვაძლევს საქართველოში ბატონისა და ყმის სოციალურ ურთიერთობაზე, ქონებრივ უთანასწორობასა და უფლებრივ მდგომარეობაზე: მეორე კი თურქობის დროინდელ ამბებზე მოგვითხრობს; საინტერესოა, ისიც, რომ იმ დროს, როდესაც გლეხების 20 კომლს სამოსახლოდ პატარა უბანი ჰქონდა, მაშინ ვეებერთელა და საუკეთესო ფართობზე ბატონის ძალთა საშენი და სადგომი — საძაღლია იყო მოწყობილი.

პირველი ჯგუფის მასალები თვალნათლივ წარმოგვიდგენს ჩვენი ხალხის სოციალურ მდგომარეობას და მტრების წინააღმდეგ ბრძოლის ამბებს. მეორე ჯგუფის მასალები გვიამბობს, თუ რა სასოფლო-სამეურნეო კულტურა იყო გავრცელებული ამ მხარეში (კანაფი, ქერი, კარხალი, ლობიო, ისლი და სხვ.). ამასთან ის მდიდარ სურათებად წარმოგვიდგენს მხარეში მესაქონლეობის განვითარების საკითხს. როგორც გადმოგვცემენ, აქ განსაკუთრებული იალაღები იყო, ჰქონდათ დიდი სათიბი მასივები. იმდენ რძეს აწარმოებდნენ, რომ დამპყრობლები მათგან რძეს მიღებით ღებულობდნენ ასხის საძოვრიდან ნათურქუში. ასევე მდიდარ მასალას გვაძლევს მესამე და მეოთხე ჯგუფის სახელწოდებანი მხარის მოსახლეობის რწმენის, ადათ-ჩვეულებისა და ადგილთა თავისებურებების შესახებ. თვით სოფლის სახელწოდება გორდი გვიანი წარმოშობის სახელია და ნაწარმოებია ორი სიტყვისაგან — გორი და დიდი, გორდიდი — გორდი (მსგავსი სახელწოდება ახლაც აქვს შემორჩენილი ამ მხარეში მთას — გორმაღალი); მისი უძველესი სახელწოდება ბელოურია, ამ სახელწოდების წარმოშობის შესახებ არის რამდენიმე გადმოცემა; გადმოცემები გვარწმუნებენ, რომ კინჩხა მეგრული სიტყვა კინჩხიდან (მხრები) არის ნაწარმოები, შეიძლება იგი წარმართული დროიდან მომდინარე ღვთაების ტიკინჩხას თავსართმოცილებული სახელწოდება იყოს. მით უმეტეს აქ ამ ღვთაების სამლოცველო და სარიტუალო ადგილი ყოფილა.

როგორც ზემოთ დავრწმუნდით, ტოპონომიკა უაღრესად საყურადღებო და უხვ მასალას გვაწვდის ჩვენი ქვეყნის ისტორიის ყველა ფაქტსა და მოვლენაზე. სადაც არ უნდა იყოს ტოპონიმიკური მასალა აკრეფილი, იგი მაინც მეტად საინტერესო და მდიდარი წყაროა ისტორიის ყველა ეტაპის საერთო სურათის წარმოსადგენად. მასში თანა-

ბარი ძალითაა ასახული როგორც წარსულში, ისე აწმყოში მომხდარი სოციალური, ეკონომიური თუ პოლიტიკური ცვლილებები და მათი შედეგები.

**კაპიტალისტური წარმოების მიერ დანერგული უფასოპროდუქტით
მხარეები და სხვა მოვლენები ტოპონიმიკურ მასალაში**

მეფის ხელისუფლების მიერ გატარებულმა საგლეხო რეფორმამ ერთგვარად ხელი შეუწყო კაპიტალიზმის განვითარებას რუსეთის იმპერიაში და კერძოდ საქართველოში. კაპიტალიზმის განვითარებამ თავის მხრივ მოითხოვა კეთილმოწყობილი გზები, ხიდე-ბოგირები, ბაზრებისა და სავაჭრო ადგილების შექმნა, რკინიგზის გაყვანა. ყველაფერმა ამან აამოძრავა, მკვდარი წერტილიდან ამოიყვანა პატონუმობით და უალრესად კარჩაკეტილი მეურნეობით დახშული სოფლები. გაჩნდნენ ვაჭრობისა და „საქმის კაცები“. დაიწყო პროდუქტების ყიდვა-გაყიდვა. ამ დიდ სოციალურ ცვლილებებს არ შეეძლო თავისი კვალი არ დაეტოვებია ტოპონიმიკურ მემკვიდრეობაშიც. ახალი ცხოვრების შესაფერისი ახალი მოვლენები საფუძვლად დაედო ამ მოვლენასთან დაკავშირებულ ადგილთა სახელწოდების შექმნას. ასეთ სახელწოდებათა ანალიზი კი მდიდარ მასალას გვაძლევს კაპიტალიზმის განვითარების დროინდელი ჩვენი მხარის ეკონომიური და კულტურული მდგომარეობის შესახებ.

მიწა ყიდვა-გაყიდვის მთავარი ობიექტი გახდა, ახლა ნიადაგ გამოცლილი მემამულე მიწის საკუთარი ინიციატივით დამუშავების ნაცვლად მის გაყიდვას შეუდგა. ხოლო ვაჭრობაში დაწინაურებულმა საკმაოდ გამდიდრებულმა „საქმის კაცმა“ კი მისი ყიდვა დაიწყო ახლა თითქმის ყოველ სოფელში მსხვილი და ნაყოფიერი ადგილები წინანდელი მეპატრონიდან „საქმის კაცებს“ ან გამდიდრებულ ერთგულ გლეხებს უფარდებათ ხელში. ამ ნაკვეთებს ახლა „გიმნაჩამუ“ (გაყიდული) ან „ნაყიდური“ (ნაყიდი) ეწოდება. მაგალითად, სოფელ ხუნწში ცხოვრობდა საკმაოდ მდიდარი კაცი პავლე გვახარია, რომელმაც დიდძალი სიმდიდრე დააგროვა ვაჭრობით. მის სხვა სიმდიდრეთა შორის საუკეთესო მანც უხვმოსავლიანი, დობილოიანი და ხეხილიანი მიწის ვრცელი მასივები იყო. ამ ნაკვეთებს „ნაყიდური“ (ნაყიდი) ეწოდა და ასე შემორჩა დღემდე. მსგავსი სახელწოდებაა „გიმნაჩამუც“, გალატაკებულ აზნაურებს—გეგეკკორებს, მასხულებს, თავადებს—ჩიქოვანებს, ფალავებს და სხვებს ყოველდღიური ბატონკაცური ცხოვრების ხარჯების დასათარავად, პროდუქტების ნაცვლად ბაზარზე მიწის ნაკვეთებზე პატრონობის უფლების გაყიდვა გაქონდათ. „კარგი მიწის ნა-

კვითი დესეტინა 20—30 მანეთი ფასობდა. მიწა ნაღდ ფულზე იყიდებოდა. იყო შემთხვევა, რომ მიწის ფასის მიღების მეორე დღესვე მოგადგებოდა კარზე აზნაური და ახალი ნაკვეთის ყიდვას გთხოვდა. ისინი სადილებზე და ვახშმებზე, კარგ ცხენსა და უნაგირზე, ქალებსა და უზნეო ცხოვრებაზე ხარჯავდნენ ამ ფულსო“ — იგონებენ მოხუცები. ჩვენ ხელთა გვაქვს ბევრი პირობის ან ნასყიდობის წიგნი, სადაც სჩანს აზნაურის მთელი მამულის ნაკვეთ-ნაკვეთად გაყიდვა, ბოლოს ეს აზნაური იძულებული გამხდარა მიწის ახალი მეპატრონისათვის ეთხოვა რამდენიმე გროში.

ბატონის გაუყიდავი მიწები ორ ჯგუფად იყოფოდა: სანადელოდ და სანაშენოდ. სანადელო მიწები გლეხებისათვის დროებით სამუშაოდ იყო გადაცემული. გლეხი სანადელო მიწას ამუშავებდა და მეპატრონეს მოსავლის მესამედს აძლევდა. სანაშენო ნაკვეთზე კი გლეხი აშენებდა ვაზს და მისი მოსავლის ნახევარს მეპატრონეს აძლევდა. „ხშირად იყო შემთხვევა, — გვიამბობს თავის მოგონებაში ჰოლოკავა — რომ მოსავლის გაყოფაზე უკმაყოფილება მოსვლიათ მეპატრონესა და მიწის მუშას. მეპატრონე ხშირად დაწესებულზე მეტს მოითხოვდა თავისი მიწის მოსავლიდან“¹.

ხშირად მემამულე გრძნობდა, რომ მიწასთან ერთად კარგავდა საზოგადოებაში თავისი უპირატესი მდგომარეობის საფუძველს, ამიტომ ცდილობდა ხელიდან არ გაეშვა ეს საფუძველი. მაგრამ საჭიროება მოითხოვდა ფულს. ფული კი მხოლოდ მიწის გაყიდვით ან დაგირავებით შეიძლებოდა მიეღო. იგი მიმართავდა მეორე უკიდურესობას — მიწის ნაკვეთებს აგირავებდა. ასეთ ნაკვეთებს დანაგირას — დანაგირავებს ეძახოდნენ; ადგილთა ეს სახელწოდებანი დღესაც არის შემორჩენილი. ხშირად მეპატრონესა და გლეხს შორის ან კიდევ წინანდელ მეპატრონესა და ახალ პატრონს შორის ან გლეხსა და სოფლის ხარბ ბობოლას შორის იმართებოდა ცილობა, დავა მიწაზე. იგი წლობით გრძელდებოდა. ასეთი ცილობის შედეგად ადგილს საცილო ეწოდებოდა და ასე ეწოდება დღესაც.

კაპიტალიზმის განვითარებამ ხელი შეუწყო ბაზრების და სავაჭრო ადგილების შექმნას. იქმნებოდა განსაკუთრებული უბნები, სადაც იკრიბებოდა ხალხი, გაქონდათ, საქონელი და წარმოებდა ყიდვა-გაყიდვა. ასეთ ადგილებს ან ვაჭართა სახელით აღნიშნავდნენ (მაგალითად ურიაკარი, კოკაიშიკარი და სხვ.) ან კიდევ თვით ადგილთა უბელებს სახელწოდებას განსაკუთრებული, საყოველთაოდ აღი-

¹ მამ ს. მეცნიერო ფონდი, ა ჯგუფი, № 155.

არებული ავტორიტეტით აღჭურავდნენ. ასეთი საყოველთაო ავტორიტეტით სარგებლობდა: სენაკი, ბანძა, სუჭუნა, სალხინო, ლეძაძამე, ნაოლაღვი და სხვ., სადაც ხალხმრავალი „იარმაკობა“ (ბაზრობა) იმართებოდა ხოლმე. აქ სავაჭრო ფარდულები და ღუქნები შენდებოდა. მაგრამ ვარდა ამ საყოველთაოდ აღიარებული ცენტრებისა, სოფლებშიც იყო ცენტრები, სადაც მოწყობილი იყო სამჭედლო, სავაჭრო ღუქანი და სამიკიტნო. დიდი ხანია, რაც ეს ადგილები დაცარიელდა და კულტურულ მცენარეთა სათეს ან სარგავ ფართობად იქცა. მაგრამ ადგილს მაინც შემორჩა სახელწოდება ნ ა დ უ ქ ა ნ უ, ნ ო კ ა დ ე ნ ი, ნ ა ო კ კ ა დ უ და სხვ.

ამ ცვლილებამ მოითხოვა მეტი პროდუქტების დამზადება. განსაკუთრებით გაძლიერდა მეაბრეშუმეობა. სოფლებში ჩარჩ-მოიჭარადრეები, რომელთაც ჰქონდათ აბრეშუმის ქიის თესლი და ავრცელებდნენ მას, დამზადებულ პარკს თვითვე ყიდულობდნენ, აშრობდნენ მათ განსაკუთრებულ ფარდულებში ან „კაზარმებში“. აქედან კი მრეწველთა განკარგულებაში აგზავნიდნენ. ასეთ ადგილებს დღემდე შემორჩა სახელწოდება ნ ა კ ა ზ ა რ მ უ. „კაზარმა“ რუსული სიტყვაა, იგი ჩვენს კუთხეში რუსი მრეწველ-მოიჭარადეების მიერ შემოტანილი და გავრცელებულია. ახლა მას მრავალგან უწოდებენ ადგილებს. ასევე უაღრესად გაიზარდა სამშენებლო მასალის წარმოება და მათზე მოთხოვნილებაც. განსაკუთრებით განვითარდა აგურისა და კრამიტის წარმოება, რასაც შორეული ტრადიცია აქვს ჩვენს ქვეყანაში. დღეს მრავლად არის დაცული აგურის ქურის ნაშთები და სახელწოდება „ს ა ა ა გ უ რ ო“. ეს „საანგუროები“ კერძო, შინა მრეწველის საკუთრებას შეადგენდა. აქ მზადდებოდა გასაყიდად აგური და კრამიტი.

უცხოელ ვაჭართა მიერ მოწყობილი სახერხი ქარხნების ადგილსამყოფელს ნ ა მ ა შ ი ნ უ ს ეძახის ხალხი. ასეთი ქარხნების რიცხვი 70-80-იან წლებში საგრძნობლად გაიზარდა. მან მთელი სამეგრელო, მთელი დასავლეთი საქართველო მოიცვა. განსაკუთრებული საკაფებიც კი იყო სავაჭროდ გამოყოფილი. ასეთ საკაფებს ს ა ჩ ე ხ ე ბ ს ეძახდა ხალხი. ეს სახელწოდება დღესაც მრავალ ადგილასაა შემორჩენილი. თეთრი მიწაც გასაყიდ საჭონელთა ასორტიმენტში შედიოდა. მას იყენებდნენ თავსაბანად, ლარიბები საპნის მაგიერ ხმარობდნენ სარეცხვისათვის. თეთრი მიწა ცხენებზე აკიდებული კურტნებით დაჰქონდათ. ადგილებს, სადაც მიწას თხრიდნენ და კურტნებით (ცხენის განსაკუთრებულ უნაგირსაზიდარი) ეზიდებოდნენ. ხალხი „ნ ა კ უ რ ტ ა ნ უ ს“ ეძახოდა და ეძახის დღესაც. თუმცა დიდი ხანია თეთ-

რი მიწა გასაყიდ პროდუქტთა ასორტიმენტიდან ამოირიცხა. მას უკვე ყოფაცხოვრებაში არ იყენებენ.

კაპიტალიზმის განვითარებამ მოითხოვა კეთილმოწყობილი გზები. იწყება გზატკეცილების გაყვანა. რამდენიმე კეთილმოწყობილი გზა იქნა გაყვანილი ჩვენი მხარის ტერიტორიაზე. კეთილმოწყობილი გახდა სენაკი-ნოქალაქევი-მარტვილი-სალხინოს გზა. განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა მარტვილი-ნოჯინევი-ხონის და მარტვილი-ნოჯინევი-ხუნწი-ხონის გზას. ამ გზებით დაუკავშირდა ცალკეული მნიშვნელოვანი სავაჭრო ცენტრები ერთმანეთს. ცხენისწყალზე რამდენიმე ადგილას გაკეთდა ბორანი, ხოლო გზატკეცილის გარკვეულ ადგილას შეიქმნა საფოსტო კვანძები, სადაც ხდებოდა ცხენების შეცვლა, შესვენება, ტვირთის გაცვლა და სხვ. ამ ადგილებს ხალხი ნაფოსტარს ეძახის. განსაკუთრებული საფოსტო გზაც კი გადიოდა ხონი-ნოჯინევი-ჯოღევი-ლექაძამე-ლესიკინე-ზუგდიდით. ამ ნაშარუს ან ნაგზურს „ნაფოსტარს“ ეძახის ხალხი. სამდინარო მიმოსვლისათვის რიონს იყენებდნენ. რიონიდან სუჯუნაში არხით შემოდირდნენ ნაეები, რომელთაც ფოთიდან მოჰქონდათ სამრეწველო საქონელი მთიან სოფლებში გასაგზავნად და გასაყიდად. ცალკეულ სოფელში გაიკრა შედარებით ფართო ორღობეები, ფართო საურმე გზები, რომელსაც „მექაი აქის შარა“ (ქალაქში მიმავლის, მექალაქის გზა) ეწოდა. ასეთი სახელწოდებანი დღესაც შემორჩა მრავალ გზას და ნაგზურ ადგილს. მაგალითად, თამაკონიდან ნახუნაოს მთების გავლით მარტვილის ბაზრისაკენ მიმავალ ყოფილ გზას (ახლა აქ მხოლოდ საცალფეხო ბილიკია) დღესაც ხალხი „მექაი აქის შარას“ ეძახის.

ეს და სხვა მრავალი მასალა საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის ჩვენს მხარეში კაპიტალისტური წყობილების განვითარებასა და მის შედეგებზე.

სოციალისტური წყობილების განადიდოვანი შედეგები ბოლონიშიაური მასალის მიხედვით

* ოქტომბრის სოციალისტურმა რევოლუციამ ძირეული ცვლილება შეიტანა კაცობრიობის ისტორიაში. დაიწყო ახალი ერა — სოციალიზმის ერა. განხორციელდა მშრომელთა საუკუნოვანი ოცნება; მოისპო ადამიანთა შორის კლასობრივი უთანასწორობა, ადამიანის მიერ ადამიანის ჩაგვრის სოციალური, ეკონომიური და პოლიტიკური საფუძველი. მოპოვებული გამარჯვების შესანარჩუნებლად და განსამტკიცებლად შეიქმნა პროლეტარიატის დიქტატურა. დაიწყო ახალი საზოგადოების მშენებლობა მანამ გაუგონარი, მაგრამ მშრომელი კლასების რწმენა-

ზე, სურვილსა და გაგებაზე დამყარებული მეთოდებით. რევოლუციამ ძირეული ცვლილებები შეიტანა ადამიანთა ეკონომიურ ცხოვრებაში, პოლიტიკურ შეხედულებებსა და მორალურ სახეში. წარმოიქმნა ურთიერთისაღმი და საზოგადოებისაღმი ადამიანის დამოკიდებულების ახალი წესები, საზოგადოებრივი თანაცხოვრების თანამედროვე წესები. საერთო სიკეთის შექმნაში ადამიანი ადამიანის მეგობარი და თავისუფალი, თანაწორუფლებიანი თანამშრომელი გახდა. ახალმა სოციალისტურმა ცხოვრებამ თავისი ასახვა პპოვა ტოპონიმიკაში. ხალხი ახალი მოვლენების შესაფერის სახელწოდებებს უწოდებს ადგილებს. სოციალისტური ცხოვრების პირობებში შექმნილი ეს ახალი სახელწოდებანი გრანდიოზულ შთაბეჭდილებას გვაძლევს იმაზე, თუ რაოდენ სწრაფად, რაოდენ ლალად და სისხლსასვედ წარიმართა და განვითარდა ჩვენი ვრცელი სამშობლოს ყოველი კუთხის მშრომელი ადამიანის ბედნიერი და უღრუბლო ცხოვრება.

საბჭოთა ხელისუფლებამ თავისი მოღვაწეობის პირველი დღებიდანვე დაიწყო ჩვენი ქვეყნის, ჩამორჩენილი, აგრარული ქვეყნიდან უაღრესად მოწინავე კულტურის ქვეყნად გადაქცევა. დაისახა და გატარდა გრანდიოზული ღონისძიებანი, დაიწყო საწარმოო გიგანტების მშენებლობა წინათ თავისუფალ ველებში, ტყიან მასივებსა და ტორფიან ჰაობებში. დაიწყო მძლავრი ფაბრიკა-ქარხნების აგება. ამ უბნებს, ამ ადგილებს ახლა ამ ქარხანათა, ამ ფაბრიკებისა და ამ საწარმთა სახელი ეწოდა. მაგალითად გეგექკორის რაიონში იქ, სადაც წინათ ყაჩაღების ბუნაგი, „ოფუცხოლი“ იყო, ჰესის მშენებლობა დაიწყო. ხალხმა ამ ადგილის ძველი სახელწოდება „ოფუცხოლი“ დაივიწყა და ახალი სახელწოდება აბჰესი (აბაშის ჰიდროელექტროსადგური) უწოდა. ახლა ამ უღრან ადგილას გაშლილი აგარაკი და მშვენიერი დაბაა. „ოფუცხოლი“ — წარსული ცხოვრების მოწმეა, აბჰესი — ახალი ცხოვრების დიდებული მეუწყეა. ნათელმა აწმყომ სძლია შავბნელი წარსული და ძირფესვიანად შეცვალა იგი. დავიწყებას მიეცა „ოფუცხოლი“, ახლა ეს სახელწოდება მხოლოდ უსიამოვნო მოგონებას აღძრავს ადამიანის გულში. ნედლეულის წყაროებთან აიგო ქარხნები, ფაბრიკები; ამ ადგილებს ძველი სახელწოდების ნაცვლად ამ ახალი შინაარსის შესაფერისი სახელი ეწოდა. ახლა ჩვენი ქვეყნის ყველა კუთხეში გვხვდება ასეთი გიგანტები, ყველგან ამ გიგანტების სახელწოდება გვესმის. კითხვაზე სად მიდიხარ? ხშირად გვესმის პასუხი: ჩაის ფაბრიკაში, ჰესში. ქარხანაში და სხვ. ეს საწარმოები მცირე ტერიტორიას როდი ფლობენ, ამიტომ ამ სახელწოდებათა ქვეშ ვრცელი დაბაა თავისი საწარმოო და საცხოვრე-

ბელი კვარტალებით, საყოფაცხოვრებო და კულტურული ნაგებობათა დიდი უბნებით. „ნაფუზერების“, „ნაეზოების“, „პარტახის“, „ოკირიესა“ და სხვათა ნაცვლად აგებულია ქარხნები, ფაბრიკები, გიგანტები.

ქვეყნის სამრეწველო დაწინაურებასთან ერთად კულტურული წინსვლა გიგანტური ნაბიჯებით გაიშალა. ახლა საუკეთესო ადგილები კეთილმოწყობილი მეურნეობით და ლამაზი ნაგებობით სკოლებსა და კულტურის სახლებს, კლუბებსა და ბიბლიოთეკებს უჭირავთ. სკოლები რამდენიმე ჰექტარ ფართობს ფლობენ, ისინი სოფლის ცენტრში ეკლესიების ნაცვლად იქმნებიან. ახლა სკოლა ყველა მშრომელის კუთვნილება და ზრუნვის საგანი გახდა. მშრომელთა კულტურულ დასვენებას ემსახურება კულტურისა და დასვენების ვეებერთელა პარკები. მინერალური წყლებითა და თავისებური სამკურნალო ჰაერით მდიდარი ადგილები მშრომელთა ჯანმრთელობის შესანიშნავ კერებად გადაიქცნენ. ახლა აქ გაშლილი აგარაკებია. ყოველ რაიონს, ყოველ სოფელსაც კი თავისი სააგარაკო ადგილი აქვს. ძველი სახელწოდებების ნაცვლად ახალი სახელწოდებები წარმოიშვა, „აგარაკი“ „სკოლა“; „კულტურისა და დასვენების პარკი“, „კულტსახლი“ და ასე შემდეგ. აქ ერთეული სახლები, ნაგებობანი როდი იგულისხმება, არამედ ნაგებობათა მთელი კომპლექსი შესანიშნავი ბაღითა და მეურნეობით. უკვე სავსებით მიეცა დავიწყებას ადგილთა ძველი, შავბნელი წარსულის მოწმე სახელწოდებანი.

სისხლსავსე სოციალისტური ცხოვრება ჩქეფს ჩვენი ქვეყნის ყველა კუთხეში. წინათ დაწინაურებული სოფლები დღეს ქალაქებად იქცნენ. ქალაქის ძველი მწუხარე სახელწოდებანი — სენაკი — ნასენაკარი — დაყუდებული ბერის სამყოფი, ან მწუხარე ხალხის დროებითი ბინა, დღეს ახალი სოციალისტური ცხოვრებით მჩქეფარე ქალაქად გარდაიქმნა. ამ ქალაქში გაატარა თავისი ყმაწვილკაცობის გარკვეული დრო ჩვენი კუთხის სახელოვანმა შვილმა ამხ. მ. ცხაკაიამ. ხალხის სიყვარულის ბუნებრივი შედეგი იყო, რომ სენაკს ცხაკაია ეწოდა, ხალხის საყვარელი ადამიანის სახელი და გვარი შეერქვა. ეს ისე შეიქრა ყოფაცხოვრებაში, რომ ახლა ძნელია შეხვდე კაცს და არ გაიკვირვოს უძველესი სახელწოდება. „მ ა რ ტ ვ ი ლ ი“ წამებისა და წამებულთა ადგილი იყო, აქიდან შეერქვა დაბას ეს სახელწოდება. აქ დაიბადა, აქვე გაატარა ბავშვობა, აქვე ჩაუდგა ხალხის სამართლიან საქმისათვის ბრძოლას რევოლუციის რაინდი ამხ. ალექსანდრე (საშა) გეგეჭკორი. მისი სახელი იმდენად საყვარელი გახდა, რომ ხალხმა თავისი სრული ნებით და შეგნებით შესცვალა ძველი სახელწოდება

და საშა გეგეჭკორის სახელი უწოდა მარტილს. თვით დაბებშიც, ქალაქებშიც ქუჩების სახელწოდება თანდათანობით იცვლება და ახალი სახელწოდებანი ჩნდება.

სოფლის მეურნეობის განვითარებამ, სოფლის მეურნეობაში სოციალისტურმა გარდაქმნებმა ძირეული ცვლილება შეიტანა მხარის ტოპონიმიკაშიც.

საკოლმეურნეო ცხოვრების რელსებზე შემდგარი სოციალისტური სოფლებიც თანდათანობით კარგავენ ძველ სახელწოდებებს, რაც დაკავშირებულია ჩვენი ხალხის უსიხარულო და მრავალტანჯულ წარსულთან, და ახალი ცხოვრების დიდებულ სახელებს ირქმევენ. „პირველი მაისი“, „შრომა“, „საქართველო“, „განთიადი“, „ორჯონიკიძე“ და სხვ. საბჭოთა ცხოვრებისეული სახელწოდებანია. რომლებმაც გარიყა ძველი და თავისუფლად, ყოველგვარი ძალდატანების გარეშე შემოვიდა ხალხის გონებასა და მეტყველებაში. ახლა სოფლებს კოლმეურნეობების მიხედვითაც უწოდებენ ახალ სახელებს. „საქართველო“, „განთიადი“, „შრომის სამეფო“, „შეერთებული ძალა“, „მშრომელი“ და სხვ. სოფლის დიდი ნაწილის ერთი კოლექტიური გაერთიანების ახალი სახელწოდებანია. ახლა „ეთოდუე“ — „მშრომელმა“ შესცვალა. „მშრომელის“ სახელობის კოლმეურნეობა ამ რამდენიმე წლის წინათ არსებობდა თამაკონში. იგი შეუერთდა თამაკონის კოლმეურნეობას, მაგრამ უბანს მაინც შერჩა ეს სახელი. ახლა ამ უბანს „მშრომელს“ ეძახიან. ასე იკრება ახალი სახელწოდებანი ყოველდღიურ ცხოვრებაში. თვით ერთი კოლმეურნეობის შიგნით უბნები მშრომელთა კოლექტიური გაერთიანების — ბრიგადის სახელწოდებითაა ცნობილი. ახლა „ერუხაიეს“ როდი იტყვიან, არამედ ბრიგადის ნომერს ასახელებენ. № 4 ბრიგადა რუხაიების, გვილაეების, ფუტკარაძეების და სხვათა ერთიანი უბანია, ერთიანი საზოგადოებრივი ტერიტორიული უჯრედია მსხვილი კოლექტიური მეურნეობის შიგნით. კოლექტიური სულისკვეთება მთელი თავისი სიდიადით ფუძნდება ადამიანთა ყოფაცხოვრებაში. ბრიგადის, კოლმეურნეობის, სოფლის ყველა წევრი ერთნაირად განიცდის ბრიგადის, კოლმეურნეობის და სოფლის საერთო წარმატებებსა და მარცხს, ერთნაირად ებმება სოფლის კეთილმოწყობის საქმეში, საკოლმეურნეო დოვლათის, საზოგადოებრივ ვალდებულებათა თუ სხვა სახის სამუშაოების შესრულების საქმეში. ახლა ბრიგადის კოლმეურნეთა კოლექტივი წარმოდგენილია ერთიან რთულ, მონოლითურ ორგანიზმად. თუ წინათ სახელწოდებანი ადგილებს ერთმანეთისაგან საკუთრების მიხედვითაც განასხვავებდნენ, ახლა ადგილების სახელწოდებანი მხოლოდ კოლექტი-

ური შეკავშირების, კოლექტივის ერთ ორგანიზმად შეკერის ერთ-ერთ მძლავრ საშუალებას წარმოადგენს. ასეთი ძირეული ცვლილებანი განიცადა ტოპონიმიკურმა მასალებმა სოციალისტური ცხოვრების პირობებში. ადგილი ჩემი კი არაა ახლა, არამედ ჩ ე ე ნ ი ა, „ჩვენი ბრიგადისაა“, „ჩვენი კოლექტივისაა“, „ჩვენი სახელმწიფოსია“. ახლა „ჩ ე მ ი“ ადგილის მიმართ არ იხმარება, იგი დრომოქმული და გაუგებარია საბჭოთა ადამიანისათვის. ეს ფაქტი კი ადამიანთა შეგნებაში გრანდიოზული, უაღრესად პროგრესული, კომუნისტური ცვლილებანია, რომლის უარყოფა უკვე არავის შეუძლია. მაგრამ ადგილის სახელწოდებანი ცალკეული ადამიანის სურვილით როდი იცვლება, ცალკეული ადამიანის „კაპრიზებს“ როდი ემორჩილება; ასეთი „კაპრიზები“ ყოველთვის დაცივნის საგანი ხდება, იგი საყოველთაო აღიარებას ვერ ჰპოულობს. მხოლოდ ცხოვრებას, მხოლოდ ცხოვრებისეულ ღრმა ცვლილებებს შეუძლია წამოაყენოს ახალი სახელწოდების შექმნის სურვილი და გაგება. ასე ობიექტური, კანონზომიერი მიზეზებით აღმოცენებული სახელწოდებანი საყოველთაო გაგებასა და აღიარებას პოულობს და იგი ძალაში შედის სულ მალე, სულ მალე ეუფლება მასებს.

ახალი ცხოვრებისეული სახელწოდებაა „ემტეესებიც“—კოლექტიური სოფლის მეურნეობის მსხვილი მექანიზებული წარმოება. მანქანა-იარაღები სამანქანო-სატრაქტორო სადგურების მეშვეობით ნაწილდებოდა ათეული წლების მანძილზე კოლმეურნეობათა მომსახურებისათვის. ეს იყო ვეებერთელა მეურნეობა, საიდანაც ძალა და შრომის ნაყოფიერების უღვევი წყარო შეემატა სოციალისტურ სოფელს. „ემტეესები“ იყო სოფლად სახელმწიფოს ყოვლისმძლე მკლავი კოლმეურნეობათა შეძლებული, მაღალორგანიზებული, სოციალისტური ტიპის წარმოებად გადაქცევის საქმეში. ამიტომ ამ ადგილებმაც საყოველთაო აღიარება და სიყვარული მოიპოვა მშრომელთა გულში.

სოფლის მეურნეობის წამყვანი კულტურა მანამდე მხოლოდ სიმინდი იყო. საბჭოთა ხელისუფლების წლებში დაინერგა ახალი კულტურები, რომლებიც კარგად შეეგუენ ჩვენს მხარეს და მხარის მშრომელთა შეძლებული ცხოვრების უხვი წყარო გახდნენ. მათ შორის აღსანიშნავია ჩაის კულტურა. წინათ ეწერი, ტყიანი და მწირი ადგილები ჩაის პლანტაციებმა დაიკავეს. დღეს ამ ადგილებს ეწოდა „ჩაის პლანტაცია“. ძველი სახელწოდება ახალმა შეცვალა. აქაც ძველზე ახალმა გაიმარჯვა. ეს ვრცელი ფართობები თუ წინათ წვრილ ნაკვეთებად იყო დაყოფილი და რამდენიმე პირის კერძო საკუთრებას შეადგენდა, დღეს

ისინი გაერთიანებულია ერთიან მასივად, ერთი კულტურის ქვეშ და საზოგადოებრივ საერთო საკუთრებად ითვლება. ეს საერთო საკუთრება კოლექტიურ სულისკვეთებას ნერგავს და ავითარებს მშრომელ ადამიანებში. თუ წინათ დაფნის ან ვაზის არსებულ მცირე ნაკვეთს მხოლოდ ერთი მეურნე უვლიდა, მხოლოდ იგი იყო მისი უხვი მოსავლით დაინტერესებული, ახლა ეს კულტურები ფართო მასივებზე გაშენდა, კოლექტიურ საკუთრებად იქცა, საზოგადოებრივი ზრუნვის საგანი გახდა და საზოგადოების თითოეულ წევრს თავისთვის სამარცხვინოდ მიაჩნია ამ ნაკვეთის მიმართ ინდივიდუალური, კერძო მესაკუთრული ინტერესების გამოქვდავება, უპასუხისმგებლობა და სხვ.

ჩაის კულტურის განვითარების ბაზაზე ჩვენ მხარეში შეიქმნა მსხვილი საერთო-სახალხო მამულები — საბჭოთა მეურნეობები, რომელთაც ხშირად ერთი ან რამდენიმე სოფელი უჭირავთ. ახალი, ყველასათვის გასაგები და მშობლიური სახელწოდებაა ჩაის საბჭოთა მეურნეობა, სადაც დულს და გადმოდულს შინაარსიანი შრომა და ცხოვრება. არსად არ გვხვდება უკვე ადგილის უძველესი სახელწოდებანი. ისინი ახლითაა შეცვლილი ან კიდევ მათში ახალი შინაარსია ჩაქსოვილი და საერთო სახელწოდებინ — „ჩაის საბჭოთა მეურნეობის“ — ქვეშ გაერთიანებულ ამ ახალ შინაარსისეულ სახელწოდებათა ჯგუფში შედის.

ყველგან იმარჯვებს ახალი შინაარსისეული, სოციალისტური ცხოვრებისეული სახელწოდებანი. საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტია წარმოადგენს ჩვენი ხალხის ხელმძღვანელსა და დამრახმავს კომუნეზმის მშენებლობაში. პარტია, პარტიის დიდი ბელადი ვ. ი. ლენინი, პარტიის ყრილობებზე, ჩვენი პარტიის ხელმძღვანელები, ლენინის ნაცადი მოწაფეები საბჭოთა ადამიანების ნდობითა და სიყვარულით არიან გარემოსილი. ამიტომ ხალხი ყველაზე არსებითსა და მნიშვნელოვანს მათ სახელებს არქმევს. ამიტომაც, რომ კოლმეურნეობებს პარტიის მეთექვსმეტე, მეჩვიდმეტე, მეოცე ყრილობების და სხვა სახელწოდებანი აქვთ. კოლმეურნეობათა უმრავლესი ნაწილი დიდი ლენინის სახელს ატარებს. ბევრ მათგანს კალინინის, კუბიშევის, კიროვის, ორჯონიკიძის და სხვ. სახელები ჰქვია. ეს სახელწოდებანი ისე მშობლიური და ახლობელია, რომ კოლმეურნეობის სახელწოდება ადგილის საკუთარ სახელწოდებად იქცა. ახლა ყოველდღიურ საუბარში ამბობენ: მივდივარ „მეთვრამეტე პარტყრილობაში“, „მშრომელში“ და ა. შ.

საერთოდ, ამ ახალ სახელწოდებათა სიცოცხლისუნარიანობა და ძალა იმაშია, რომ ისინი ასახავენ კაცობრიობის დიადი შერმისის — კო-

მუნიციპის საწყისებს, გვიჩვენებენ, თუ რაოდენ კოლოსალური ცვლილება მოხდა ჩვენი ქვეყნის ეკონომიკასა და კულტურაში, რაოდენ წინ წავიდა, რაოდენ ამაღლდა ჩვენი ცხოვრება. სხვა მასალათა შორის ტოპონიმიკური მასალები ამ მხრივ სოციალისტური ცხოვრების გრანდიოზული შედეგების დიდებულ მატრიანეს წარმოადგენენ.

ქვასა და რკინაში, ლეგენდებსა და ზღაპრებში გაცხადებული ეს საიდუმლოებანი, ჩვენს მიერ ასე სახელდახელოდ ამოკითხულ-გაშიფრული, ჯერ კიდევ მრავალ შესწორებას, დაზუსტებას, ჩაფიქრებასა და ძიებას მოითხოვს. ამ მცირე კრებულში მხოლოდ ზოგადად არის განხილული უმთავრესი, ხოლო ამ უმთავრესის მიღმა მრავალი „წვრილმანი“, მაგრამ საინტერესო საიდუმლოებაა. მათი ამოცნობა ზეალინდელი დღის ამოცანაა.

ს ა რ ჩ მ ე ნ ი

ქყონდიდი — მარტვილი	
გეოგრაფიული ზღვებარეობა და მეურნეობა	3
ქყონდიდი — წარმართული რელიგიის ცენტრი სამეგრელის აღ-	
მოსავლეთ ნაწილში.	14
მარტვილის ტაძრის მშენებლობა და მისი საეპისკოპოსო კათედრალად	
გადაქცევა	18
მარტვილის მონასტრის არქიტექტურული ანსამბლი	23
ქყონდიდი — საქართველოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კულტურული	
და რელიგიური ცენტრი	39
საქყონდიდლო — ქყონდიდის მონასტრის საეკლესიო საფელო	44
არქეოლოგიური მოგზაურობა ისტორიულ საქყონდიდლოსა და სალი-	
პარტიანოში	
მრავალი ათასი წლის წინათ	49
ენოლითერ ტომთა საცხოვრისი მახათის ველზე	51
ისევ პრეისტორიულ ნასახლართა შესახებ	62
„გოგიას ნახვამუ“	65
უძველესი მეტალურგიული წარმოების კერები გვიამბობენ	79
უძველესი კულტურის კერები ნახუნაოში	102
ზოგიერთი ცნობები პირველყოფილ ადამიანთა საზოგადოების ყოფა-	
ცხოვრების შესახებ ხალხერ ზეპირსიტყვიერ მასალებში	109
სარიტუალო საკულტო ადგილები გორდსა და კინჩხაში	115
ტოპონიმიკა მოგვითხრობს	
გორდისა და კინჩხის ტოპონიმიკის გენეზისის საკითხსათვის	118
კაპიტალისტური წყობილების მიერ დანერგილი ყოფაცხოვრებითი მზა-	
რეები და სხვა მოვლენები ტოპონიმიკურ მასალებში	121
სოციალისტური წყობილების გრანდოიულა შედეგები ტოპონიმიკურ	
მასალების მიხედვით	124

Гиви Владимирович Элиава

ЧКОНДИДИ — МАРТВИЛИ

Исторический обзор

(на грузинском языке)

Государственное издательство
учебно-педагогической литературы

«Ц о д и а»

Тбилиси — 1962

რედაქტორი ვ. გუჩუა

გამომც. რედაქტორი გ. ქანდარია კორექტორი უ. ხოხიაშვილი

ტექნორედაქტორი ა. დოგრაშვილი გამომშვეები ხ. აბდლაძე

ფოტოგრაფი რ. ინჯგია

გადაეცა წარმოებას 15/XI-62 წ. აელმოწერილია დასაბეჭდად 22/XI-62 წ.
ანაწყოების ზომა 6¹/₄ X 10. ქალაღდის ზომა 60 X 90. ნაბეჭდი თაბახი 8,25. სააუ-
ტორო თაბახი 7,28. სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 7,43.
ტირაჟი 2000. უე 09104. შუევეეთა № 6084.

ფასი 25 კაპ.

საქ. სსრ კულტურის სამინისტროს მთავარპოლიგრაფგამომცემლობის

ვალაქტიონ ტაბიძის სახელობის სტამბა № 5

ქ. ქუთაისი, სოხუმის ქ., 11.

Типография № 5 имени Галактиона Табидзе

Главполиграфиздата

Министерства культуры Грузинской ССР

г. Кутаиси, ул. Сухумская, 11.